

Філософська думка

---

6 1975

ЗМІСТ

Назустріч XXV з'їзду КПРС

Характерні риси соціалістичного способу життя

Р. А. Ануфрієва — Соціалістичний колективізм 3

Методологічні проблеми спеціальних наук

В. В. Косолапов — Основні функції соціальної прогностики 13

В. Ф. Безпальчий — Про предмет соціології праці 22

Слово фахівцям спеціальних наук

М. І. Козюбра, В. В. Оксамитний — Роль соціалістичного права у формуванні нової людини 32

П. М. Калениченко, Ю. Д. Прилюк — Народна влада народної революції (До 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії) 43

П. Ф. Йолон — Системно-структурний аналіз і збагачення концептуального апарата сучасної науки 57

Б. В. Пясковський — Роль матеріалістичних традицій у розвитку вітчизняної математики 68

Наукові повідомлення

А. І. Уйомов (Одеса) — Семантичне визначення поняття істини у природних і формалізованих мовах 76

Г. М. Чабан (Львів) — Ідеологія декабристів — відображення кризи кріпосницьких відносин в Росії 83

На допомогу викладачам наукового комунізму

Криза світового капіталізму і революційний рух робітничого класу 93

Критика буржуазної ідеології

В. Г. Табачковський — Антагонізми капіталістичного способу життя і буржуазна свідомість 103

В. В. Приматов (Ужгород) — Ревізіоністські фальсифікації марксистсько-ленінського вчення про соціальну революцію — ідейна зброя буржуазії 115

Рецензії

О. П. Павелко, О. Д. Кардаш, Н. К. Кисельова, І. В. Огородник — Основи марксистсько-ленінської філософії 126

В. Ф. Передерій — Актуальні проблеми естетичної культури 129

. 132

Показчик статей, розміщених у журналі

«Філософська думка» 1975 року

Наші автори 136

СО Д Е Р Ж А Н И Е

Навстречу XXV съезду КПСС. ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. *Р. А. Ануфриева* — Социалистический коллективизм. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СПЕЦИАЛЬНЫХ НАУК. *В. В. Косолапов* — Основные функции социальной прогностики. *В. Ф. Беспальчий* — О предмете социологии труда. СЛОВО СПЕЦИАЛИСТАМ СПЕЦИАЛЬНЫХ НАУК. *Н. И. Козюбра, В. В. Оксамитный* — Роль социалистического права в формировании нового человека. ♦ *П. М. Калениченко, Ю. Д. Прилюк* — Народная власть народной революции (К 70-летию революции 1905—1907 годов в России). *П. Ф. Яолон* — Системно-структурный анализ и обогащение концептуального аппарата современной науки. *Б. В. Пясковский* — Роль материалистических традиций в развитии отечественной математики. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *А. И. Уемов* (Одесса) — Семантическое определение понятия истины в естественных и формализованных языках. ♦ *А. М. Чабан* (Львов) — Идеология декабристов — отражение кризиса крепостнических отношений в России. В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯМ НАУЧНОГО КОММУНИЗМА. Кризис мирового капитализма и революционное движение рабочего класса. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *В. Г. Табачковский* — Антагонизмы капиталистического образа жизни и буржуазное сознание. *В. В. Приматов* (Ужгород) — Ревизионистские фальсификации марксистско-ленинского учения о социальной революции — идейное оружие буржуазии. РЕЦЕНЗИИ. *А. П. Павелко, А. Д. Кардаш, Н. К. Киселева, Н. В. Огородник* — Основы марксистско-ленинской философии. *В. Ф. Передерий* — Актуальные проблемы эстетической культуры. УКАЗАТЕЛЬ СТАТЕЙ, ПОМЕЩЕННЫХ В ЖУРНАЛЕ «ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА» В 1975 ГОДУ. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

On the 25th Congress of the CPSU. TYPICAL FEATURES OF THE SOCIALIST MODE OF LIFE. *R. A. Anufrieva* — Socialist Collectivism. METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SPECIAL SCIENCES. *V. V. Kosolapov* — Main Functions of Social Prognostics. *V. F. Bepal'chiy* — On Subject of Labour Sociology. THE FLOOR IS GIVEN TO EXPERTS OF SPECIAL SCIENCES. *N. I. Kozyubra, V. V. Oksamytny* — Role of Socialist Right in Formation of a New Man. ♦ *P. M. Kalenichenko, Yu. D. Prilyuk* — People's Power of the People's Revolution (On the 70th Anniversary of the Revolution of 1905—1907 in Russia). *P. F. Jolon* — System-Structural Analysis and Enrichment of Conceptual Apparatus of the Modern Science. *B. V. Pyaskovskiy* — Role of Materialistic Traditions in Development of Modern Science. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *A. I. Uemov* (Odessa) — Semantic Determination of the Concept of True in Natural and Formalized Languages. ♦ *A. M. Chaban* (Lvov) — Ideology of Decembrists — Reflection of the Crisis of Serfdom Relations in Russia. AID TO THE TEACHERS OF SCIENTIFIC COMMUNISM. Crisis of the World Capitalism and Revolutionary Movement of the Working Class. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *V. G. Tabachkovskiy* — Antagonisms of Capitalist Mode of Life and Bourgeois Cognition. *V. V. Primatov* (Uzhhorod) — Revisionist Falsifications of Marxist-Leninist Teaching on Social Revolution — an Ideological Weapon of Bourgeoisie. REVIEWS. *A. P. Pavelko, A. D. Kardash, N. K. Kiseleva, I. V. Ogorodnik* — Bases of Marxist-Leninist Philosophy. *V. F. Peredery* — Urgent Problems of the Esthetic Culture. INDEX OF ARTICLES PUBLISHED IN THE JOURNAL "FILOSOFSKA DUMKA" IN 1975. OUR AUTHORS.

Назустріч ХХV з'їзду КПРС

Характерні риси соціалістичного способу життя

Соціалістичний колективізм

Р. А. АНУФРІЄВА

Підвищення ролі трудових колективів — основних осередків соціалістичного суспільства, де розгортається нині всенародна боротьба за підвищення трудової і громадської активності трудящих, де безпосередньо формується нова людина і соціалістичний спосіб життя, — є закономірністю соціального розвитку нашого суспільства, на яку вказав ХХІV з'їзд КПРС. Сьогодні, готуючись до ХХV з'їзду партії, радянські люди докладають зусиль до того, щоб ще більше згуртувати трудові колективи, зміцнювати нові, соціалістичні якості трудящих, відносини дружби і товариської взаємодопомоги, які є невід'ємними рисами соціалістичного способу життя.

Марксизм-ленінізм розглядає спосіб життя як складне, багатогранне явище, формування і розвиток якого є одним із виявів життєдіяльності суспільства. Під сукупним впливом складових життєдіяльності, у їх безпосередній взаємодії народжується й розвивається спосіб життя людей, притаманний тому чи іншому класу, ладу, формації. Класики марксизму-ленінізму пов'язували поняття «спосіб життя» не тільки з поняттям «життєдіяльність», а й з близьким до нього поняттям «спосіб виробництва». Спосіб життя частково збігається зі способом виробництва, який становить соціально-економічну основу формування способу життя і водночас утворює новий «зріз» в аналізі суспільства, виступаючи вже як цілком самостійне явище. Ця категорія відображає активну діяльну суть людини в єдності її загальних і особливих, індивідуальних рис. У «Німецькій ідеології» К. Маркс і Ф. Енгельс, досліджуючи питання про спосіб виробництва життєво необхідних людям засобів існування, зазначали, що ще більшою мірою, ніж виробництво фізичного існування, «це — певний спосіб діяльності даних індивідів, певний вид їх життєдіяльності, їх певний *спосіб життя*. Яка життєдіяльність індивідів, такі і вони самі»¹. Життєдіяльність індивідів нерозривно пов'язана з процесом суспільного виробництва, бо те, що вони собою являють, «збігається як з тим, що вони виробляють, так і з тим, як вони виробляють»².

Предметно-практична діяльність людей втілюється у створюваних ними продуктивних силах і виробничих відносинах, у всій різноманітності суспільних зв'язків і відносин, у яких вони перебувають.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 19.

² Там же.

За К. Марксом і Ф. Енгельсом, спосіб життя, залежачи від способу виробництва, охоплює всі форми життєдіяльності особи. Однак, включаючи в себе умови життєдіяльності особи, спосіб життя не зводиться лише до них. Тому цілком закономірно, що поняття «діяльність» у К. Маркса поставлене в один ряд з поняттям «життєдіяльність» і «спосіб життя», чим підкреслюється певна їх відмінність.

Поняття «спосіб життя» включає до себе цілий ряд характеристик, таких, як, скажімо, якість, рівень, стиль, стандарти життя. Аналіз усіх цих складових частин показує, що спосіб життя є комплексом взаємодіючих елементів в економічній, політичній, правовій, ідеологічній, соціально-психологічній, культурній сферах життя суспільства. Спосіб життя потрібно розглядати як складне структурне утворення, що включає в себе елементи і матеріального, і духовного життя суспільства. Г. Глезерман виділяє такі елементи поняття «спосіб життя»: умови праці народних мас, умови їх побуту (а також узвичаєні в даному суспільстві способи використання вільного часу і форми сімейного життя) і відносини між особистим і суспільним життям, що склалися, форми громадської діяльності людей тощо. У спосіб життя включаються і норми, цінності культури, оскільки вони стають елементом повсякденної діяльності людей³.

Ці елементи виступають як складові частини предметного середовища життєдіяльності людини, як певні обставини життя. Повсякденне життя людини включає до себе безліч різноманітних обставин, які залежать від специфічних соціальних умов, відображаючись у свідомості і почуттях людей. Так, якщо сутність соціалістичних виробничих відносин полягає загалом в наявності соціалістичної власності, відносин колективізму, то у повсякденному житті ці загальні умови виявляються в конкретних умовах праці, системі конкретних норм поведінки, традицій, звичаїв тощо.

У найзагальнішому розумінні спосіб життя можна визначити як «історично-конкретну сукупність економічних, соціально-політичних, культурних і моральних умов і відносин, що забезпечують можливість життя і діяльності людей, спосіб життєдіяльності людей, як матеріально-практичної, так і теоретичної, систему соціальних, духовних і моральних цінностей, учинків і соціальної поведінки людей, внутрішній уклад життя людини, норми, традиції, звичаї та інші соціальні і соціально-психологічні чинники, включені у механізм цього укладу життя, статус і соціальні ролі особи, що відзначається певними індивідуально-особливими і соціально-типовими якостями, спосіб і характер включення її у життєдіяльність суспільства»⁴. Таке широке визначення способу життя може бути прийнятним з огляду на те, що існують різні «рівні» названого явища — спосіб життя суспільства загалом, окремих класів, спільностей, соціальних груп зокрема і кінець кінцем спосіб життя відповідного типу особи. У взаємозалежності способів життєдіяльності цих спільностей і окремих індивідів, яка у своїй основі детермінується соціально-класовими ознаками формації, можна простежити зв'язок способу життя і типу діяльності, мислення і психології особи.

Так, соціалізму притаманний свій, якісно новий спосіб життя, принципи і цінності якого корінним чином відрізняються від буржуазного. Соціалістичний спосіб життя — це результат соціальних перетво-

³ Див.: Г. Е. Глезерман. Исторический материализм и развитие социалистического общества. М., 1973, стор. 283.

⁴ Л. В. Сохань. ИТР и социалистический образ жизни. Зб.: Доклады и сообщения к VIII Всемирному социологическому конгрессу. К., 1974, стор. 26.

рень, розпочатих соціалістичною революцією. Він поширений нині у країнах, яким притаманні різні історичні, національні та інші особливості, і став нині інтернаціональним надбанням соціалістичного будівництва. Об'єктивними передумовами розвитку соціалістичного способу життя виступають наявні економічні, політичні відносини, соціально-політична рівність усіх громадян, атмосфера соціального оптимізму, панування ідей колективізму. Отже, соціалістичний спосіб життя — це, зокрема, новий тип життєдіяльності і спілкування людей з властивою цьому спілкуванню системою моральних і соціальних цінностей, забезпечення на цій основі гармонійного розвитку особи. Соціалізм сприяє утвердженню справді людських відносин, здорової моральної атмосфери.

Важливу якісну сторону життєдіяльності соціалістичного суспільства становлять ті моральні цінності, які відображають характер людських взаємовідносин, способи і мотиви діяльності людей, форми їх спілкування, норми поведінки. Це насамперед відносини соціалістичного колективізму — вираження сутнісної природи соціалістичного способу життя. Соціалізм, знищуючи саму основу антагонізму між людьми — приватну власність, робить колективізм вихідним принципом життєдіяльності суспільства. Відносини колективізму утверджуються у свідомості більшості людей як висока соціальна цінність, як норма повсякденної поведінки у праці і побуті. Колективістські форми суспільного життя сприяють утвердженню почуття належності до єдиної соціальної спільності.

Розглянемо суть і значення колективізму як відмітної риси соціалістичного способу життя, як нову якість суспільного життя особи.

Спосіб, рівень, якість життя безпосередньо втілюються у життєдіяльності кожної соціальної групи, колективу, кожної людини. Водночас сьогодні ці складові, можна з певністю сказати, переживають своє друге народження, — цього разу як концентроване вираження характеристик життєдіяльності людини і суспільства за різних соціальних умов. Завдяки їх яскравій змістовності, ці поняття опинилися нині на передньому краї ідеологічного фронту, стали вагомим аргументом, з допомогою якого принципові переваги соціалізму знаходять свій конкретизований вияв. Значною мірою це стосується колективізму як характерної риси соціалістичного способу життя.

Буржуазні ідеологи намагаються зобразити справу так, ніби колективізм суперечить сутності особи, свободі її волевияву. Людина в колективі — це, мовляв, тільки абстрактна модель людини, бо вільний тільки той, хто не підвладний суспільним установам і нормам. Однак цілком очевидно, що жити в суспільстві і бути вільним від нього — неможливо, отож, суть питання полягає у тому, як, яким чином людина включається, соціалізується у суспільстві, в якому соціально-психологічному кліматі, у якому оточенні проходить її життя. Капіталізм як внутрішньо суперечливий тип суспільного виробництва, суспільний лад, що буквально роздирається соціальними антагонізмами, неспроможний подолати цю суперечність, тому у галузі способу життєдіяльності людей він не йде далі успадкованого від попередніх класово-антагоністичних формацій принципу індивідуалізму як провідного мотиву буржуазного способу життя. Цей принцип є ідеологізованим виявом приватновласницьких відносин, бо й сам по собі процес розвитку приватної власності був, з іншого боку, процесом поступового втрачання індивідом колективістських рис людської природи, і хоча нині цей принцип подається буржуазними ідеологами у, так би мовити, удосконаленому вигляді, однак ні його суперечливі тенденції до даль-

шого усупільнення суспільного виробництва, ні його антигуманна спрямованість від того не зникають.

Буржуазний індивідуалізм як внутрішньо суперечлива основа для спілкування і співробітництва дедалі більше дискредитує і зживає себе. Створюючи нові й нові «псевдоколективності», поширюючи сурогати колективізму, культивуючи тотальну конформізацію особи через систему духовного маніпулювання, капіталізм ліквідує тим самим і основу для майбутнього розвитку подібних спільностей, приречує їх на існування, яке цілком залежить і вичерпується класовою, майновою нерівністю і можливе доти, доки його підтримують зусилля спеціалістів з «масової режисури», різного роду «пієрменів» і теоретиків.

Отож, зрозуміло, чому проблема поєднання особистих і суспільних інтересів, — а ця проблема постає перед кожним суспільним ладом — розв'язується у буржуазному суспільстві половинчато й суперечливо: єдність інтересів розглядається тут переважно як тимчасове з'єднання заради індивідуальної вигоди.

Тільки робітничий клас, трудящі маси спроможні сформувати новий тип спільності і новий спосіб єднання у ній. «У пролетаріата немає іншої зброї у боротьбі за владу, крім організації»⁵, об'єктивний хід суспільного розвитку й саме соціальне становище робітничого класу сприяє формуванню у його середовищі нових принципів співжиття. Пролетарський колективізм, що формується й зміцнюється у ході класової боротьби, становить якісно вищий тип колективності, до якої індивіди включаються вже не як усереднені, а як повноцінні особи, як яскраві індивідуальності. Умови праці, вимоги класової боротьби, високі комуністичні ідеали — усе це сприяло формуванню нового способу спілкування й соціалізації, що найповніше відбився у принципах пролетарського колективізму.

Повага до людини, товариськість і взаємодопомога породжувалися безпосередніми умовами життя і праці робітників. Саме у пролетарському середовищі, зазначали К. Маркс і Ф. Енгельс, найбільш поширене справжнє співчуття, безкорисливе бажання й готовність прийти на допомогу, згуртованість, свідомо дисципліна й організованість⁶. Ці риси способу життя знаходять свій повний вияв за соціалізму, як основні ознаки соціалістичного колективізму, переваги якого над буржуазним індивідуалізмом незаперечно доведені успіхами класової боротьби робітничого класу, усіх трудящих, всесвітньо-історичними завойованнями соціалізму.

Відчуваючи історичну безперспективність буржуазного способу життя, ідеологи капіталізму докладають зусиль до того, щоб за будь-яку ціну дискредитувати, запламувати основний принцип соціалістичного способу життя — колективізм. Всебічний розвиток людини як творчої соціально-активної особи — характерна риса соціалістичного способу життя.

Висвітлення проблеми колективізму як характерної риси соціалістичного способу життя висуває ряд важливих методологічних питань. Про актуальність розробки цих питань писали у своїх виступах на сторінках журналу «Проблеми мира и социализма» представники міжнародної дослідницької групи у справі дослідження розвинутого соціалістичного суспільства⁷. Це стосується розуміння переваг соціалізму як суспільної системи. Соціалізм — науково оптимізована систе-

⁵ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 8, стор. 386.

⁶ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 341—342.

⁷ Див.: «Проблеми мира и социализма», 1973, № 1, 3, 6, 7, 10, 1974, № 1, 2, 4, 9, 1975, № 1.

ма суспільних відносин, і реальність такої оптимізації якраз і ґрунтується на колективістській природі і організації соціалістичного виробництва. Головна її мета і міра — гармонійно розвинена особа. В розвитку людської особи дістають свій вияв економічні, науково-технічні, соціально-політичні, духовні надбання і досягнення людства. К. Маркс відзначав, що продуктивні сили і суспільні відносини є різними сторонами розвитку суспільного індивіда⁸. Отож, спрямованість впливу системи суспільних відносин на особу визначається конкретно-історичними суспільними чинниками. Так, якщо у класово-антагоністичному суспільстві людська спільність є здебільшого конформізуючим середовищем, включення до якого проходить як однобічна адаптація індивіда, то за соціалізму вона стає тим осередком для розвитку особи, у якому втілюються всі переваги соціалізму як суспільного ладу. З принципів соціалістичного колективізму у свідомості і поведінці радянських людей виростає усвідомлення свободи волі і прагнень кожного індивіда як гармонійного поєднання особистих, колективних і суспільних інтересів і потреб. Мірою колективізму є ступінь перетворення суспільного, державного в особисте, глибина усвідомлення нерозривності інтересів окремої людини із цілями країни. При цьому злиття особистих і суспільних інтересів не означає поглинення, нівелювання і придушення індивідуального. За соціалізму існує своєрідна взаємозаінтересованість особистого і суспільного, яка виступає законом соціалістичного розвитку, важливою особливістю радянського способу життя. Тому такими важливими є пошуки і обґрунтування нових форм, видів, способів зв'язку людини і суспільства, її творчої колективної діяльності.

Основоположники марксизму, визначаючи соціалізм як колективне виробництво, підкреслювали, що об'єднання вільних і рівноправних працівників являє собою справжню, дійсну колективність, в умовах якої «індивіди знаходять свободу у своїй асоціації і через неї»⁹.

Водночас К. Маркс і Ф. Енгельс називали «сурогатами колективності» такі об'єднання людей, як держава або нація в умовах антагоністичного суспільства. «Мнима колективність, в яку об'єднувались досі індивіди, завжди протиставила себе їм як щось самостійне; оскільки ж вона була об'єднанням одного класу проти другого, то для підлеглого класу вона являла собою не тільки цілком ілюзорну колективність, але й нові окови»¹⁰.

Тому «суспільні відносини, в які вступали індивіди будь-якого класу і які зумовлювались їх спільними інтересами проти якого-небудь іншого класу, становили завжди таку колективність, до якої індивіди належали тільки як середні індивіди, лише остільки, оскільки вони жили в умовах існування свого класу»¹¹. З цими положеннями пов'язана марксистсько-ленінська концепція дійсної спільності людей, яка є умовою справжньої активності, високої суспільної свідомості індивідів. Тільки соціалізм формує новий тип колективності, що виступає загалом як момент такого суспільного зв'язку людей, де вони, як зазначали К. Маркс і Ф. Енгельс, беруть участь не як якісь «усереднені» представники свого класу, а являють собою «таке об'єднання індивідів (розуміється, на основі уже розвинутих на цей час продуктивних сил), яке ставить під їх контроль умови вільного розвитку і руху індивідів, умови, які досі полишалися на волю випадку»¹².

⁸ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, стор. 214.

⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Твори, т. 3, стор. 70.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

Дослідження явища колективізму передбачає з'ясування його конкретно-історичної суті. Таке з'ясування ігнорується буржуазними соціологами, які тлумачать «колективізм» і «індивідуалізм» як одвічні антиподи. На думку деяких з них, колективізм — це якість, притаманна не тільки людському суспільству, але й природі, наприклад, колоніям найпростіших організмів. Однак такий підхід не є науково обгрунтованим. Колективізм — це суто суспільне явище, його характер зумовлюється передусім характером відносин людей у процесі їх співжиття, у процесі їхньої діяльності, самим способом організації суспільних відносин.

Поняття «колективізм», «колективність» є багатозначними. У марксистській науці поняття «колективізм» виступає як принцип комуністичної моралі, а «колективність» вживається в значенні колективу (іноді всього суспільства) або колегіальності керівництва. Колективізм як принцип комуністичної моралі є відображенням у свідомості і поведінці людей колективізму як форми соціальних відносин. Носієм колективізму в обох його значеннях є насамперед колектив, соціалістичне суспільство в цілому, а також окремі люди, як активні члени цього суспільства.

Методологічною основою теоретичного аналізу колективізму є положення К. Маркса про те, що колективність соціалістичного суспільства не слід розглядати як таку, що має «застиглий» вигляд. Треба виходити з наявного рівня розвитку продуктивних сил, характеру організації праці, форм спілкування. На характері соціалістичної колективності як риси способу життя різних груп населення позначаються соціально-побутові, культурні та інші відмінності між умовами життя і праці в місті і селі, розумовою і фізичною працею тощо. І саме становлення соціалістичного способу життя відбувається через побудову соціалістичного суспільства, перетворення його економіки, надбудовних форм, формування соціалістичної культури.

Діалектика розвитку способу життя соціалізму така, що суспільство не може не враховувати особливостей способу життя різних соціальних груп. Так, наприклад, нині на спосіб життя сільського населення чималий відбиток накладає наявність особистого підсобного господарства, і якщо йдеться про зближення цього способу життя з міським, то воно немислиме без перетворень у цьому відношенні. Зрозуміло, зближення різних суспільних груп і класів виявляється не тільки у зміні характеру праці, умов побуту, але й у культурі, освіті, ціннісних орієнтаціях, соціальних установах. На сучасному етапі суспільного розвитку певна специфіка, певні відмінності у способі життя дружніх класів продовжують зберігатися, однак існуючі відмінності — це відмінності в рамках єдності основних рис способу життя, які визначаються тим, що соціалістичне суспільство — це суспільство трудівників, де формується фактична соціальна однорідність. Реальна соціалістична дійсність вже демонструє досягнуті і зростаючі далі глибокі якісні зрушення у способі життя людей як міста, так і села.

Здійснюваний процес стирання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, між містом і селом виступає умовою формування єдиного в своїй основі соціалістичного способу життя. Водночас цілком зрозуміло, що така єдність способу життя не приводить до нівелювання потреб, до стандартизації духовного життя, знеособлення людини.

Одним з найважливіших елементів способу життя є сфера трудової діяльності. Соціалістична організація праці характеризується наявністю суспільних засобів виробництва, відсутністю експлуатації, відносинами товариського співробітництва і взаємодопомоги, свідомою

дисципліною трудівників, розвитком соціалістичного змагання. Спільна праця є основою спілкування і формування норм поведінки людей, вона сприяє вихованню психології колективізму. Праця при соціалізмі для кожної людини має високу моральну цінність, тимчасом як у буржуазному суспільстві переважаючою є психологія людини-споживача.

У процесі праці особа безпосередньо стикається з матеріальною основою соціалізму, громадською власністю на засоби виробництва, практично переконаючись у перевагах цього ладу. Із способом життя пов'язані всі елементи трудової діяльності людей. Праця при соціалізмі створює основу для справді вільної людської життєдіяльності. В умовах сучасного соціалістичного виробництва зростає значущість колективних форм праці, що по-новому ставить проблему забезпечення всебічного розвитку особи та її індивідуальності.

Соціалістичний трудовий колектив є тим основним, первинним осередком, через який опосередковується зв'язок людини й суспільства і де формуються основні риси соціалістичного способу життя. Він містить усі елементи соціальної організації суспільства, втілює в собі істотні сторони пануючих суспільних відносин. Саме тут задовольняються різні матеріальні і духовні потреби людей, зміцнюються відносини товариського співробітництва і взаємодопомоги, справжнього колективізму. У трудовому колективі людина здобуває професію, удосконалює майстерність, тут формується її духовне обличчя. Особливо велика роль трудового колективу у формуванні молоді і її включенні в процес життєдіяльності соціалістичного суспільства. Саме в ньому спостерігається тенденція збігу суспільних і особистих інтересів, зростає взаємна відповідальність особи і колективу. На це звертається увага у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії, де сказано, що «відповідальність кожного перед колективом і відповідальність колективу за кожного працівника — ось невід'ємна риса нашого способу життя»¹³.

Трудові колективи в наші дні стають основним осередком виховання радянських людей, утвердження комуністичного ставлення до праці, високих моральних якостей і разом з тим — центром боротьби проти антигромадських вчинків окремих осіб, проявів егоїзму та індивідуалізму. Колектив, який перебуває на високій стадії свого розвитку, виступає потенціальним джерелом зародження і становлення всього нового, дійовою школою формування поглядів і рис характеру особи, принципів її взаємовідносин з іншими людьми. Ефективність дії цього середовища цілком залежить від згуртованості, злагодженості і стійкості колективу. Звідси важливим завданням трудових колективів, їх громадських організацій є забезпечення чіткої, добре відрегульованої системи зв'язків і взаємодії між членами соціального середовища. Колектив прагне до того, щоб моральні норми радянського способу життя набували характеру внутрішньої потреби кожного члена колективу.

У процесі руху соціалістичного суспільства до комунізму удосконалюється вся система суспільних відносин, створюється можливість більш дійового, свідомого впливу на розвиток способу життя. Нині орієнтація на суто виробничі аспекти діяльності трудових колективів уже недостатня, їх першочерговим завданням є соціальний розвиток всього колективу, реалізація здібностей кожної особи і задоволення її потреб. Основне в діяльності трудових колективів — зростання продуктивності праці — розглядається також крізь призму духовного розквіту особи.

¹³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. М., 1971, стор. 92.

Соціалістичні трудові колективи, виступаючи основними ланками організації управління народним господарством, є водночас і основними ланками здійснення управління розвитком соціалістичного способу життя у сфері праці. Розв'язання цього завдання полегшується тією обставиною, що суспільні відносини в умовах трудового колективу (особливо первинного) виявляються у формі постійних стосунків працівників, а характерні риси способу життя виступають цілком зримо і відчутно.

Конкретне вивчення способу життя різних соціальних груп, дослідження структури і тенденцій його зміни важливе для наукового планування розвитку суспільства загалом. Первинним колективам притаманні важливі взаємопов'язані функції, які в своїй сукупності становлять конкретну форму реалізації і розвитку істотних рис соціалістичного способу життя в сфері праці. Дослідники вирізняють такі функції:

— трудова функція: саме на рівні первинного колективу виникає ефект «нової продуктивної сили» (К. Маркс) — змагання і своєрідне збудження життєвої енергії;

— соціально-інтегративна функція, що полягає в згуртуванні членів колективу для розв'язання виробничих та інших завдань, забезпечення єдності інтересів кожного працівника з інтересами колективу;

— управлінсько-виховна функція. Саме завдяки їй у первинному колективі прищеплюються навички трудової і громадської дисципліни, взаємної відповідальності¹⁴.

Соціалістичний спосіб життя, що розглядається на рівні трудового колективу, характеризують різні показники. Серед них важливим є психологічний клімат, середовище, що виступає як безпосередні умови існування, розвитку особи. В останніх постановках ЦК нашої партії, зокрема в постанові «Про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів у партійній організації Білорусії», звертається увага на необхідність дальшого згуртування колективів, удосконалення техніко-економічних, організаційних та ідеологічних методів, спрямованих на створення сприятливого соціально-психологічного клімату серед трудівників. Сприятливий соціально-психологічний клімат, що панує у численних трудових колективах, формує таку рису соціалістичного способу життя, як соціальний оптимізм радянських людей. Маючи своєю основою соціалістичну дійсність, досягнення нового суспільного ладу, соціальний оптимізм духовно підносить радянську людину, викликає у неї життєстверджуючий настрій, упевненість у майбутньому. А це в свою чергу є могутнім стимулом піднесення трудової активності людини.

Сприятливий соціально-психологічний клімат, який існує в трудовому колективі, виражається в довірі членів колективу один до одного, у взаємній повазі, підтримці і взаємній вимогливості, що породжує впевненість, задоволеність своєю працею і своїм колективом. Важливим показником соціально-психологічного клімату, критерієм його оцінки служить ступінь відповідності цінностей і норм даного колективу цінностям і нормам розвинутого соціалістичного суспільства, що виступають як складові соціалістичного способу життя.

На створення сприятливого морально-психологічного клімату впливають різноманітні фактори: поліпшення організації праці і матеріального становища працівників, ефективність діяльності громадських організацій, постановка ідейно-політичного виховання тощо. Крім

¹⁴ Див.: Н. Л а п и н. Социальное развитие первичного коллектива. «Политическое самообразование», 1975, № 2, стор. 28—29.

того, важливою обставиною є додержання диференційованого підходу у здійсненні політичної, організаторської та ідеологічної роботи. Вона повинна проводитися з урахуванням інтересів, віку і статі працівників, рівня їх соціальної зрілості. Зміцнення морально-психологічної атмосфери — одне з важливих завдань у діяльності партійної та інших громадських організацій.

Створення сприятливої морально-психологічної атмосфери у трудовому колективі — складне і відповідальне завдання, що включає, крім перелічених, і спеціальні заходи: формування оптимальних відносин по вертикалі («керівник — підлеглий») і по горизонталі — між працівниками одного рангу, додержання співвідношення в колективі працівників за віком, статтю, особистими інтересами, поліпшення широкої інформованості працівників про виробниче і суспільно-політичне життя. Здійснення таких заходів — важлива соціальна проблема, ігнорування якої може викликати відчутні негативні наслідки, призвести до утворення несприятливого мікроклімату в колективі. Тому від керівників колективу вимагається постійне удосконалення ділових, ідейно-політичних знань, уміння надихати особистим трудовим прикладом.

Людина, включена в соціалістичний трудовий колектив, не тільки перебуває під впливом пануючого тут морально-психологічного клімату, цінностей і норм соціалістичного способу життя, але і сама вносить певну своєрідність (відповідно до індивідуальності) в ці явища. Тому правомірно бачити в єдиному розумінні способу життя діалектичне сполучення об'єктивного і суб'єктивного (спосіб життя суспільства), особливого (соціально-класові відмінності у способі життя), одиничного (спосіб життя індивіда). При соціалізмі спосіб життя особи збігається з існуючою структурою суспільних відносин, тоді як для капіталізму характерна суперечність особистих і суспільних інтересів.

Найважливішим проявом колективізму як якості особи є її трудова і громадська активність. Висока трудова активність знаходить своє вираження в широкому розмаху соціалістичного змагання, науково-технічної творчості. Не менш важливим проявом колективізму виступає дисциплінованість, за якою можна судити про ділову солідарність людини з колективом і суспільством. Як вияв колективізму може виступати почуття обов'язку і відповідальності, властиве особі. Характерна особливість моральної відповідальності радянської людини полягає в тому, що вона спонукає її бути відповідальною перед суспільством не тільки за свої вчинки, але і за дії оточуючих. Внаслідок цього індивідуальна моральна відповідальність людини набуває громадського смислу і дістає нового, ширшого змісту у співвідношенні з колективною відповідальністю. Відповідальність кожного перед колективом і відповідальність колективу за кожного стала законом нашого способу життя.

На основі радянського способу життя, під впливом виховної діяльності Комуністичної партії склався колективістський характер радянської людини. Це цілком нове явище, з яким пов'язані важливі позитивні риси, породжені соціалістичним устроєм. Вперше в історії на прикладі нашої країни доведено можливість формування на колективістських началах людської особистості, яка обирає метою свого життя служіння громадським інтересам, спільному благу людей. Колективістський характер — це органічний сплав вольових і високоморальних рис радянської людини: цілеспрямованості, мужності, працьовитості, організованості, оптимізму, вміння підпорядковувати особисті інтереси колективним, відданість справі комунізму. Колективістському характерові притаманні такі відмітні ідейні і моральні риси, як комуністична переконаність, висока політична свідомість, пролетарський інтернаціоналізм.

Формування колективістського характеру зумовлене існуючими особливостями соціалізму як суспільної системи. Риси нової людини з властивим їй колективістським характером відповідають соціалістичному способу життя.

* * *

Социалистический коллективизм — неотъемлемая черта нашего образа жизни, одна из фундаментальных характеристик жизнедеятельности развитого социалистического общества. Как проявление новой, высшей формы общественной связи, социалистический коллективизм является историческим завоеванием социализма, вырастает из всей совокупности общественных отношений, уклада жизни социалистического общества.

Будучи новым типом человеческой общности, коллективизм возник и сформировался в среде пролетариата, где он принципиально отличался от общностей, распространенных в буржуазном обществе и порожденных частнособственническими отношениями. Включение индивида в социальную группу происходит в псевдоколлективностях буржуазного общества путём конформизации, как односторонняя адаптация личности, приспособление ее к стереотипам и жизненным стандартам группы. Психология частного собственника подрывает цельность подобных групп, подменяет единство общества временным, стихийно создающимся сосуществованием ради личной выгоды.

Только рабочий класс, трудящиеся массы сформировали тот новый тип человеческой общности, в которой индивиды получают возможность для всестороннего развития. Пролетарский коллективизм является высшим типом коллективности, из которой в процессе построения социалистического общества вырастает социалистический коллективизм.

Социалистический трудовой коллектив — основная ячейка, через которую опосредуется взаимосвязь человека и общества при социализме. Именно здесь формируются новые качества личности, отношения сознательной дисциплины, требовательности и товарищеской взаимопомощи, дух социалистического коллективизма, который составляет основу взаимоотношений советских людей.

Основні функції соціальної прогностики

В. В. КОСОЛАПОВ

На XXIV з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу відзначалося, що здійснення найважливіших економічних і соціально-політичних завдань потребує не п'яти років, а значно більшого часу. Тому перспективне довгострокове планування, міцно пов'язане з п'ятирічними і річними планами, є неодмінною умовою ефективного розв'язання корінних проблем нашого розвитку¹. Передбачення основних соціальних наслідків науково-технічної революції на кілька десятиріч і складання перспективних планів розвитку народного господарства на 10—15 років (а саме протягом такого періоду ці наслідки виявляються достатньо повно) можливі за умови створення загальнодержавної системи прогнозування, що спиратиметься на створювану в країні загальнодержавну автоматизовану систему збирання й обробки інформації для обліку, планування й управління народним господарством на базі державної системи обчислювальних центрів і єдиної автоматичної мережі зв'язку (ЗАСУ). Підсистемою ЗАСУ на Україні буде Республіканська система управління народним господарством (РАСУ). Для успішного розв'язання такої складної комплексної проблеми, як підвищення ефективності управління економікою країни, крім науково-економічних досліджень і створення автоматизованих систем управління на різних рівнях, конче потрібне поглиблене вивчення філософсько-соціологічних аспектів загальнодержавної автоматизованої системи управління, в тому числі і її підсистеми — РАСУ, зокрема визначення функцій прогностики у розвинутому соціалістичному суспільстві.

Суспільна прогностика — це наукова дисципліна, яка аналізує структуру об'єктів соціального прогнозування, розробляє спеціальні методи комплексного прогнозування розвитку суспільних явищ і процесів, у тому числі способи цільового групування (синтезування) прогнозів, розроблюваних в економічних, технічних та інших науках; визначає засоби перевірки (верифікації) надійності прогнозних оцінок. Методологічною основою суспільної прогностики є діалектичний та історичний матеріалізм, політична економія і науковий комунізм в їх органічній єдності.

Марксистська теорія суспільного розвитку, яка розкрила діалектику соціальної дійсності, науково обґрунтувала можливість передбачення соціальних явищ. Функція марксизму-ленінізму як методологічної основи суспільної прогностики полягає в тому, що його категорії слугують засобом виявлення тенденцій розвитку суспільних явищ, інтеграції знань про шляхи переростання соціалістичного суспільства в комуністичне, зняряддя побудови композиційної картини з альтернатив розвитку об'єктів прогнозування.

¹ Див.: Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, стор. 76.

Марксизм-ленінізм як вчення про найбільш загальні закономірності розвитку природи, суспільства і мислення має невичерпні евристичні можливості для наукового передбачення суспільних явищ і процесів. Історія марксистсько-ленінської думки дає чимало прикладів розробки наукових прогнозів суспільного розвитку на тривалі історичні періоди.

Спираючись на марксистсько-ленінську методологію прогнозування суспільних явищ, суспільствознавці розглядають суспільну прогностику як спеціальну науку, висновки і конкретні результати якої є важливим передплановим етапом наукового управління соціалістичним суспільством. Значення суспільної прогностики у передплановій розробці й ухваленні оптимальних рішень щодо управління соціальними процесами в умовах розвинутого соціалізму виявляється в таких її основних функціях: науково-пізнавальній; аксіологічній; організаційно-управлінській.

Науково-пізнавальна функція суспільної прогностики полягає в тому, що вона дає певне нове знання про тенденції і перспективи розвитку окремих суспільних явищ і процесів. Тут існують як позитивні, так і негативні прогнози: позитивні є передбаченням ймовірного розвитку подій, а негативні — пересторогою щодо ймовірних шляхів розвитку суспільних явищ, з тих чи інших причин не бажаних для суспільства або окремих соціальних груп.

Науково-пізнавальна функція суспільної прогностики реалізується через аналіз основних «соціальних параметрів» — матеріально-економічних, духовно-ідеологічних і соціально-психологічних чинників. Завдяки цьому прогнозист має можливість визначити місце і значення об'єкта прогнозування в системі суспільних відносин і з'ясувати соціальні наслідки його розвитку в майбутньому.

У досягненні цієї мети є три основних підходи: а) аналоговий, заснований на відшуканні в минулому аналогів соціальних процесів і визначенні найбільш ймовірного розвитку цих процесів у майбутньому; б) економіко-статистичний, суть якого полягає у виявленні зв'язків між соціальними явищами сучасного і минулого з метою визначення тенденцій їх розвитку в майбутньому; в) моделювання — побудови числових моделей на основі кількісного аналізу певних соціальних процесів і поширення одержаних результатів на майбутнє.

У науково-пізнавальній функції суспільної прогностики відбиваються гносеологічні особливості знання про майбутнє.

Наукове знання про майбутнє складається з двох частин: предикенса — підстави прогнозу, тобто сукупності висловлювань, які пояснюють об'єкт, і предикендума — власне прогнозу, тобто сукупності висловлювань про властивості неспостережуваного об'єкта.

Наукове знання про майбутнє існує у двох формах: знання про властивості явищ, які не існують в дійсності в період прогнозування, — в такому разі прогноз (предикендум) є передбаченням існування явища в «світі майбутнього», — знання про властивості явищ, які існують в дійсності, але не спостерігаються в період прогнозування, — тоді прогноз є передбаченням майбутнього відкриття (спостереження) суспільного явища або його властивостей.

Основою передбачення відкриття є пояснення. Після реалізації правильно побудованого прогнозу, тобто відкриття передбаченого об'єкта і безпосереднього (емпіричного) або опосередкованого (з допомогою приладів) спостереження його властивостей, він перетворюється у наукове пояснення, предикенс як підстава передбачення стає експлансом — підставою пояснення.

Інша справа, коли йдеться про передбачення явища «світу майбутнього»: предикендум, що є кінцевим результатом дослідницького

процесу, засновується не на поясненні, якого не існує, бо не існує і об'єкт пояснення, а на мисленому експерименті. Від самого початку прогноз ґрунтується на загальних теоретичних міркуваннях і, переважно, на досить незначному емпіричному матеріалі. У мисленому експерименті відтворюється певна модель, яка є ідеалізованим об'єктом «світу майбутнього». Об'єктивний аналог цієї моделі відшукується у «світі майбутнього» мірою його здійснення. Тільки після реалізації «світу майбутнього» предидендум (якщо він був правильно побудований) стає системою логічних понять і математичних рівнянь, які описують і пояснюють певну сферу дійсності. При цьому структура предидендума перетворюється в структуру теорії і між ними, а також між структурою відображуваної сфери дійсності встановлюється відношення моделей. Мислений експеримент як основа передбачення є складним процесом наукового пізнання, що інтегрує як інтуїтивні моменти («інсайт», «здогад», «прозоріння»), так і чуттєво-наочні (моделі, образи), змістово-логічні (відоме — з невідомим, відносно «застарілі» поняття — з «новими»). Метою мисленого експерименту є конструювання нового ідеального об'єкта, що й становить предмет прогнозу.

Отже, у передбаченні відкриття предиденс є науковим поясненням у формі законів науки або теорії, а предидендум — сукупність висловлювань про властивості існуючого, але неспостережуваного явища, а також про умови, за яких можливе таке спостереження; у передбаченні явища «світу майбутнього» предиденс — мислений експеримент, а предидендум — абстрактна модель певного ідеального об'єкта.

Стан явища (об'єкта) прогнозування в майбутньому — це ідеальний образ, що є моделлю певних ймовірно можливих відносин між матеріальними чинниками. Ця модель утворюється внаслідок своєрідного «обстеження» стану об'єкта прогнозування в майбутньому з допомогою узагальнення таких його характеристик, що потенціально можливі, хоч реально, в дійсності, не існують. Ідеальний образ об'єкта прогнозування є «внутрішньою моделлю зовнішнього світу», теоретичною конструкцією альтернативних варіантів переходу дійсного в можливе, потенціально ймовірного — в реально існуюче. Саме тому кожний прогноз — це опис стохастичних (ймовірних) процесів. Цей опис здійснюється з допомогою трьох методів спостереження, залежно від характеру суспільних процесів: а) виявлення довготривалих тенденцій суспільного розвитку, що охоплює період в кілька століть, коли йдеться, наприклад, про закономірності розвитку продуктивних сил суспільства, зміну суспільно-економічних формацій тощо; б) виявлення тенденцій розвитку суспільства протягом кількох десятиріч з тим, щоб оцінити соціальні наслідки певних економічних, науково-технічних, соціальних зрушень; в) визначення потенціальної сили «соціального заряду» революційних зрушень в суспільному розвитку, що відбуваються впродовж кількох місяців, а то й днів.

У науково-пізнавальній функції суспільної прогностики відображена вторинність знання про «світ майбутнього» щодо об'єктивної дійсності.

Важливе значення має аксіологічна функція суспільної прогностики. Вона полягає в тому, що кожний прогноз — це завжди вибір таких альтернатив розвитку об'єкта прогнозування, які бажані з погляду найбільш прогресивного в історії класу — робітничого класу. Аксіологічна функція виражає класовий підхід до оцінки майбутнього, ідеологічний та соціально-політичний моменти ставлення класів, соціальних груп до висновків про суспільний розвиток. Оцінний момент органічно входить у процес прогнозування, починаючи з відбору фактів і аж до

їх інтерпретації. Об'єктивною основою єдності аксіологічної функції суспільної прогностики з іншими її функціями є природа об'єктів прогнозування.

За характером об'єктів прогнозування можна виділити дві сторони суспільного прогресу, а саме: «зречевлену» і «олюднену». Природно, таке розмежування умовне, але воно сприяє виявленню різнопланових об'єктів прогнозування одного й того самого суспільно-історичного прогресу, чим і пояснюється його доцільність.

«Зречевлена» сторона суспільного прогресу — це вся сукупність об'єктивно існуючої матеріальної культури суспільства і соціально-політичних умов її функціонування. «Олюднена» сторона — це вся сукупність суспільних міжособових відносин між трудящими, їх цілей, намірів, емоційних виявів тощо. Діалектична єдність «зречевленої» і «олюдненої» сторін суспільного прогресу соціалізму реалізується в людській діяльності, бо «історія — не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»².

Отже, об'єктом прогнозування в прогностиці є, з одного боку, продуктивні сили в їх взаємодії з географічним середовищем, народонаселенням, речові форми виробничо-економічного життя цього суспільства, а з другого боку, — людина у всій багатоманітності її зв'язків з іншими людьми, її особистих цілей і прагнень. При цьому і продуктивні сили для прогностиста — не просто нагромадження машин, знарядь праці, певних матеріальних цінностей, що мають споживну вартість, а результат людської діяльності. Адже, як зазначав К. Маркс, «...історія промисловості і виникле предметне буття промисловості є розгорнутою книгою людських сутнісних сил...»³.

Тому основним напрямом соціального прогнозування є виявлення і вивчення соціальних наслідків людської діяльності, в якій реалізується єдність «зречевленої» і «олюдненої» сторін суспільного прогресу. Прогнозування суспільних явищ починається з виявлення об'єктивних історичних закономірностей, тих «загальних рівнодійних», які складаються з інтересів, потреб осіб і є усередненим результатом суспільних відносин в класі, соціальній групі, трудовому колективі. Завдання соціального прогнозування полягає у виявленні ймовірно можливих конкретно-історичних обставин дії «загальних рівнодійних» в майбутньому. При цьому важливим є врахування волі і політичної та трудової активності трудящих як головних діючих осіб суспільного прогресу.

«Зречевлена» і «олюднена» сторони суспільного прогресу досліджуються у соціальному прогнозуванні з допомогою вивчення розвитку і предметно-речового втілення «людських сутнісних сил». Тому в прогностиці і об'єкти прогнозування мають дві сторони: «зречевлену» і «олюднену». З розкриттям сутності «зречевленої» сторони суспільного прогресу пов'язане поняття фону прогнозування. Соціальний фон суспільної ситуації — це розміщення класових сил, суспільні потреби, що відбиваються у програмах політичних партій, соціально-психологічні настрої різних верств населення та ін.; економічний фон вибирає природні й людські ресурси, розвиток основних фондів і капітальних вкладень, рівень життя населення, зовнішню торгівлю, фінанси, стан народного господарства та його окремих галузей. Організаційний фон відбиває рівень функціонування установ, від яких залежить стан управління соціальними процесами. Науково-технічний фон складається з наукового потенціалу країни (кадрів, їх кількості та рівня науко-

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 98.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 552.

вої кваліфікації, матеріально-технічного й інформаційного забезпечення наукових досліджень), темпів і масштабів розгортання науково-технічної революції (розвиток автоматичної, атомної промисловості, кібернетики, хімії, біології, космічних досліджень, рівень упровадження досягнень науки в народному господарстві), кількості та якості відкриттів і винаходів, наукових публікацій тощо. Прогнозування в суспільній прогностиці, отож, є комплексним і потребує залучення багатьох спеціалістів у галузі економіки, військової техніки, соціології, психології і т. п.

Прогнозування «олюдненої» сторони суспільного прогресу пов'язане з аналізом понять «мета», «обов'язок», «інтерес», «потреби» та ін. Серед них особливе значення має поняття «сценарій». Сценарій суспільного прогнозу можна визначити як серію гіпотетичних ситуацій розвитку сучасних тенденцій та їх імовірних оцінок, пов'язаних з суб'єктивним ставленням різних соціальних груп, зокрема класів, до об'єкта прогнозування. Отже, у сценарії виражено не тільки об'єктивні тенденції розвитку об'єкта суспільного прогнозу, але й суб'єктивні ідеологічні оцінки. Тому сценарії суспільних прогнозів мають яскраво виражений класовий, ідеологічний характер.

Сценарій, окрім прогнозу розвитку суспільного явища, містить також ідеологічні і політичні висновки, адресовані певним класам, соціальним групам з тим, щоб спонукати їх до використання даних прогнозу в їх соціально-політичній та ідеологічній боротьбі.

Обов'язковою вимогою у соціальному прогнозуванні є дотримання принципу партійності, класового підходу, які в марксистсько-ленінській теорії збігаються з принципом об'єктивності наукового аналізу дійсності. Відносини класів, детерміновані економікою, лежать в основі політичних та ідеологічних явищ, визначають поведінку класів і різних верств у суспільстві. Соціальний прогноз повинен враховувати не тільки економічні процеси, а й соціально-класову структуру, суспільні рухи, політичні та духовно-ідеологічні процеси. Тільки за такої умови він буде комплексним, всебічним і зможе стати справді ефективним засобом наукового управління суспільним розвитком. Будь-який прогноз потребує постійного уточнення, «бо уявляти собі, що всесвітня історія йде плавно і акуратно вперед, без велетенських іноді стрибків назад, недіалектично, ненауково, теоретично неправильно»⁴. До того ж не можна забувати, що вирішальне слово в суспільному житті належить діям і досвіду десятків мільйонів творців, розум яких «створює щось незмірно вище, ніж найбільш велике і геніальне передбачення»⁵. Соціальне прогнозування має на меті вирізнити з безлічі соціальних тенденцій об'єктивно найголовніші. Тільки це дає можливість краще спрямовувати творчість мас. В. І. Ленін підкреслював, що обов'язок комуністів — підготовка мас до форм руху, непомітних для поверхового спостережника, але які неминуче впливають з усього економічного і політичного становища країни⁶. Він зазначав, що «від комуніста слід ждати більшої уваги до завдань завтрашнього, а не вчорашнього дня...»⁷.

Оскільки прогноз характеризує стохастичний процес, то методом підвищення його вірогідності може бути тільки відбір результатів прогнозування згідно з певними класовими, партійними критеріями.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 30, стор. 6.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 35, стор. 270.

⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 13, стор. 185.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 36, стор. 295.

Такий відбір особливо потрібний у проблемних ситуаціях суспільного розвитку, коли порушується рівновага між об'єктом прогнозування і зовнішнім середовищем, а наявна інформація про шляхи відновлення цієї рівноваги неповна або зовсім не має аналогів у минулому історичному досвіді. В такому разі класовий, партійний підхід у розробці прогнозу стає засобом визначення системи заходів для спрямування розвитку проблемної ситуації в бажаному напрямі, відповідно до соціальних потреб і цілей прогресивних класів.

Методи прогнозування самі по собі автоматично не гарантують істинності прогнозів. Як показує практика застосування цих методів буржуазними футурологами, можуть виникати зовсім хибні уявлення про наслідки діяльності людини, якщо в процесі розробки прогнозів виходити з ненаукових методологічних позицій. Наприклад, буржуазні футурологи-ідеалісти створюють численні «моделі» майбутнього («єдине індустріальне суспільство», «постіндустріальне суспільство», «технотронне», «кібернетичне» суспільство тощо), які не відповідають реальним тенденціям розвитку сучасного капіталізму. Хибність цих прогнозів полягає у цілковитому ігноруванні впливу суспільних відносин на характер та спрямування науково-технічного прогресу, замовчуванні зростаючої ролі світової системи соціалізму, міжнародного робітничого класу та національно-визвольних рухів на міжнародній арені.

Саме партійний, класовий підхід забезпечує теорії наукового комунізму, марксистсько-ленінській суспільній прогностиці високий рівень ефективності в передбаченні майбутнього.

Аксіологічна функція, отже, внутрішньо притаманна суспільній прогностиці. Її значення особливо зросло в умовах загострення ідеологічної боротьби на сучасному етапі. Буржуазна футурологія широко використовується антикомунізмом як засіб у боротьбі проти теорії наукового комунізму. Наукова і практична неспроможність моделей майбутнього, які пропагуються буржуазними ідеологами, зумовлена об'єктивними чинниками: монополістична буржуазія, інтереси якої відбиваються в цих моделях, не має історичної перспективи, через це зводяться нанівець навіть окремі практично значущі прогностичні розрахунки.

З аксіологічною функцією суспільної прогностики тісно пов'язана організаційно-управлінська: кожний прогноз розробляється для того, щоб завчасно мобілізувати громадську думку різних груп, верств суспільства з метою уникнути небажаних наслідків ймовірного розвитку подій і його прискорення в бажаному напрямі.

Об'єкт прогнозування в суспільній прогностиці — це складна динамічна система, що постійно змінюється і містить сукупність простіших підсистем і елементів, які взаємодіють. Стан об'єкта прогнозування визначається певними характеристиками його змін. Система засобів, операцій і процедур, спрямованих на зміну об'єкта прогнозування, є системою управління ним у згоді з прогнозними оцінками. Сукупність прогнозних оцінок виступає як система завдань і цілей, що вони визначаються на початку здійснення управління об'єктом прогнозування або в процесі самого управління, спрямованого на бажане перетворення об'єкта прогнозування з урахуванням об'єктивних закономірностей суспільного розвитку. Отже, аксіологічна функція тісно переплітається з організаційно-управлінською: поняття суспільної прогностики не просто матриця синтезу емпіричних даних, а водночас і вияв класових, партійних інтересів певних соціальних груп суспільства.

Знання про майбутнє, що спирається на наукове пояснення явищ і процесів, є практично значущим. Ефективність, вірогідність і прак-

тична цінність предидендума прогнозу прямо пропорційні пояснювальній «силі» його предиденса.

В умовах науково-технічної революції, яка інтенсифікує пізнавальні процеси, наближує майбутнє до сьогодення, провідною стороною знання стає його «перетворювальна» частина, що її складову становить знання про майбутнє у формі передбачення. Це зумовлено тією обставиною, що науково-технічна революція посилює значення цілеспрямованості суспільного розвитку. Стосовно соціалістичного суспільства це означає зростання ролі прогнозування у визначенні завдань соціальної, науково-технічної, економічної, аграрної та зовнішньої політики КПРС і Радянської держави, бо саме систематична розробка прогнозів забезпечує відповідність завдань і реальних можливостей перетворювальної діяльності людини.

В. І. Ленін підкреслював, що в політиці недостатньо вчитися у подій, а необхідно передбачати їх майбутній розвиток. Для цього «треба зрозуміти хід подій, зрозуміти основні співвідношення між класами, що визначають політику різних партій...»⁸.

Організаційно-управлінська функція суспільної прогностики виявляється також в єдності прогнозування і планування, соціального прогнозу і економічних, соціальних та науково-технічних планів розвитку окремих трудових колективів, галузей народного господарства.

Прогнозування і планування нерозривно пов'язані між собою — це стадії єдиного процесу. Прогнозування є науково-аналітичною передумовою планування. Головне в прогнозуванні — пізнання об'єктивних тенденцій економічного розвитку. Планування на відміну від прогнозування має директивний, а отже — і адресний характер. Головне в плануванні — ухвалення планового рішення і відшукування конкретних шляхів для досягнення поставлених цілей. Прогноз передбачає суспільні зміни і зрушення, а план — розробку конкретних заходів, які мають забезпечити реалізацію цих зрушень.

Соціальне прогнозування є невід'ємним елементом соціального планування. Воно обов'язковий елемент плану соціального розвитку особи, колективу, суспільства загалом.

Розробка такого плану складається з трьох основних етапів: 1) збирання, обробки і аналізу соціальної інформації; 2) прогнозування розвитку соціальних процесів; 3) складання перспективного плану. Технічні і виробничі показники плану соціального розвитку ґрунтуються на науково-технічних і соціально-економічних прогнозах; бажані зміни в соціальній структурі колективу (ліквідація фізичної малокваліфікованої праці, підвищення професійно-кваліфікаційного і загально-освітнього рівня працівників, їх комуністичне виховання і розвиток трудової і політичної активності) — на соціологічних прогнозах; перспективи поліпшення охорони здоров'я і умов праці робітників — на медико-біологічних прогнозах і т. п. Ті розділи соціального плану, які неможливо виразити кількісними показниками (наприклад, соціально-психологічні відносини членів колективу), нерідко і в плані є тільки соціальними прогнозами, бо не мають нормативного характеру. Розробка соціальних планів, як і прогнозів, на підприємствах здійснюється економічними відділами (планово-економічним, фінансовим, відділами праці і зарплати, наукової організації праці, кадрів та ін.), а останнім часом також спеціальними соціологічними службами (лабораторіями, бюро, відділами соціологічних досліджень). Такі служби вже створені на багатьох підприємствах країни.

⁸ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 15, стор. 199.

У розвинутому соціалістичному суспільстві, отож, соціальні прогнози і соціальні плани нерозривно пов'язані між собою як два етапи одного і того ж процесу управління соціальним прогресом. Якщо прогноз — багатоваріантна інформація про майбутнє і передбачає вільний вибір одного з можливих шляхів соціальної діяльності, то план має директивне значення і певну нормативну базу у вигляді кількісних і якісних показників.

Перетворювальна діяльність соціалістичного суспільства «запрограмована» в завданнях його соціальної, науково-технічної, аграрної, економічної, зовнішньої політики тою мірою, якою ці завдання як система прогнозів обґрунтовані об'єктивним змістом прецидентів⁹, що відображають сутність суспільних процесів.

Зміст прецидентів і собі істотно впливає на висунення і постановку завдань. З позицій комплексного, системного підходу завдання соціальної, економічної, науково-технічної та зовнішньої політики КПРС і Радянської держави — це вищий рівень всього складного комплексу спонукальних мотивів діяльності класів, соціальних груп, всього соціалістичного суспільства в цілому. Завдання, які ставить Комуністична партія перед радянським народом, формуються під дією двох чинників: об'єктивних і суб'єктивних умов функціонування соціалістичного суспільства. До об'єктивних чинників формування завдань належать суспільні потреби (насамперед ті, які виникають у сфері матеріального виробництва), соціальні норми; до суб'єктивних — прагнення, інтереси. Вирішальне значення має пізнання Комуністичною партією об'єктивних тенденцій розвитку суспільства, її організа-торська і масово-політична діяльність.

Суспільні потреби — це своєрідний вияв у поведінці індивідів або класів, соціальних груп вимог економічних законів. У суспільних потребах, з одного боку, виражаються вимоги економіки, матеріально-економічного середовища, а з другого — вимоги, породжені суспільним життям. Суспільні потреби відображають запити особи як в матеріальних благах, що забезпечують її існування, так і в тому соціальному статусі (соціальній ролі), якого від неї очікує суспільство. У соціальному прогнозуванні важливо зважати на те, що соціальні норми визначають механізм і способи поведінки людей і є виявом певних типів соціальних цінностей. У соціальних нормах поведінка людей «програмується» згідно з вимогами виробництва, характером виробничих відносин. У змісті норм відображені соціально значущі інтереси, закономірні для суспільства чи його окремих груп; норми служать метою (орієнтиром) діяльності людини.

Структура суспільних потреб і прагнень визначає вибір завдань економічної, соціальної, науково-технічної, аграрної, зовнішньої політики і природу управління соціалістичним суспільством на основі соціальних прогнозів, втілених в цих завданнях. Гносеологічний механізм управління має два аспекти: знання про наявну суспільну ситуацію та прогноз її розвитку і перетворювальну практичну діяльність, тобто трудову діяльність соціальних груп, в якій матеріально зречовлюються знання і, отже, реалізуються прогнози. Сучасна науково-технічна революція зближує ці два процеси, тобто процеси утворення (здобуття) знань та складання прогнозів і їх практичну реалізацію. Таким чином, в управлінні розвинутим соціалістичним суспільством прогнози дедалі безпосередніше виражають суспільні потреби і праг-

⁹ Про специфіку економічної, науково-технічної, аграрної, соціальної і зовнішньої політики в розвинутому соціалістичному суспільстві детально див. у кн.: КПСС и современная научно-техническая революция. К., 1974.

нення соціальних груп. Суспільні потреби, завдання внутрішньої і зовнішньої політики КПРС і Радянської держави, прагнення індивідів та соціальних груп інтегруються в загальнодержавній програмі дій, в основі яких лежать соціальні прогнози. У соціалістичному суспільстві потреби, прагнення і прогнози об'єднуються в цілісність, що визначає цілеспрямоване конструювання соціальних дій. Між природою наукового знання про майбутнє і характером завдань економічної, науково-технічної, аграрної, соціальної політики розвинутого соціалістичного суспільства, отже, існує тісний діалектичний зв'язок. Для визначення завдань політики розвинутого соціалістичного суспільства конче потрібно враховувати як результати конкретно-соціологічних досліджень, техніко-економічні проекти, так і гносеологічні, методологічні аспекти постановки і визначення цих завдань, які ґрунтуються на соціальних прогнозах теорії наукового комунізму.

* * *

На современном этапе коммунистического строительства, в условиях научно-технической революции возрастает значение социального предвидения. Методологическим фундаментом общественной (социальной) прогностики является марксизм-ленинизм, на основе законов и категорий которого систематизируются эмпирические данные об альтернативах развития социальной действительности. В развитом социалистическом обществе прогностика имеет такие основные функции: научно-познавательную, которая служит средством получения знаний о будущем социальных явлений; аксиологическую, выражающую классовый подход к оценке альтернатив будущего, идеологическое и социально-политическое отношение классов и социальных групп к будущему, и организационно-управленческую, которая выражается в том, что социальные прогнозы являются предплановой разработкой и средством оптимизации управленческих решений в руководстве социальными процессами развитого социалистического общества.

Внимание, которое уделяется в нашей стране социальному прогнозированию и планированию развития народного хозяйства, объясняется тем, что возрастает роль политики КПСС и Советского государства в развитии советского общества, в определении перспектив развитого социализма.

Про предмет соціології праці

В. Ф. БЕЗПАЛЬЧИЙ

Небачене досі розширення діапазону соціологічних знань, глибоке пізнання закономірностей історичного процесу спричинили диференціацію марксистсько-ленінської соціології, в межах якої відбувається формування спеціальних теорій, які конкретизують загальносоціологічну теорію марксизму-ленізму — історичний матеріалізм. Однією з них є соціологія праці, що вивчає трудову діяльність.

Зародження і становлення соціології праці як самостійної галузі знань є закономірним наслідком ускладнення трудової діяльності суспільства, створення наукових основ соціального управління, прогнозування і наукової організації праці. Сучасний рівень розвитку матеріально-технічної бази виробництва, перетворення науки на безпосередню продуктивну силу, плановий характер соціалістичного господарства, особливості протікання науково-технічної революції, соціального розвитку трудових колективів та багато інших об'єктивних явищ і процесів¹ диктують потребу глибокого і всебічного вивчення праці як відносно самостійної підсистеми системи «суспільство». І таке вивчення здійснюється багатьма дослідниками в нашій та братніх соціалістичних країнах, фахівцями в галузі економіки, психології, фізіології, соціології та інших наук. Особливу увагу привертають закономірності розвитку соціалістичної праці і перетворення її на комуністичну, вдосконалення праці на основі досягнень науково-технічної революції. В літературі широко використовується термін «соціологія праці», але не однозначно. Окремі дослідники вкладають в нього різний зміст, отже і завдання, які, на їхній погляд, має розв'язувати соціологія праці, виявляються різними.

У цій статті ми маємо на меті з'ясувати, що вивчає соціологія праці, що становить її спеціальний предмет, яке її місце в структурі суспільствознавства, як вона взаємодіє з іншими науками про працю та з загальносоціологічною теорією — історичним матеріалізмом, яке практичне значення вона має для розвитку трудової діяльності суспільства і особи.

Поділяємо думку дослідників, які вважають, що предмет соціології праці поки ще не визначений, що сама вона як окрема спеціальна соціологічна теорія перебуває в процесі становлення², що наспіла потреба створити окрему «теорію трудової діяльності»³. Проте часто-густо, пропонуючи ті чи ті визначення соціології праці, автори обходять питання про специфіку її предмета. Щоправда, з їхніх міркувань випливає його певне розуміння.

Ряд дослідників — Г. М. Черкасов, А. О. Зворикін та інші — ототожнюють соціологію праці з конкретно-соціологічними дослідженнями різних характеристик і сторін трудової діяльності людей, переважно за умов соціалізму⁴. Так, Г. М. Черкасов пише: «Соціологія

¹ Докладно про це див.: І. І. Чанглі. Соціологія праці і практика комуністичного будівництва. — «Філософська думка», 1975, № 5.

² Див.: Г. Н. Черкасов. Соціологія труда и профсоюзы. М., 1970.

³ Див.: А. А. Зворыкин. Социология труда на современном этапе. М., 1967.

⁴ Див. згадані праці А. О. Зворикіна, Г. М. Черкасова, а також: Социология и научная организация труда. Л., 1973 та ін.

праці буде ще довго однією з наймогутніших гілок на дереві конкретної соціології»⁵. До того ж весь зміст цитованої книжки переконливо свідчить, що під соціологією праці автор має на думці конкретні соціологічні дослідження. Поряд з таким тлумаченням соціології праці трапляються й інші, що до її предмета залічують усі без винятку характеристики і сторони праці і навіть весь спосіб виробництва — тобто все, що стосується праці, вивчення різних її аспектів на всіх рівнях. Саме так, надто широко, як нам видається, тлумачить це питання І. І. Чанглі⁶. Подеколи соціологію праці ототожнюють з промисловою соціологією або теорією наукової організації праці (НОП)⁷. До цього додамо, що переважна більшість досліджень з соціології праці присвячена вивченню закономірностей соціалістичної праці і перетворення її на комуністичну. Ці дослідження органічно входять до змісту теорії наукового комунізму, а не до спеціальної науки про трудову діяльність суспільства взагалі⁸.

Гадаємо, що слушним є визначення предмета соціології праці, запропоноване Д. П. Кайдаловим і Є. І. Суїменком: «Соціологія праці вивчає найбільш загальні основні закони трудової діяльності людини, а соціальні аспекти праці є її змістом»⁹. Адже без пізнання сутності загальносоціальних закономірностей і характеристик трудового процесу не можна зрозуміти конкретно-історичних способів функціонування і розвитку праці.

Коли погодитись з тим, що соціологія праці склалася в окрему соціологічну теорію (а цього нині ніхто не заперечує), то передусім треба визначити її місце в структурі марксистсько-ленінського суспільствознавства, з'ясувати предмет і коло проблем, що складають її спеціальний зміст.

Праця є головним, надзвичайно складним і багатограним видом суспільної діяльності людей. Марксистська соціологія покликана вивчати її всебічно і в різних аспектах. Праця передусім є предметом загальносоціологічної теорії марксизму — історичного матеріалізму, який розкриває суспільну сутність праці, її місце і роль як відносно самостійної підсистеми системи «суспільство», її взаємозв'язки і взаємозумовленість іншими сферами і явищами суспільного життя.

Обгрунтувавши матеріалістичне розуміння історії, К. Маркс і Ф. Енгельс розкрили роль праці як головного чинника соціалізації людського виду, виникнення соціосфери буття, довели її вирішальне значення у створенні і функціонуванні всіх механізмів культури, дали наукове тлумачення сутності, суспільних функцій, головних характеристик і загальносоціальних закономірностей розвитку трудової діяльності суспільства, колективу і особи.

Проте загальносоціологічного аспекту вивчення праці не достатньо для всебічного розкриття особливостей її функціонування як відносно самостійної підсистеми суспільства. Тому, відповідно до потреб соціальної практики, склалася (чи складається) спеціальна соціологічна теорія, в якій конкретизуються вихідні принципи історичного матеріалізму.

Розгляд трудової діяльності суспільства на рівні спеціальної соціологічної теорії потребує фактичного знання різних сторін, елементів

⁵ Г. М. Черкасов. Згадана праця, стор. 26.

⁶ Див.: І. І. Чанглі. Труд. М., 1973.

⁷ Див.: В. Г. Подмарков. Введение в промышленную социологию. М., 1973 та ін.

⁸ Згадана праця Г. М. Черкасова та ін.

⁹ Д. П. Кайдалов, Е. И. Суименко. Актуальные проблемы социологии труда. М., 1974, стор. 8.

праці, способів і форм трудових зв'язків між людьми та ін. Такі фактичні знання дають конкретно-соціологічні дослідження праці і конкретні природничі та суспільні науки, що вивчають різні її аспекти.

Отже, марксистсько-ленінська наука вивчає працю на трьох, так би мовити, рівнях: на рівні загальносоціологічної теорії — історичного матеріалізму, на рівні спеціальної соціологічної теорії — соціології праці і на рівні конкретно-соціологічних досліджень і прикладних наук. Лише в органічній єдності цих трьох підходів до пізнання праці — запорука всебічного розкриття закономірностей її розвитку і функціонування, створення теоретичних основ прогнозування трудового прогресу і практичного управління ним.

Для згаданих трьох рівнів об'єкт вивчення спільний — праця. Однак кожний з них відрізняється своїм специфічним предметом, своїм підходом до спільного об'єкта і, відповідно, своїм змістом і завданнями. Історичний матеріалізм, загальносоціологічна теорія вищого рівня, є методологічною основою соціології праці як спеціальної соціологічної теорії. Остання обмежує коло своїх інтересів лише сферою праці, обсяг її предмета значно вужчий, ніж в історичного матеріалізму, вона покликана проникнути у закономірності тільки трудової діяльності людини. Для історичного матеріалізму трудова діяльність є лише одним з багатьох аспектів функціонування суспільства і вивчається з погляду основного питання соціології про співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості.

Різні конкретні суспільні науки теж не можуть обминути працю своєю увагою, оскільки вона так чи інакше впливає на всі сторони, процеси і зв'язки суспільного життя, що складають спеціальний предмет цих наук. Але праця для конкретних суспільних наук не є головним, тим більше винятковим предметом інтересу, і вони вивчають лише певний її аспект. Скажімо, марксистсько-ленінська етика цікавиться лише суб'єктом праці, його ставленням до праці, механізмами регуляції трудових стосунків тощо. Отже, етика досліджує не всі, а деякі суспільні функції праці і тому не може бути єдиним знаряддям її пізнання.

Нині існує ціла група наук, які мають своїм спеціальним і винятковим предметом різні сторони трудової діяльності суспільства і особи. До них належать, зокрема, економіка, фізіологія, психологія (інженерна психологія), гігієна праці, індустріальна соціологія, ергономіка, дизайн тощо. Певною мірою праця є предметом і таких спеціальних наук, як антропометрія, біомеханіка, системотехніка та ін. Ускладнення трудової діяльності суспільства, потреби пізнання сутності різних її сторін спричиняють виникнення нових прикладних наук про неї.

Кожна окрема прикладна наука, яка вивчає працю, досліджує ту чи іншу сторону трудової діяльності людей під певним кутом зору. І працю, і людину як її суб'єкта ці науки вивчають переважно у функціональному аспекті, маючи на меті прогнозування і вдосконалення організації праці, технології виробництва, піднесення його продуктивності, гуманізацію змісту праці і її умов, розвиток знань, трудових навичок і умінь людей як суб'єктів праці та ін. Жодна з цих наук не розглядає працю в цілому, комплексно, системно, як відносно самостійну, окрему цілісну структуру, як специфічну сферу суспільної діяльності людей. Ці науки розчленовують працю і кожна з них окремо не може відобразити і дослідити, охопити працю загалом, підійти до неї системно і на цій основі розкрити магістральні, загальносоціальні закономірності і тенденції її розвитку, конкретно-історичну специфіку їх вияву.

Звичайно, окремі прикладні науки, які вивчають працю, обов'язково зачіпають і ті її сторони, які не входять до їх спеціального предмета. Проте вони не мають на меті дати системний, всебічний аналіз праці. Так, наприклад, економіка праці вивчає «баланс праці і план по праці в народному господарстві; продуктивність праці; механізацію виробництва як чинник зростання продуктивності праці; набір і підготовку робітничих кадрів; дисципліну праці та раціональне використання робочого часу; заробітну плату; соціалістичне змагання та організацію праці»¹⁰.

Економіка праці, отож, не може поминути соціальні характеристики праці, ставлення трудящих до неї, мотиви їх трудової діяльності, соціальний статус праці тощо. Проте не вони є предметом спеціального інтересу економіки праці, яка не має на меті і не спроможна вичерпно і всебічно дослідити працю, забезпечити наукове прогнозування і планування всіх сторін і характеристик її розвитку. Інша прикладна наука — ергономіка, яка нині перебуває в процесі становлення і швидкого розвитку, спеціально вивчає функціонування системи «людина — машина», для чого використовує досягнення фізіології, психології, гігієни праці, системотехніки та інших галузей знань. Тим-то вона не може пройти повз соціальне становище праці, суспільну і трудову орієнтацію суб'єкта праці тощо. Проте ергономіка вивчає працю переважно з її функціонального, а не з соціального боку.

Щоб виконати своє завдання, ергономіка має враховувати не тільки фізіологічні, психологічні, а й соціальні характеристики людини-виробника. Проте ці останні спеціально не досліджуються нею, вона не вивчає соціальне становище праці, її мотивацію, стимули, ставлення до неї трудящих та ін. Отже, ергономіка, як і економіка праці та інші прикладні науки, не є комплексною наукою про працю. Вони не спроможні (кожна окремо) розкрити загальносоціальні закономірності трудового прогресу, простежити дію головних тенденцій діалектики праці у взаємозв'язку з іншими сферами суспільного розвитку, науково передбачити майбутні перетворення функціональних і соціальних характеристик праці як головного виду суспільної діяльності людей і основи історичного розвитку.

Ми вже зазначали, що прикладні науки про працю, особливо ті з них, що спеціально вивчають суб'єктивну сторону, «людський чинник» трудових процесів, не можуть ігнорувати соціальні характеристики праці. Якою мірою суспільна сутність праці є предметом конкретних наук, що вивчають працю, видно, зокрема, на прикладі промислової соціології. В. Г. Подмарков пропонує таке визначення цієї науки: «Промислова соціологія є прикладна наука про зміст і значення «людського чинника» промисловості, тобто наука про структуру, механізми й ефективність суспільних, колективних та індивідуальних дій і відносин промислових робітників»¹¹. З такого тлумачення промислової соціології випливає, що її завданням є вивчення і прогнозування процесу удосконалення, розвитку суб'єкта промислової праці. Для виконання цього завдання конче потрібне кооперування з іншими конкретними науками про працю — економікою праці, інженерною і соціальною психологією та ін. Проте чи може проста сукупність і кооперація всіх існуючих конкретних наук забезпечити вичерпне пізнання праці як цілісної відносно самостійної системи? Чи опроможні вони самі по собі розкрити загальні закономірності розвитку праці, діалектику основних елементів її структури? Нарешті, чи правомірно під соціологією праці

¹⁰ Социальные исследования. Вып. 3. М., 1970, стор. 63.

¹¹ В. Г. Подмарков. Введение в промышленную социологию. М., 1973, стор. 8.

розуміти сукупність всіх конкретних наук і конкретно-соціологічних досліджень праці?

Соціологія праці, як ми її розуміємо, не є просто сумою конкретних наук про працю, не може бути ототожнена з жодною з них, оскільки має свій специфічний предмет і завдання.

Цілком слушно В. Г. Подмарков пише: «Якщо праця є спільною формою діяльності людей, а соціологія праці описує зміст і структуру цієї діяльності, то конкретні сфери праці у зв'язку з діями людей описуються спеціальними дисциплінами, такими як промислова соціологія, аграрна соціологія, соціологія управління та ін.»¹². Отже, предмети соціології праці і конкретних наук про неї не збігаються. Соціологія праці, що має вивчати працю з боку її всезагальних ознак, характеристик і закономірностей функціонування, є, утж, загальною теорією праці, без якої не може успішно здійснюватися пізнання її різних сторін і конкретно-історичних форм існування.

Для глибокого пізнання окремих атрибутів, характеристик, закономірностей і тенденцій розвитку праці треба розглядати її як окрему цілісну систему, розкрити всезагальні ознаки і загальносоціальні закономірності її функціонування. Саме в такому аспекті, на рівні спеціальної соціологічної теорії і вивчає соціологія праці трудову діяльність суспільства. Вона є загальною теорією праці як специфічної соціальної структури, окремої сфери суспільної діяльності людей. Розгляд всезагальних сторін і характеристик праці є умовою розкриття притаманних їй закономірностей, внутрішніх суперечностей як джерела розвитку. Лише виходячи з такого загального дослідження праці як системи зв'язків і способів активності людей, можна зрозуміти конкретно-історичні види трудової діяльності суспільства, розкрити соціальну природу праці, встановити її функціональну мобільність і специфіку взаємодії з іншими підсистемами суспільства в різних суспільно-економічних формаціях. Без з'ясування загальносоціальних закономірностей розвитку праці не можна глибоко дослідити природу розвитку її конкретних суспільних форм і прогнозувати такий розвиток. «Дослідження праці в її всезагальних і абсолютних моментах правомірне і необхідне тому, що такий розгляд: а) створює умови для кращого виявлення внутрішніх іманентних закономірностей розвитку праці і техніки; б) створює плацдарм для більш чіткого і глибокого дослідження самих соціальних аспектів розвитку праці і техніки; нарешті, такий розгляд є по суті розгляд трудового процесу в його сутнісній формі, у формі його первісного і істинного призначення»¹³.

Отже, на відміну від конкретних прикладних наук соціологія праці є загальною теорією праці як специфічно людського способу формування, є наукою про загальносоціальні закономірності її здійснення і розвитку, про конкретно-історичну специфіку вияву цих законів.

У марксистській літературі тепер велика увага приділяється дослідженню конкретних історичних типів праці, різних аспектів трудової діяльності суспільства, але, на жаль, дуже мало публікацій присвячується розробці узагальнюючої теорії, філософському тлумаченню сутності праці. Загальна теорія конче потрібна для розвитку прикладних наук і соціологічних досліджень. Одне з найважливіших завдань загальної теорії праці полягає у розробці категоріального апарату, прийнятного як для неї самої, так і для прикладних наук та соціологічних досліджень праці. Бо маємо відзначити, що часто-густо деякі

¹² Там же, стор. 11.

¹³ С. С. Товмасьян. Философские проблемы труда и техники. М., 1972, стор. 63.

автори довільно вживають категорії, що в них відображаються певні сторони і характеристики праці, наприклад: «зміст», «характер», «форма» праці та ін.

Та обставина, що багато проблем, важливих з теоретичного і практичного боку, розв'язуються неоднозначно, спричиняє тривалі дискусії і пояснюється недостатньою увагою до розробки загальної філософської теорії праці. До них, зокрема, належать проблеми співвідношення функціональних і соціальних характеристик праці, їх детермінації, розподілу і суспільного поділу праці, взаємодії і майбутньої перспективи переміни і поділу праці та багато інших, без однозначного розв'язання яких важко прогнозувати трудовий прогрес і здійснювати управління ним.

Як загальна теорія трудової діяльності, соціологія праці покликана розкрити складну діалектичну взаємодію, взаємопроникнення, співвідношення і субординацію різних сторін, елементів, структур праці, виявити магістральні тенденції детермінації елементів праці як цілісної структури різноманітними нетрудовими явищами і процесами суспільного життя.

Отже, предметом соціології праці є загальносоціальні закони трудової діяльності суспільства і особи. Ця наука має вивчати зміст, структуру, функціональні і соціальні форми існування праці, її природні і суспільні характеристики та компоненти, особу і суспільні групи як суб'єкти праці, субординацію чинників трудової діяльності, їх взаємозалежність й ієрархію, місце праці в системі суспільних явищ і зв'язків, всезагальні і специфічні тенденції розвитку детермінації праці, ставлення до праці і дисципліни праці. Великий інтерес для соціології праці становить функціональна структура праці, діалектика її загальносоціальних і конкретно-історичних функцій.

Соціологія праці має вивчати і розв'язувати складний комплекс проблем. Її завданням є дослідження суспільного становища і соціального статусу праці, ставлення до неї суспільства, різних рівнів і видів поділу праці, співвідношення і взаємодії між видами й історичними типами праці, динаміки розвитку поділу і кооперації праці, їх впливу на соціальну структуру суспільства, суспільну мету праці і шляхи її реалізації, ставлення трудящих до праці і чинників, що його визначають, шляхів перетворення і формування трудової орієнтації різних суспільних верств, природи, функцій і закономірностей діяльності трудових колективів, міжколективних і внутрішньоколективних зв'язків, чинників, що детермінують їх розвиток, співвідношення регуляції і саморегуляції у функціонуванні трудових колективів. Важливим завданням соціології праці є дослідження дисципліни і самодисципліни суб'єкта праці, її організації і самоорганізації за різних історичних умов тощо.

Для соціології праці вихідним у розв'язанні всіх цих проблем має бути загальносоціальний аспект, з'ясування головного, що характеризує працю як специфічний формотворчий рух, вирішальний спосіб функціонування соціальних систем.

Філософська природа соціології праці визначає її взаємодію з історичним матеріалізмом і прикладними науками про працю та соціологічними дослідженнями трудової діяльності. Історичний матеріалізм є методологічною основою, вихідною загальнотеоретичною платформою, на якій ґрунтуються положення, принципи і висновки соціології праці, тобто весь її зміст.

Соціологія праці виконує роль проміжної ланки між історичним матеріалізмом і прикладними науками про трудову діяльність суспільства; покликана створювати вихідні принципи, теоретичні уста-

новки для дослідження різних сторін праці і сфер трудової діяльності суспільства, конкретних форм трудових зв'язків. Соціологія праці розробляє категоріальний апарат, визначає зміст і обсяг понять, які є інструментом дослідження об'єктивного буття праці для конкретних наук.

Завданням соціології праці є дослідження загальносоціальних і конкретно-історичних функцій праці і діалектики їх розвитку, вироблення вихідних принципів, теоретичних підстав для класифікації і типології праці й її соціальних функцій, для вирізнення сфер, сторін, елементів, різновидів праці тощо. Без науково обґрунтованих вихідних принципів розчленування праці на елементи, принципів її класифікації і типології не можна успішно пізнати все багатство її структури, прогнозувати і планувати її розвиток, здійснювати наукове управління сферою трудової діяльності суспільства.

Соціологія праці є важливим теоретичним зряддям практичного розвитку і удосконалення як трудової діяльності суспільства, так і всіх інших функцій суспільного організму, так чи так залежних від праці.

Будь-яка наукова теорія, а отже — і соціологія праці, має виконувати двоєдине завдання: пояснювати зміст процесів об'єктивної дійсності, з одного боку, і передбачати, прогнозувати хід об'єктивного розвитку, виробляти рекомендації для практичної діяльності людей у перетворенні явищ і процесів дійсності — з другого. Ось чому важливе завдання соціології праці полягає у розробці методологічних і теоретичних принципів трудової і соціальної прогностики, наукового передбачення магістральних тенденцій розвитку трудової діяльності особи, колективу і суспільства.

В умовах розвинутого соціалізму соціологія праці покликана дослідити характер і тенденції вдосконалення праці в процесі науково-технічної революції і створення матеріально-технічної бази комунізму. XXIV з'їзд КПРС висунув завдання «органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, ширше розвинути свої, властиві соціалізму, форми з'єднання науки з виробництвом»¹⁴.

Безпосереднім наслідком науково-технічної революції є перетворення всіх сторін і характеристик праці. Завдяки соціалістичній власності на засоби виробництва, всеосяжній плановості народного господарства, науково-технічний прогрес за умов розвинутого соціалізму сприяє бурхливому розвитку, вдосконаленню і гуманізації праці.

Значення соціології праці для суспільного розвитку за умов розвинутого соціалізму зростає і внаслідок демократизації всієї системи соціального управління, піднесення ролі механізмів самоуправління. А перетворення сутності соціального управління у сфері трудового життя потребує постійного вдосконалення теоретичних засад планування і організації соціальних процесів.

Без наукового прогнозування і передбачення не можна здійснювати планування трудових і взагалі соціальних процесів, а планування є і собі обов'язковою умовою наукової організації і управління. Передбачення, прогнозування, наукове планування і управління мають ґрунтуватися на глибокому знанні об'єктивних законів трудового процесу, які досліджує і розкриває соціологія праці.

Соціологія праці покликана створити теоретичні основи управління не тільки трудовою діяльністю суспільства, а й іншими сторонами суспільного життя, оскільки організація і управління трудовою сферою

¹⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 65.

суспільства є невід'ємним вихідним елементом всього соціального управління. Забезпечуючи теоретичні основи для управління виробництвом, трудовою сферою як головною в суспільстві, соціологія праці тим самим сприяє успіхові соціального управління в цілому. Саме цим визначається, зокрема, її практичне значення в добу комуністичного будівництва.

Здійснюючи трудове прогнозування і передбачення, забезпечуючи можливість моделювання трудових процесів, соціологія праці дозволяє планувати всі сторони трудової діяльності суспільства і здійснювати наукове управління її розвитком. Саме з допомогою методів і теоретичного «інструментарію» соціології праці здійснюється прогнозування змін у змісті праці, тенденцій розвитку трудових функцій, які є елементами структури змісту, динаміки функціонування системи «людина — знаряддя праці», напрямів розвитку кооперації, розподілу і поділу праці, співвідношення різних їх видів, ходу об'єктивації технології виробництва і виробничих процесів, внутрішньокolleктивних і міжколективних відносин, трудової орієнтації виробників тощо. Без такого прогнозування не можна здійснювати раціональне управління трудовою діяльністю суспільства.

За умов розвинутого соціалізму значення управління сферою трудової діяльності суспільства незмірно зростає. Воно є невід'ємним елементом наукової організації праці, запорукою соціального розвитку трудових колективів і підприємств, удосконалення функціональних і соціальних характеристик праці, підвищення ролі праці як головної сфери і вирішального чинника всебічного і гармонійного розвитку трудящих, удосконалення їх ставлення до праці, зміцнення трудової дисципліни, підвищення ролі самодисципліни, розвитку структури мотивів і стимулів праці різних верств соціалістичного суспільства. Соціологія праці відіграє провідну роль у розробці теоретичних основ організації всіх сфер трудового життя суспільства.

Важливим завданням соціології праці є теоретичне і методичне забезпечення наукової організації праці (НОП), впровадження якої в масштабах суспільного виробництва зумовлюється удосконаленням і ускладненням його матеріально-технічної бази та інтелектуалізацією праці.

Метою соціології праці є визначення завдань НОП, їх субординації, встановлення співвідношення економічних і соціальних аспектів, функціональних і суспільних сторін НОП, специфіки її здійснення у різних сферах трудової діяльності суспільства. Соціологія праці має визначити головну мету НОП в умовах соціалізму і переростання його в комунізм. Недосконалі вихідні теоретичні засади НОП можуть спричинити обмеженість її завдань і неповне, однобічне використання її механізмів і можливостей.

Іноколи саме недостатня увага до загальної теорії праці ще й зараз породжує обмежене, вузьке розуміння сутності і завдань НОП в умовах соціалізму. Наприклад, в книжці «Соціологія і наукова організація праці» НОП обмежується переважно сферою промислового виробництва. Це методологічно неправильний підхід, він нагадує тлумачення завдань і сенсу НОП у буржуазній індустріальній соціології. Визначаючи сутність НОП, автори названої книжки пишуть: «Наукова організація праці — це система організаційних і технічних заходів, розроблених на основі вимог науки для підвищення продуктивності праці та дієздатності робочої сили»¹⁵. З таким визначенням погодитися не можна, оскільки воно не відбиває соціальних завдань НОП, специ-

¹⁵ Социология и научная организация труда. Л., 1973, стор. 5.

фіки її здійснення в умовах соціалізму. Автори книжки слушно відзначають, що наукова організація праці властива (як наука і практика) тільки соціалізові. Водночас вони, як видно з наведеного визначення, обмежують завдання НОП суто економічною сферою, ігнорують ту очевидну обставину, що головною метою НОП мірою успіхів комуністичного будівництва дедалі більше стає всебічний розвиток трудящих, гуманізація праці, перетворення її на головну і вирішальну сферу удосконалення людської особистості. Відрив економічних завдань НОП від соціальних, переоцінка перших утруднює розв'язання і тих і других. Наукова організація праці обіймає всі сторони трудового життя суспільства. Вона покликана забезпечувати удосконалення не лише функціональних, а й соціальних характеристик, не тільки сприяти зростанню продуктивності, а й бути інструментом перетворення соціалістичної праці в комуністичну, важливим чинником становлення особи комуністичного типу. Як методична і теоретична основа НОП, соціологія праці повинна визначати структуру виробничих і соціальних завдань, їх співвідношення, вказувати цілі і засоби їх реалізації, науково обґрунтовувати методику використання різних способів для досягнення економічної і соціальної мети НОП.

В умовах розвинутого соціалізму і будівництва комунізму, коли суб'єктом організації є не тільки фахівці, для цього спеціально навчені і підготовлені, а й чимдалі ширші кола безпосередніх виробників, коли організації праці, спеціальним завданням соціології як суб'єкта різних трудових функцій, досліджуваних чинників підвищення ролі самоорганізації дедалі більшого числа трудящих до виконання функцій у різних галузях господарського і соціального життя країни.

В Україні відбувається процес демократизації всього управління, соціологія праці має розробляти і рекомендації для практичного залучення безпосередніх керівників до управління виробництвом, до організації праці, виявляти шляхи поєднання ними виконавських і регулятивних функцій.

Невід'ємним елементом будь-якої організації праці, зокрема НОП, є трудова дисципліна. Нова, соціалістична дисципліна праці як атрибут сучасної НОП не може складатися емпірично, стихійно. Тому важливим практичним завданням соціології праці є обґрунтування вихідних теоретичних принципів, шляхів і засобів удосконалення дисципліни праці, піднесення ролі свідомої самодисципліни трудящих, їх ставлення до праці і трудової орієнтації. Теоретично доводячи об'єктивну неминучість і необхідність перетворення праці для всіх трудящих на вищу цінність, на внутрішньо детерміновану самодіяльність, соціологія праці забезпечує правильне розуміння механізмів удосконалення дисципліни праці, перетворення її на комуністичну.

Як теоретична основа НОП, соціологія праці формулює вихідні теоретичні принципи комплексного дослідження життя підприємств і трудових колективів, складає наукову основу моделювання і планування їх соціального розвитку, дозволяє правильно визначати оптимальне співвідношення виробничих і соціальних функцій колективів. Як знаряддя теоретичного дослідження різних характеристик функціонування трудових колективів, соціологія праці є засобом удосконалення міжколективних і внутрішньокolleктивних відносин, вироблення і забезпечення в колективах позитивного, сприятливого морально-психологічного клімату, раціонального використання можливостей кожного з членів колективу. Розкриваючи співвідношення функцій тру-

дових колективів, субординацію регуляції і саморегуляції їх діяльності, діалектику чинників детермінації розвитку колективів, соціологія праці має виробляти рекомендації щодо удосконалення соціальної ролі колективів трудящих як елементарної одиниці соціальної структури суспільства. Отже, вивчення закономірностей розвитку трудових колективів і забезпечення теоретичних основ їх удосконалення є одним з найважливіших завдань соціології праці.

Без соціології праці не можна глибоко дослідити закономірності розвитку соціальної структури суспільства. Без вивчення професійної структури суспільства, професійної мобільності, руху робочої сили і її плинності не можна з'ясувати важливі чинники перетворення соціальної структури суспільства. Професійні відмінності є стороною і ознакою соціальних відмінностей між трудящими. Тому без вивчення динаміки професійної структури трудових колективів, суспільних верств і класів не можна розкрити і зрозуміти основні тенденції перетворення соціальної структури суспільства, шляхи усунення внутрішньокласових і міжкласових відмінностей, закономірності становлення соціальної однорідності суспільства.

Цими аспектами не вичерпується, звичайно, роль соціології праці, її «виходи» у практику трудового життя суспільства, в реальне здійснення виробництва і в суспільні процеси взагалі. Вона, як відзначалося, є одним із важливих теоретичних знарядь соціального прогнозування, планування і управління. Таку роль соціологія праці може виконати, функціонуючи як відносно самостійна, окрема і спеціальна галузь суспільствознавства, що має свій особливий предмет і завдання, відмінні від предмета і завдань прикладних (конкретних) наук і конкретних соціологічних досліджень різних аспектів трудового життя суспільства. Водночас завдання соціології праці відрізняються від завдань загальносоціологічної теорії марксизму-ленінізму — історичного матеріалізму, отже, вона жодною мірою не підмінює його. Тільки в єдності вони забезпечують глибоке пізнання і практичне удосконалення сфери трудового життя суспільства.

* * *

Невиданное до сих пор расширение диапазона социологических знаний, углубленное познание закономерностей исторического процесса обусловили дифференциацию марксистско-ленинской социологии. В ее границах формируются специальные теории, конкретизирующие общесоциологическую теорию марксизма-ленинизма — исторический материализм. Одной из них является социология труда.

Марксистско-ленинская наука изучает труд, можно сказать, на трех уровнях: на уровне общесоциологической теории — исторического материализма, на уровне специальной социологической теории — социологии труда и на уровне прикладных наук и конкретно-социологических исследований. Для всех трех уровней объект изучения общий — труд, но их подход, содержание и задачи специфичны.

Исторический материализм является методологической основой социологии труда как специальной социологической теории. Она же выполняет роль промежуточного звена между историческим материализмом и конкретными науками о трудовой деятельности общества и призвана разрабатывать исходные принципы, теоретические установки, категориальный аппарат и т. д. для прикладных наук, причастных к изучению сферы труда.

Социология труда как общая теория находится в теснейшей связи с конкретными науками, но ее нельзя рассматривать как простую их совокупность, поскольку она имеет свой предмет — всеобщие признаки, характеристики и закономерности функционирования труда.

В единстве трех указанных уровней — залог глубокого познания и практического совершенствования сферы трудовой жизни общества. Социология труда — важное теоретическое орудие практического развития и совершенствования как трудовой деятельности общества, так и всех других функций общественного организма, так или иначе зависящих от труда.

Роль соціалістичного права у формуванні нової людини*

М. І. КОЗЮБРА, В. В. ОКСАМИТНИЙ

Одним із основних завдань комуністичного будівництва є гармонійний розвиток особи. Важлива роль у процесі формування нової людини належить цілеспрямованій, різносторонній ідейно-виховній роботі.

Будівництво розвинутого соціалізму і комунізму, підкреслює Л. І. Брежнев, передбачає підвищену увагу до питань комуністичного виховання¹. У комуністичному вихованні радянських громадян використовуються всі економічні, соціальні, політичні важелі суспільного впливу. Важливим засобом формування світоглядної культури особи є соціалістичне право, основна мета якого полягає в утвердженні принципів соціалізму, комуністичної моралі, у дальшому зміцненні правопорядку, законності в усіх сферах життєдіяльності радянського суспільства. Тому з'ясування засобів впливу права на особу, умов, що сприяють зростанню цього впливу, має велике значення, коли розглядається питання про становлення громадянськості особи.

Суть та соціальне призначення права в житті соціалістичного суспільства, його регулятивна функція полягає в тому, що, виражаючи в узагальненій, концентрованій формі волю радянського народу, основний напрям політики Комуністичної партії і Радянської держави, соціалістичне право виступає одним із важливих і ефективних засобів свідомого, науково обгрунтованого, планомірного впливу на суспільне життя.

Цю роль право виконує завдяки таким специфічним властивостям, як загальнообов'язковість, нормативність та ін. Ефективність правового впливу на суспільні відносини значною мірою залежить від того, як повно право відображає об'єктивні потреби свого часу, наскільки відповідає воно розвитку суспільства.

Роль радянського права в розвитку соціалістичного суспільно-економічного ладу зумовлена насамперед тим, що соціалістичні форми господарства, на відміну від усіх попередніх, за своєю об'єктивною природою не можуть виникнути та розвиватися стихійно. Вони формуються тільки завдяки цілеспрямованій діяльності нашої держави. Соціалістичне право не тільки закріплює і охороняє нові соціалістичні виробничі відносини, але й є дійовим знаряддям їх дальшого зміцнення і розвитку. Будучи формою вираження державних вимог до всіх членів суспільства, воно виступає «як регулятор (визначник) розподілу продуктів і розподілу праці між членами суспільства»². Радянське право

* В основу статті покладено виступ на засіданні Круглого столу журналів «Вопросы философии» та «Філософська думка» на тему «Науково-технічна революція і формування нової людини» (квітень, 1975 р.).

¹ Див.: «Радянська Україна», 19 березня 1975 року.

² В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 33, стор. 90.

встановлює у відповідності з принципами соціалізму співвідношення між мірою праці і мірою винагороди, визначає порядок розподілу і обміну тощо. Воно регламентує також користування суспільними фондами, з яких трудящі одержують матеріальні блага безкоштовно (лікарні, школи та ін.). За соціалізму право має важливе значення не тільки у розподілі суспільного продукту, але й у розподілі праці. Так, воно безпосередньо регулює розподіл кадрів між різними галузями народного господарства і культури, сприяючи тим самим найраціональнішому їх використанню як з погляду суспільства загалом, так і соціалістичних колективів, кожної особи зокрема.

Право активно впливає на здійснення й інших економічних завдань, що стоять перед Радянською державою. Відома його роль у плануванні та розвитку народного господарства. У нормах права передбачається структура господарського управління країною, закріплюється планова дисципліна. Право покликане гарантувати підприємствам можливість вияву господарської ініціативи, забезпечувати їх економічну зацікавленість у розвитку виробництва, у підвищенні його економічної ефективності.

Зростання економічного потенціалу нашої країни і господарського обороту, послідовне проведення принципів демократичного централізму в керівництві народним господарством, що пов'язане з розширенням господарської самостійності підприємств, визначає посилення значення договірно-правових форм регулювання господарських відносин. Технічний прогрес, удосконалення виробництва, автоматизація багатьох виробничих операцій призводять до виникнення нових сфер дії права. Правового регулювання потребують, зокрема, відносини, пов'язані з організацією науково-дослідної діяльності і використанням досягнень науки і техніки у виробництві та управлінні, з упровадженням нових форм організації підприємств та об'єднань, з використанням природних ресурсів та охороною навколишнього середовища, відносини, що виникають в процесі соціалістичної економічної інтеграції та ін.

Право широко регулює майнові відносини, зокрема відносини власності. Підвищення матеріального добробуту радянських людей зумовлює поширення сфери правових відносин як у відносинах між громадянами, так і у відносинах між громадянами і соціалістичними громадськими і державними організаціями. Задоволення потреб громадян за допомогою суспільних фондів споживання спричиняє виникнення, розвиток та удосконалення правовідносин як адміністративно-правового, так і цивільно-правового характеру.

Велика роль належить соціалістичному праву у регулюванні політичних відносин. Воно є одним із найважливіших засобів забезпечення повновладдя трудящих мас, закріплення і охорони їх прав та інтересів, основних принципів соціалістичного політичного устрою. Налагоджуючи координацію і взаємодію складових політичної організації суспільства, право забезпечує їх функціонування відповідно до об'єктивних економічних законів соціалізму, вимог дальшого суспільного розвитку. Норми права активно сприяють розвиткові радянської державності, дальшому удосконаленню соціалістичної демократії. Вони створюють і закріплюють необхідні для цього умови, передбачають організаційні форми залучення трудящих мас до участі у розв'язанні державних і громадських справ. Отже, право є і своєрідним спрямовуючим соціальним інститутом, який не тільки підтримує функціонування соціалістичної суспільно-політичної системи, але й забезпечує «рух суспільства по заданому курсу»³.

³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 3, К., 1972, стор. 45.

Соціалістичне право відіграє важливу роль також у регулюванні відносин, що складаються між окремими громадянами (сімейних, майнових тощо). Борючись з приватновласницькими інстинктами та іншими негативними явищами, які, на жаль, ще іноді спостерігаються, правові норми сприяють розвиткові цих відносин у відповідності з принципами комуністичної моралі, охороняють права і законні інтереси громадян.

Особливо підвищується роль соціалістичного права як регулятора суспільних відносин в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. Це пов'язане з дальшим розвитком народного господарства, розширенням соціально-культурного будівництва, підвищенням провідної ролі Комуністичної партії Радянського Союзу — керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, з поглибленням нашого знання про управління соціалістичним суспільством, з більш високим ступенем розвитку соціалістичної державності, вдосконаленням загальнонародної демократії, що, як підкреслювалось на XXIV з'їзді КПРС, завжди було і лишається головним напрямом роботи Комуністичної партії у справі зміцнення Радянської держави і вдосконалення політичної організації нашого суспільства. Зумовлене зростанням масштабів і складності завдань комуністичного будівництва, яке потребує вищого рівня політичного і організаційного керівництва, це вдосконалення потребує й підвищення рівня правового регулювання суспільних відносин. Забезпечення активної участі громадян в управлінні суспільством і державою, правильне поєднання централізованого галузевого управління з розширенням господарської самостійності й ініціативи підприємств, поліпшення планування, здійснення повсякденного контролю за діяльністю всіх ланок апарату управління, підвищення відповідальності кожного працівника за неухильне втілення в життя рішень і законів Радянської влади — все це вимагає посилення ролі права і зміцнення соціалістичної законності. «Розвиток економіки і культури, — говорив М. В. Підгорний на XXIII з'їзді КПРС, — ставить нові питання, які вимагають законодавчого регулювання. Адже законність — один з ефективних засобів керівництва господарством, впровадження госпрозрахунку, зміцнення державної дисципліни, боротьби з правопорушеннями»⁴.

Зростання ролі права в умовах розвинутого соціалістичного суспільства зумовлюється не лише тим, що воно є важливим засобом забезпечення технічного прогресу, створення матеріально-технічної бази, перетворення соціалістичних відносин у комуністичні, тобто не тільки його суто нормативними властивостями. Поряд з виконанням власне юридичних функцій воно має величезне ідейно-виховне значення. Соціалістичне право сприяє проведенню у життя комуністичної ідеології, в ньому знаходить свій концентрований вияв політика Комуністичної партії і Радянської держави, спрямована на побудову комуністичного суспільства. Тому знання радянського законодавства, усвідомлення його змісту має велике значення для формування і розвитку наукового світогляду трудящих мас, піднесення їх політичної активності. Навіть ті декрети молодого Радянського держави, «які практично не могли бути проведені відразу і повністю, — відзначав В. І. Ленін, — відігравали велику роль для пропаганди»⁵. У ті роки «простому робітникові і селянинові, — підкреслював В. І. Ленін, — ми свої уявлення

⁴ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. 1. К., 1966, стор. 231.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 38, стор. 193.

про політику відразу давали у формі декретів. В результаті було завоювання того величезного довір'я, яке ми мали і маємо в народних масах»⁶.

Будучи важливим засобом здійснення державної волі трудящих, соціалістичне право може у максимальній мірі виконувати свою соціальну роль лише за умов, що всі суб'єкти права правильно сприйматимуть, тлумачитимуть і реалізовуватимуть його норми. Основним наслідком правового впливу на суспільні відносини має бути досягнення відповідності між фактичною поведінкою сторін і тими правами та юридичними обов'язками, які закріплені за цими сторонами. Забезпечуючи таку відповідність, право виконує і свою виховну функцію, бо зміцнює у свідомості радянських людей уявлення про правильну поведінку і сприяє її повсюдному виявленню.

Буржуазна традиційна точка зору на закон зводиться до того, що встановлена законодавцем норма має єдину функцію — регулювання суспільних відносин. Закон, на думку багатьох буржуазних теоретиків, ефективний, якщо люди його виконують, йому підпорядковані, причому однаково — роблять вони це добровільно чи ні. Соціалістичне ж право враховує складність і різноманітність критеріїв ефективності закону. Серед них — чітко сформульована в працях В. І. Леніна вимога, щоб закон виховував громадян в дусі ідеалів комунізму, переконував їх у правильності політичної лінії, що відображена в радянському законодавстві.

Об'єктивна можливість правового впливу на поведінку людей ґрунтується на тому, що дія економічних законів безпосередньо не спричиняє однозначної поведінки і вчинків людей. Детермінованість людської поведінки, як відомо, зовсім не заперечує того, що в історії, в житті суспільства «діють люди, які обдаровані свідомістю, чинять обдумано або під впливом пристрасті, ставлять собі певні цілі. Тут ніщо не робиться без свідомого наміру, без бажаної мети»⁷. Люди самі творять свою історію, діючи у певному соціальному середовищі, у рамках виробничих відносин, що об'єктивно склалися. Самовизначившись як особистість, людина в змозі діяти згідно зі своєю свідомістю і волею, відповідаючи так чи інакше за прийняті рішення та їх здійснення. Оскільки це так, то є можливість впливати певним чином на свідомість та волю людини і на її поведінку.

У нашій країні норми права втілюють ідеї і принципи соціалістичного способу життя, який є одним з найзначніших здобутків будівництва соціалізму і відповідає корінним інтересам радянських людей. Політична зрілість, організованість, оптимізм, працьовитість, колективізм робітничого класу як провідної сили суспільства, творця матеріальних цінностей стали визначальними рисами нашого життя. Саме тому більшість громадян виконує вимоги радянського права свідомо та добровільно, а правомірна поведінка виступає як звичний, природний прояв громадської та особистої активності суб'єктів радянського права.

Соціалізм означає ліквідацію приватної власності — економічної основи сваволі та неповаги до вимог права. Головні економічні устої соціалістичного суспільного ладу — соціалістична власність на знаряддя і засоби виробництва і основана на ній соціалістична система господарства — в самій своїй суті передбачають і потребують свідомої і строгої суспільної дисципліни, підпорядкування усіх громадян єдиному закону. Здійснивши корінний переворот у суспільному бутті людей, соціалізм закономірно породив глибокі зміни у їх свідомості, моралі,

⁶ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 45, стор. 104.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 292.

у їхньому ставленні до суспільства, держави, одне до одного. Становлення і зміцнення соціалізму супроводжувалося появою і розвитком зовсім нових, не відомих жодному іншому суспільному ладу відносин між людьми — відносин взаємодопомоги і товариського співробітництва вільних від експлуатації людей, які мають єдину мету — побудову комунізму.

Класова суть і соціальне призначення соціалістичного права зумовлюють докорінну відмінність соціальної природи правомірної поведінки у соціалістичному суспільстві порівняно з експлуаторським, зокрема буржуазним, суспільством. Там, де право виражає волю меншості, яка нав'язана за допомогою держави більшості населення, не може бути й мови про справді добровільне виконання вимог правових норм. Правомірна поведінка для більшості населення тут є підпорядкуванням своєї волі інтересам експлуаторів. Виняток становлять норми права, що відображають загальні інтереси всього населення або ж установлені під тиском трудящих мас. На цю, неосновну і неспецифічну сторону державної діяльності звертав увагу К. Маркс, відзначаючи, що навіть у деспотичних державах всебічне втручання уряду охоплює як «специфічні функції, що впливають з протилежності між урядом і народними масами», так і «виконання спільних справ, що впливають з природи всякого суспільства...»⁸. Однак таке «виконання спільних справ» в жодному разі не характеризує суті експлуаторської держави, яка залишається провідником інтересів правлячих класів.

В умовах соціалізму, де право втілює волю всіх трудящих, правомірна поведінка виступає не тільки і не стільки як підпорядкування волі однієї особи загальній волі, але насамперед як умова реалізації особою своєї волі, втілення її свободи. Лише в тих випадках, коли воля, що відбита в законі, з одного боку, розходиться з волею більшості внаслідок помилок правотворчих організацій (необґрунтованих, поспішних або непродуманих правових установлень), а з другого боку, свідомість особи заражена пережитками минулого і її особисті спрямування розходяться з волею суспільства, правомірна поведінка за соціалізмом виступає як підпорядкування особи вираженій в законі волі. Зазначена особливість правомірної поведінки за соціалізмом є одним із проявів і водночас засобів формування нової історичної спільності людей, якою є радянський народ. Додержання норм права більшістю громадян характеризує соціалістичне суспільство як високоорганізовану, згуртовану єдність дій, дисципліновану спільність людей. Але організованість і дисципліна соціалістичного суспільства не є, як це намагаються довести наші ідеологічні противники, наслідком придушення свободи особи. Навпаки, вони тримаються на справжній свободі, що все більш розширюється. Переважання в поведінці радянських людей правомірних дій — наслідок не насильственного підпорядкування особи єдиній мірці, правилу, а узгодження волі особи з волею народу, що відбита у правових нормах.

Як одну з найзагальніших рис, що характеризують соціальну природу правомірної поведінки за соціалізмом, відзначимо чинник задоволеності тих або інших суспільних, групових або особистих інтересів. Закріплені в нормах права суб'єктивні права і покладені цими нормами обов'язки є засобом задоволення головного життєвого інтересу — зміцнення соціалізму і побудови комунізму. Окремі галузі радянського права сприяють досягненню (у рамках загального інтересу) більш конкретних інтересів суспільства: державне право — закріпленню

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. 1, стор. 393.

і здійсненню основних принципів соціалізму, політичного повновладдя народу, соціальних, політичних, культурних свобод людини; цивільне право — закріпленню відповідного соціалістичним принципам механізму цивільного обороту, що забезпечує задоволення майнових інтересів, та ін. Отже, правомірна поведінка завжди виступає, прямо або опосередковано, як задоволення тих суспільних і особистих інтересів, заради забезпечення яких і встановлювалася норма права.

З'ясовуючи регулятивний вплив норм права на поведінку людей, важливо враховувати складність зв'язку між свідомістю індивіда і мотивами його поведінки. Розвиток свідомості — це не прямолінійний процес, що виражався б у послідовному нарощуванні позитивних якостей. У свідомості людини переплітаються риси старого і нового, позитивні і негативні якості. Тому виховний вплив права здійснюється не безконфліктно, а через зіткнення вимог права із застарілими поглядами, звичками, у боротьбі з ними, в подоланні цих поглядів і виробленні нових особистісних рис і якостей.

У правовому регулюванні слід розрізняти зовнішню і внутрішню сторони. Зовнішня сторона — це відповідність поведінки людини вимогам правових норм. Внутрішня — мотиви поведінки людини у правовій сфері. Як відомо, право є зовнішнім регулятором поведінки людей, а норми права належать до таких соціальних норм, «вимоги яких чітко регламентовані, а виконання засноване насамперед на силі зовнішнього спонукання»⁹, на силі держави, яка за допомогою права робить вплив на формування і розвиток мотивів поведінки.

Безпосередньо норма права, цей зовнішній регулятор, для того, щоб викликати певну волюву активність, має відбитися у свідомості людей, перетворитися на внутрішній критерій оцінки дій. У прийнятті рішень, виборі певного варіанта поведінки правова норма діє як зовнішній («стримуєчий» або «спонукаєчий») чинник поряд з внутрішніми регуляторами поведінки — моральними нормами, цінностями, рольовими установками та ін. Сприйнята свідомістю, вимога норми права співвідноситься в ній із потребами особи, її інтересами, особистим досвідом, реальними життєвими обставинами, відношенням до суспільства і держави, з оцінкою самого правила поведінки та санкції норми, покарання у випадку порушення закону. Як слушно зазначалося в нашій літературі, виконання правових норм передбачає «активну роботу свідомості, внутрішніх регуляторів, сформованих на глибокій емоційній основі під впливом колишніх чи наявних суспільних зв'язків, прояв у діях особи її інтелекту, культурного розвитку, особливостей психічного складу»¹⁰. Коли ж якимись обставинами або силами нейтралізується дія зовнішнього регулятора — права, поведінка людини цілком залежить від її внутрішніх регуляторів і вимог найближчого соціального середовища. От чому діяльність під зовнішнім впливом, за нормою, вираженою у законі, визначається у психології як відносно гетерономна активність¹¹, при якій величезного значення набувають внутрішні регулятори поведінки людини.

Та сама за зовнішнім виявом поведінка може бути наслідком різних внутрішніх психологічних мотивів. Людина може слідувати розпорядженням правових норм через: а) глибоке внутрішнє переконання у правильності і справедливості вимог правових норм; б) страх перед несприятливими наслідками неправомірних дій; в) пасивне, че-

⁹ Е. М. Пен'ков. Социальные нормы — регуляторы поведения личности. М., 1972, стор. 78.

¹⁰ А. Н. Рыбалов. К вопросу о правовом воспитании. У кн.: Доклады конференции правоведов «Развитие советского права». Свердловськ, 1972, стор. 22—23.

¹¹ Див.: А. Г. Ковалев. Психология личности. М., 1970, стор. 112—113.

свідоме виконання певних правил; г) вузькокорисливі інтереси, що суперечать справжнім цілям соціалістичного права.

Мотивами діяльності людини є її потреби — продукт суспільно-історичного розвитку особи. Ці потреби усвідомлюються людиною як інтереси і породжують у неї «ідеальні прагнення», або «ідеальні сили»¹². Задоволення потреб — матеріальних чи духовних — мета людської діяльності. Усвідомлені інтереси і здійснення поставлених цілей є мотивом людської діяльності.

Тому дуже важливо враховувати, що ж набуває тут для людини спонукальної сили. Закріплені в нормах права корінні інтереси соціалістичного суспільства забезпечують розумне поєднання суспільних та особистих інтересів. Правові норми — це узаконення дій, які держава і суспільство вважають найбільш доцільними для задоволення потреб людини. Такі нормативно-обов'язкові положення необхідні в суспільстві, де комуністична свідомість ще повністю не сформована, а у свідомості людей інколи поєднуються позитивні і негативні якості, стикаються суперечливі мотиви. У будь-якій сфері суспільних відносин здійсненню тих чи тих вчинків може передувати боротьба мотивів, спричинена суперечливістю розвитку індивідуальної свідомості. «Свідомість людини охоплює найрізноманітніші сторони життя, і правильне розуміння тих або інших явищ може поєднуватися із зовсім неправильним уявленням про якісь інші події, явища, вчинки. Тому боротьбу мотивів слід включити в сукупність тенденцій, що становлять психічний склад людини»¹³.

Це недостатньо враховується у спеціальній літературі. Нерідко всіх радянських громадян поділяють на дві групи: несвідомі й високо-свідомі. При цьому нехтують тим фактом, що свідомість будь-якої людини — суперечливе явище, що навіть у високорозвинутій свідомості можуть з'явитися неправильні тенденції і погляди. Для їхнього викорінення широко використовується радянське право. Існування значної кількості правових норм якраз і пов'язане з суперечливістю свідомості¹⁴. Виключити із свідомості саму можливість появи антигромадських мотивів — ось одна з основних цілей радянського права, досягнення якої можливе, безперечно, лише в загальному комплексі заходів, спрямованих на виховання комуністичної свідомості.

В сучасних умовах «науково-технічна революція висуває тверді вимоги щодо залучення усіх членів суспільства до активного, свідомого творення суспільного буття, коли різні форми участі особи в життєдіяльності суспільства виступають не у формі зовнішнього примусу, а як відбиття свободи вибору, свободи, в якій реалізуються гармонійна єдність суспільних і особистих інтересів, єдність свободи волі і громадянської відповідальності членів суспільства»¹⁵. Цілком очевидно, що коли всі люди нашого суспільства ставитимуться до існуючих законів з повагою, з розумінням їх необхідності, корисності та доцільності, то і реалізація норм права відбуватиметься без втручання правових органів.

Слід підкреслити, що реальна сила права, його престиж в нашому суспільстві значною мірою залежить і від дальшого удосконалення за-

¹² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 277.

¹³ Е. А. Лукашева. Социалистическое право и коммунистическое воспитание трудящихся. У кн.: Проблемы советского социалистического государства и права в современный период. М., 1969, стор. 198.

¹⁴ Про суперечливість свідомості див., наприклад: В. І. Куценко. Свідомість і стихійність у суспільному розвитку. «Філософська думка», 1972, № 4, стор. 14—24.

¹⁵ Л. В. Соколяк. Науково-технічна революція і соціально-психологічний стан соціалістичного суспільства. «Філософська думка», 1972, № 1, стор. 28.

конодавства, підвищення його наукової обґрунтованості, внутрішньої узгодженості і гармонійності, тобто від правотворчої діяльності, а також від правозастосовуючої практики державних органів. Тут також є не зовсім розв'язані проблеми. В окремих нормативних актах (особливо відомчого характеру) подибуються застарілі і суперечливі нормативні розпорядження, остаточно ще не зжите прагнення до глобалізації управління, особливо в галузі господарських відносин, за допомогою правової форми, що породжує дріб'язкове регламентування, «стримує ініціативу, суперечить новим вимогам, які нині ставляться до економіки»¹⁶.

Дальше удосконалення законодавства, практики його застосування — це лише один бік проблеми формування поваги особи до права. Реальна сила права багато в чому залежить не тільки від нього самого, але і від вироблення високоморальних усталених мотивів поведінки людей. Серед важливих складників цього процесу слід назвати правове виховання населення.

Порівняно недавно у філософській і соціологічній літературі правове виховання не виділялося як самостійна форма комуністичного виховання. Однак тепер уже не підлягає сумніву такий висновок: оскільки правова свідомість поряд з політичною і моральною свідомістю становлять серцевину ідеології, найтісніше поєднані з класовими інтересами, спеціальна увага до правової свідомості як у теорії, так і в практиці пропаганди не тільки виправдана, але й конче потрібна¹⁷. Проблема підвищення рівня правової культури членів соціалістичного суспільства, правового виховання має стає, отже, одним з найважливіших завдань юридичної науки.

Посилення ролі суб'єктивного, людського чинника, моральної основи в житті суспільства в умовах розвинутого соціалізму зумовлює те, що внаслідок його руху до комунізму «неухильно зростає питома вага «суб'єктивної сторони» механізму правового регулювання — правосвідомості, правової культури»¹⁸. ЦК КПРС у своїй постанові від 15 вересня 1970 року «Про заходи по поліпшенню правового виховання трудящих» підкреслив, що в умовах дальшої демократизації державного і громадського життя, зміцнення законності і правопорядку «першорядного значення набуває дисципліна і організованість усіх членів суспільства, виховання у кожній радянської людини високої правосвідомості і почуття громадського обов'язку»¹⁹. Важливість проблеми правового виховання пов'язана з такими конкретними потребами нашого суспільства, як повна ліквідація злочинності, зміцнення правопорядку і законності, а також — що особливо важливо — підвищення за допомогою права політичної, трудової і громадської активності всього населення та зміцнення комуністичних основ у суспільних відносинах. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії відзначалось, що «зміцнення законності — це завдання не тільки державного апарату. Партійні організації, профспілки, комсомол повинні робити все, щоб забезпечити найсуворіше дотримання законів, поліпшити

¹⁶ Л. І. Брежнев. Все для блага народу, в ім'я радянської людини. К., 1974, стор. 14.

¹⁷ Див.: Д. А. Керимов, А. В. Мицкевич. Правовое воспитание трудящихся — составная часть идеологической работы. «Правоведение», 1974, № 4, стор. 7.

¹⁸ С. С. Алексеев. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. М., 1966, стор. 178—179.

¹⁹ Вопросы идеологической работы КПСС. Сборник документов. 1965—1973. М., 1973, стор. 295—296.

правове виховання трудящих. Повага до права, до закону повинна стати особистим переконанням кожної людини»²⁰.

За минулі після з'їзду роки для здійснення цього завдання вже чимало зроблено. Значно поширилася лекційна пропаганда радянського законодавства, зросла мережа університетів і факультетів правових знань, дедалі більшого розвитку набули такі форми правового виховання, як громадські консультації з юридичних питань та юридичні лекторії, більше уваги приділяють правовим питанням преса, радіо, телебачення. Все ширше впроваджується правове виховання у школах, професійно-технічних училищах, вищих та середніх учбових закладах. Так, щоб виховати у молоді високу правову свідомість, з вересня 1975 року у восьми класах загальноосвітніх шкіл усіх союзних республік розпочато викладання спеціального обов'язкового курсу «Основи радянської держави і права». Такі ж курси запроваджені у багатьох вузах країни. У постанові ЦК КПРС від 15 вересня 1970 року передбачається вивчення основ радянського законодавства і права партійними, радянськими, господарськими працівниками в університетах марксизму-ленінізму, міських та районних школах партійно-господарського активу. Це свідчить про те, що правове виховання стає важливою складовою частиною загальної освіти в СРСР.

Водночас рівень роботи по правовому вихованню трудящих та зміцненню соціалістичної законності ще не повністю відповідає вимогам партії, сучасному етапу розвитку соціалістичного суспільства. У пропаганді правових знань ще немає належної системи і диференційованого підходу до різних категорій громадян; вона провадиться іноді без урахування специфічних інтересів окремих соціально-професійних груп, стану законності і правопорядку у виробничих колективах, мікрорайонах, селах і містах. Через юридичну непоінформованість громадян значною мірою знижується запобіжна сила законів, ускладнюється своєчасне розв'язання питань, породжуються зайві звертання до різних відомств та організацій.

Для повного впровадження в життя накреслених ЦК КПРС і Радянським урядом заходів, спрямованих на поліпшення правового виховання, має бути ще багато зроблено, причому не тільки юристами, але й філософами, соціологами, педагогами, психологами, представниками інших суспільних наук. Формування поваги особи до права — це складна, багатоаспектна політико-правова проблема, в досліджуванні якої потрібен комплексний підхід, зосередження зусиль представників багатьох галузей знань. Настав час, щоб створити науково обгрунтовану теорію правового виховання. Для того, щоб розробити висновки та пропозиції, які можуть бути покладені в основу теорії і практики правового виховання, формування правової культури, потрібен аналіз соціально-психологічних механізмів формування правових поглядів, переконань, установок, що визначають засвоєння правових норм і цінностей, правомірну поведінку громадян, нетерпимість до будь-яких порушень соціалістичного правопорядку, виявлення закономірностей інформаційних правових зв'язків у суспільстві та ін.²¹ На науковій конференції з проблем формування поваги особи до закону, що відбулася в Інституті держави і права АН СРСР у грудні 1974 року, підкреслювалося, що теорія правового виховання має включати проблеми, які стосуються філософсько-правових аспектів суті правової форми суспільної свідомості, її взаємозв'язку з політичною і мораль-

²⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 92.

²¹ Див. зб.: Актуальные проблемы теории социалистического государства и права. М., 1974, стор. 15.

ною свідомістю, міри автономності правосвідомості, можливості впливу правосвідомості на певну галузь суспільних відносин, соціологічних аспектів правової культури, її компонентів, місця в духовній культурі суспільства, зв'язку між правовою культурою суспільства і результатами функціонування правових інститутів, наукової організації процесу формування поваги до права — зокрема, удосконалення системи правового виховання, методології і методики вивчення цього різновиду діяльності.

Систематичний і послідовний процес правового виховання має передумовою визначення його цілей. У радянській юридичній науці і практиці вже стало загальноновизнаним, що правове виховання не може зводитися лише до інформації про зміст правових норм, — інакше кажучи, до правової обізнаності, бо права поінформованість може і не стосуватися світогляду людини, не досягати глибин її свідомості. Здобуті правові знання сприймаються інколи лише як набір конкретних корисних істин, що допомагають у різних життєвих ситуаціях і ніяк не впливають на погляди та переконання²². Соціологічні дослідження, здійснені у нашій країні, а також інших соціалістичних країнах, свідчать про відсутність безпосереднього зв'язку між рівнем соціалістичної правосвідомості (солідарності з законом) і рівнем правової обізнаності. (Більше того, говорять про те, що рівень знання права у правопорушників інколи вищий, ніж у осіб з правомірною поведінкою.) Проте знання принципів і основних нормативних розпоряджень соціалістичного права, своїх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків є неодмінною передумовою формування відповідної ціннісно-нормативної орієнтації особи та її правової установки.

Цілі правового виховання в сучасних умовах не можуть обмежуватися також формуванням правової установки особи на додержання і виконання правових розпоряджень та реалізацією їх у правомірній поведінці. Адже засвоєння тією чи іншою особою вимог правових норм і навіть формування у неї переконаності в тому, що ці вимоги мають виконуватися, що їх не можна порушувати, далеко не завжди означає усвідомленості нею істинності і справедливості змісту правових норм. Зазначена переконаність, хоч і не має в своїй основі страху перед державним примусом, який, як відомо, є одним із важливих засобів забезпечення норм права (на відміну від інших соціальних норм), все ж не є комуністичною переконаністю. Зрозуміло, що вироблення такої переконаності в умовах, коли здійснюється завдання формування всебічно розвиненої особи, явно недостатнє. «...Переконати людину в тому, що вона має додержуватися дисципліни, — зазначав А. С. Макаренко, — і сподіватися, що за допомогою такого переконання можна досягти дисципліни, це означає ризикувати 50—60% успіху»²³. Тим більше не можна покладатися на мотив страху перед санкцією, встановленою правовою нормою. Виховне значення страху, до речі, невисоко оцінюється і в педагогічній літературі. «Педагогічний вплив страху, — писав К. Д. Ушинський, — дуже сумнівний, якщо ним і можна користуватися, то дуже обережно, завжди маючи на увазі, що сміливість є життєвою енергією душі»²⁴. Правильність цього положення повністю підтверджується правовими соціологічними дослідженнями.

²² Див.: Ю. А. Агешин. Правовые знания и культура человека. М., 1973, стор. 32—38.

²³ А. С. Макаренко. Сочинения, т. 5. М., 1958, стор. 135.

²⁴ К. Д. Ушинский. Избранные педагогические произведения, т. 1. М., 1953, стор. 402—403.

Кінцевою метою правового виховання слід вважати, очевидно, виховання найбільш значущих соціальних мотивів правомірної поведінки, точніше кажучи, формування поваги особи до права, розвиток її правової культури, що ґрунтується на переконаності у високій соціальній цінності, справедливості і корисності правових норм. Це передбачає наявність глибоких і якісних змін у світогляді особи, активне засвоєння останньою вимог закону та інших нормативних розпоряджень, перетворення поваги до них у внутрішню потребу.

Отже, у правовому вихованні існує певна ієрархія цілей. Їх чітке визначення має велике значення для виявлення критеріїв ефективності такого виховання. Останнє здійснюється за допомогою різних форм і методів. Тому навряд чи правильним було б встановлювати єдиний критерій ефективності для всіх форм і методів правового виховання і порівнювати фактично досягнутий результат лише з головною, кінцевою метою правового виховання. Тут потрібен диференційований підхід. Не можна, очевидно, вимагати досягнення згаданої мети від такої, скажімо, форми правового виховання, як громадські юридичні консультації. У них є свої, безпосередні цілі, згідно з якими і слід вимірювати ефективність цієї форми. Головна, кінцева мета правового виховання може бути досягнута лише всією системою правового виховання.

Комплексне розв'язання проблем правового виховання потребує його вмілої координації з іншими різновидами комуністичного виховання трудящих (насамперед політичним і моральним), врахування їх діалектичного взаємозв'язку і взаємозалежності. Лише такий інтегральний виховний вплив спроможний забезпечити успішне вирішення історичного завдання комуністичного будівництва — формування нової людини.

* * *

Важную роль в процессе формирования нового человека играет социалистическое право. Воспитание высокого правосознания советских людей, внутренних, сознательных мотивов правомерного поведения ведет к формированию уважения человека к праву, которое основано на его глубокой убежденности в социальной ценности, справедливости и полезности правовых установлений. Такая убежденность становится неотъемлемой частью гражданского сознания личности, закрепляет в ее поступках высоконравственные начала.

Формирование уважения личности к праву — это сложная, многоаспектная политико-правовая проблема. Процесс разработки решений и предложений, лежащих в основе теории и практики правового воспитания, требует тщательного анализа социально-психологических механизмов становления правовых взглядов, убеждений и установок, определяющих усвоение правовых норм и ценностей, правомерное поведение граждан. Теория правового воспитания включает вопросы, касающиеся философских проблем сущности правовой формы общественного сознания, социологических аспектов правовой культуры, ее компонентов и места в духовной культуре общества. Комплексное решение этих проблем требует действенной координации правового воспитания с другими видами коммунистического воспитания трудящихся, а также координации усилий ученых — представителей многих общественных наук.

Народна влада народної революції (До 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії)

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО, Ю. Д. ПРИЛЮК

Сімдесят років минуло відтоді, як у ході першої російської революції в результаті творчості робітничого класу, народних мас виникли Ради — зародки диктатури пролетаріату, які стали пізніше політичною основою соціалістичної держави. Народжені ініціативою трудящих мас, вони розвинулись у струнку державну структуру соціалістичного суспільства, побудовану на началах демократичного централізму, у масові органи народовладдя, у діяльності яких дедалі більше виявляються риси майбутнього, комуністичного громадського самоуправління. Розгортаючись від стихійно виниклих епіцентрів революційного повстання, Ради постійно змінювалися: удосконалювалася їх державна й політична діяльність, ускладнювалися й урізноманітнювалися відповідно до нових суспільних умов їх функції. Будучи надзвичайно гнучкою й динамічною системою державного управління, Ради депутатів трудящих разом з тим зберігають соціальну сутність народовладдя, є його дійовим інструментом, справжнім виразником інтересів революційних робітників і селян, усього радянського народу.

Основа для такого гармонійного поєднання рис динамічності й стабільності, величезні внутрішні резерви розвитку й удосконалення криються у самому характері Рад, у їх історичному генезисі. Вона була закладена у часи їх зародження і визначалася революційним спрямуванням народної правотворчості, яка їх породила, особливостями самої революції 1905—1907 років — «першої народної революції епохи імперіалізму»¹.

Буржуазно-демократична за характером, справді народна за своїми рушійними силами, революція 1905—1907 років посіла особливе місце в історії революційних рухів. Вона знаменувала собою історичний перехід від, так би мовити, класичних буржуазно-демократичних революцій попередніх епох до революцій епохи імперіалізму і була, власне, буржуазно-демократичною революцією нового типу — такою, у якій сама буржуазія вже не виступала у ролі єдиного політичного лідера, не могла досягти перемоги. В епоху капіталізму формувалася і зростала нова історична сила — пролетаріат, який виступав дедалі згуртованішим, єднався і керувався у всеозброєнні своєї революційної теорії й ідеології пролетарською партією нового типу. Вона й перехопила історичну ініціативу з рук буржуазії, фактично очолила революційні маси, спрямовувала їхній порив на боротьбу не тільки за демократичну, але й за подальшу, соціалістичну перебудову суспільства. «Ленінська партія високо піднесла революційний прапор, рішуче обстоювала марксизм у боротьбі проти ревізіонізму, творчо розвивала марксистське вчення, з'єднуючи його в ході революції з масовим пролетарським і демократичним рухом»².

¹ Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії. Постанова ЦК КПРС. «Комуніст України», 1975, № 2, стор. 21.

² Там же.

Ще до розгортання основних революційних подій більшовицька партія розробила стратегію і тактику, визначила кінцеву мету і етапи революційної боротьби, теоретично обґрунтувала і практично забезпечила здійснення ролі робітничого класу як вождя рушійних сил революції, пояснила трудящим масам, що для успішного доведення її до кінця потрібні спільні зусилля пролетаріату й селянства, єдиного фронту революційних сил. У свідомості широких народних мас, які творили революцію, було сформоване чітке розуміння того, що вінцем повстання є захоплення політичної влади у країні, повне придушення сил реакції і створення нової влади.

Саме ця, тривала й копітка робота лєнінської партії, її плідна теоретична і практично-організаторська діяльність створила політичні передумови для виникнення Рад. Сформоване у широких народних мас почуття «господаря революції», що з часом виросло у почуття «господаря країни», було пов'язане з усвідомленням необхідності революційної творчості, яке прищеплювала трудящим агітаційна і пропагандистська діяльність партії більшовиків.

Зародження і поширення Рад у 1905—1907 роках має глибоке соціальне коріння, воно було виявом органічної взаємодії рушійних сил революції. Зважаючи на це, слід, на наш погляд, уточнити твердження, на які натрапляємо у літературі і за якими виникнення Рад було тільки стихійним виявом революційної наснаги і рішучості народу. Такі твердження, як звичайно, мають за мету довести абсурдність вигадок буржуазних теоретиків про те, що Ради були створені нібито на замовлення і за вказівкою більшовиків і відразу ж розпалися б, «якби більшовики їх не монополізували»³. Безпідставність таких вигадок очевидна. Однак, захищаючи історичну істину, слід з'ясувати усю сукупність чинників, з якими було пов'язане становлення Рад.

Радянськими вченими незаперечно доведено, що зародження Рад було здебільшого стихійним і виявлялося як безпосередня реакція революційних робітників і селян, солдатів і матросів на підступні дії реакційних, контрреволюційних сил, як прагнення до солідарності і єднання. «Рада,— зазначав В. І. Ленін,— виросла з потреб *безпосередньої* масової боротьби, як орган її. Це факт. Тільки цей факт пояснює нам *своєрідну* роль і дійсне значення Ради»⁴. Про це свідчить і історія створення першої, Іваново-Вознесенської, і багатьох інших Рад. Саме у русі за створення Рад формувався революційний союз робітників і селян. «Цей союз був стихійний, неоформлений, часто неусвідомлений. Ці сили були неорганізовані достатньо, були роздріблені, були позбавлені дійсно керівного центрального керівництва і т. д., але факт «союзу сил» пролетаріату і селянства, як головних сил, що пробили бреш у старому самодержавстві, безперечний»⁵.

Однак не менш вагомою тут є і дія організуючого чинника. Загальновідомо, що у революції 1905—1907 років у створенні практично

³ Такі вигадки містяться, зокрема, у працях Ф. Гросса, С. Балларда, І. Мавора; В. Чемберліна, О. Анвайлера, Р. Маураха та інших буржуазних ідеологів. Причому, якщо деякі з них є звичайними злісними інсинуаціями, як, наприклад, теоретизування емігранта М. К. Єрошкіна, якого революція 1917 року просто викинула до емігрантського охвістя, то хибність твердження інших спричинена не стільки «певним незнанням російської специфіки» (як про це пише, скажімо, О. Анвайлер. Див.: О. А n w e i l e r. Die Rätbewegung in Rußland 1905—1921. Leiden, 1958), скільки абсолютним нерозумінням історичного місця, рушійних сил і класового характеру революції.

⁴ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 13, стор. 271.

⁵ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 17, стор. 322.

кожної з 58 Рад⁶ найактивнішу участь брали більшовики, які відразу ж спрямовували стихійний порив народу на свідому революційну перебудову суспільства.

Отже, Ради як суспільне явище формувалися внаслідок складної взаємодії свідомості і стихійності у революційному процесі. Вони мали у собі зародки свідомої історичної самодіяльності народних мас⁷. У цьому внутрішньо суперечливому поєднанні відображалась складність, історична зумовленість боротьби нового й старого у розвитку людського суспільства. Адже в кінцевому підсумку й саме співвідношення стихійного і свідомого у становленні Рад було складним відображенням стихійності у життєдіяльності класово-антагоністичного суспільства і свідомого характеру становлення нового, соціалістичного суспільного ладу.

Таке співвідношення було передусім виявленням конкретно-історичної взаємодії об'єктивних передумов і суб'єктивного чинника революції. Революційна ситуація 1905—1907 років визначалася не тільки особливостями епохи імперіалізму, що починалася, не лише дією об'єктивних сил, але й наявністю якісно нового суб'єктивного чинника. Не випадковим, як це намагаються стверджувати буржуазні ідеологи, а глибоко закономірним є факт створення Рад саме у революції 1905—1907 років. Так само не випадковим, а закономірним є й те, що саме ця революція дала світові Ради як органи революційної диктатури і прообраз політичної організації держави нового типу. «Комуни не розуміли ті, хто її творив,— відзначав В. І. Ленін,— вони творили геніальним чуттям пробуджених мас, і ні одна фракція французьких соціалістів не усвідомлювала, що вона робить. Ми перебуваємо в умовах, коли завдяки тому, що ми стоїмо на плечах Паризької Комуни і багаторічного розвитку німецької соціал-демократії, ми можемо ясно бачити, що ми робимо, створюючи Радянську владу»⁸. Продовжуючи славні традиції комунарів, робітники й селяни у 1905 році штурмували вже, так би мовити, не небо, а цілком конкретні соціальні підвалини царизму, чітко усвідомлюючи, що цей їх штурм є тільки початком, прологом до іншої, соціалістичної революції. У більшовицьких лозунгах, у рішеннях III партійного з'їзду, у ленінських працях, зокрема, фундаментальному творі «Дві тактики соціал-демократії у буржуазно-демократичній революції», народ одержав ясну і точну відповідь — за що і як боротися. «Революція 1905 року надзвичайно багато зробила для політичного навчання мас робітників і селян як щодо ознайомлення їх авангарду з «останнім словом» соціалізму на Заході, так і щодо революційної дії мас»⁹. Протягом одного тільки 1905 року лише у страйках брало участь близько трьох мільйонів робітників і службовців, а загалом же — у страйках, демонстраціях та інших акціях виступило понад п'ять мільйонів

⁶ За М. М. Демочкіним, протягом першої російської революції виникло й функціонувало 43 міських і селищних, сім фабрично-заводських Рад, чотири Ради — робітничих і селянських і чотири — робітничих, солдатських і матроських депутатів (див.: Н. Н. Демочкін. Советы 1905 года — органы революционной власти. М., 1963, стор. 168—169).

⁷ Так, навіть під час Лютневої революції 1917 року «перші нормативні акти Рад здебільшого давали досить туманні формулювання політичних завдань, були витримані в дусі буржуазного демократизму» (цит. за: Ю. С. Токарев. Народное протворчество накануне Великой Октябрьской социалистической революции. М.—Л., 1965, стор. 34). Строкатий класовий склад перших Рад, їх розпорошеність, недостатня координація дій — все це своєрідно доповнювало пролетарський, більшовицький, послідовно революційний елемент їхнього складу і діяльності.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 36, стор. 48.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 38, стор. 296.

чоловік¹⁰. Під впливом цього, небаченого у часи Паризької Комуни, прологу до революційного повстання, розгорнувся селянський рух — такий широкий, що царизм не міг його придушити ще протягом кількох років. Потужна революційна хвиля, очолена пролетаріатом, організована й спрямована марксистською партією, і породила у своєму середовищі Ради. «Довга школа страйкової боротьби і досвід європейського масового робітничого руху полегшували виникнення при глибокій революційній ситуації, що швидко загострювалась, такої своєрідної форми пролетарської революційної організації, як *Ради*»¹¹.

Народжені революційною самодіяльністю народу, Ради знаменували собою «щось велике, нове і небувале в історії світової революції»¹². Вже під час революції 1905—1907 років вони несли у собі здатність бути державно-політичною основою диктатури пролетаріату, здатність — хай потенціальну і ще нерозвинену. «Ради, — за визначенням В. І. Леніна, — були органами революційної влади, революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства»¹³. Теоретичний геній В. І. Леніна розпізнав у їхній тогочасній діяльності риси майбутньої — пролетарської і соціалістичної — державності. Вони «були на ділі зачатками тимчасового уряду; влада *неминуче* дісталася б їм в разі перемоги повстання. Треба перенести центр ваги саме на вивчення цих, історично даних, зародкових органів нової влади...»^{13а}, — писав В. І. Ленін. Побачивши у Радах органи революційно-демократичної диктатури робітників і селян, В. І. Ленін відкрив у них політичну основу для формування революційної влади диктатури пролетаріату, держави нового типу. Це відкриття надало нового звучання марксистській теорії переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну. Воно знаменувало віднайдення того конкретного практичного орієнтиру, у якому сутність переростаючої революції знайшла повноцінну форму, а революційний процес, революційно-перетворююча діяльність робітничого класу, народних мас — закономірне державнісне втілення.

1917 рік, історичний досвід радянського будівництва блискуче підтвердили здатність Рад з перемогою революції розгортатися у струнку державну структуру диктатури пролетаріату, формувати у всіх своїх частинах однорідний організм — Республіку Рад»¹⁴. Був облений новий всесвітньо-історичний крок: «пролетарсько-селянська радянська республіка виявилась першою в світі стійкою соціалістичною республікою. Вона не може вже вмерти як *новий тип держави*»¹⁵. Діяльність Рад полягала в тому, що вони відразу ж бралися за розв'язання корінних питань революції — про мир, про землю, про робітничий контроль і управління промисловістю, за організацію оборони і продовольчого постачання, праці, освіти, соціального забезпечення тощо. Не розрізнені акти експропріації власності чи здобуття політичної влади, як це було у 1905 році, а планомірний і широкий наступ, зруйнування буржуазної державної машини і побудова нового державного організму — такою була діяльність Рад у 1917 році, через десятиліття після «генеральної репетиції» 1905 року.

¹⁰ Дані за ст.: А. Костин. Первая народная революция в России. «Политическое самообразование», 1975, № 1, стор. 82.

¹¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 38, стор. 296.

¹² В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 35, стор. 229.

¹³ Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії. Постанова ЦК КПРС. «Комуніст України», 1975, № 2, стор. 23.

^{13а} В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 13, стор. 305.

¹⁴ Триумфальное шествие Советской власти. Документы и материалы. ч. 1. М., 1963, стор. 134.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 38, стор. 297.

Хоча царизм і потопив у крові російську революцію, він не зміг знищити Ради, які продовжували жити у суспільній свідомості, у пам'яті народу як випробувані зразки революційного народовладдя. Такого трихованого розвитку, визрівання у масовій свідомості не знали попередні, дорадянські форми влади, бо тільки у Радах революційний народ дістає змогу повністю виявити себе як творця нової державності.

Саме цим визріванням суб'єктивного чинника пояснюється надзвичайно швидке розгортання руху за створення Рад у 1917 році. Грунт для цього був підготовлений не тільки об'єктивним поглибленням революційної кризи, але й тим, що тепер, навчені уроками 1905 року, усі революційно настроєні верстви вбачали у Радах найбільш дійовий засіб перебудови суспільства. У 1917 році Ради вже не були винаходом; до них зверталися, навколо них, як навколо вогнищ революції, гуртувалися народні маси. «Республіка Рад народилася відразу»¹⁶, і це свідчить, що за час, який минув від першої російської революції, Ради не відстали у своєму розвитку від потреб і вимог, які визрівали у революційних масах.

Через Ради, з допомогою Рад робітники і селяни всюди творили своє революційне право, брали владу, вчилися управляти державою. «Світ не бачив нічого подібного до того, що відбувається зараз у нас в Росії,— писав В. І. Ленін,— у цій величезній країні, яка розбита на ряд окремих держав, складається з величезної кількості різномірних національностей і народів: колосальна організаційна робота в усіх повітах і областях, організація низів, безпосередня робота мас, творча, будівнича діяльність, яка зустрічає перешкоди з боку різних буржуазних представників імперіалізму»¹⁷.

Тенденція до утворення радянської системи влади, що у першій російській революції тільки накреслювалася, стала генеральним напрямом руху за створення Рад з перших днів Лютневої революції, і йому не змогли завадити ні опір монархії і буржуазії, ні підступні спроби есеро-меншовицького блоку роз'єднати її, обмежити роль Рад «як тимчасових органів влади» мінімальними повноваженнями і функціями. Такого ж краху зазнали і намагання обезглавити цей рух, позбавити його керівного центру. Так, постанови і вказівки Петербурзької Ради, яка до скликання I Всеросійського з'їзду Рад не була справжнім центром радянського будівництва, мали для місцевих Рад тільки моральну, але не юридичну силу. Не було правового чи адміністративного зв'язку і між Радами у губерніях і повітах¹⁸.

«Сама глибока народна творчість, яка пройшла через гіркий досвід 1905 року, умудрена ним,— ось хто створив цю форму пролетарської влади». Організувавши «кістяк, основу своєї влади»¹⁹, революційні робітники і селяни, солдати і матроси самі оживили його, з'єднали владу багатьох Рад у єдину Радянську владу. «Організаційне будівництво Рад ішло одночасно «зверху і знизу»²⁰. 420 Рад усіх рівнів, представлені на II Всеросійському з'їзді Рад, з'їзді перемігшої Жовтневої революції, утворили основу держави диктатури пролетаріату. Радянська влада будувалася як струнка система державних і політичних органів, монолітно з'єднана на засадах демократичного цент-

¹⁶ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 36, стор. 6.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 35, стор. 272—273.

¹⁸ Див.: Организация и строительство Советов рабочих депутатов в 1917 году. М., 1928, стор. 169—171.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 36, стор. 6.

²⁰ Советы в первый год пролетарской диктатуры. М., 1967, стор. 165.

ралізму. «Вся країна,— зазначалося у директивному листі Наркомату внутрішніх справ до місцевих Рад,— повинна вкритися цілою мережею радянських організацій, які мають перебувати у тісній організаційній залежності між собою. Кожна з цих організацій, аж до найменшої, цілком автономна у питаннях місцевого характеру, але узгоджує свою діяльність з загальними декретами і постановами центральної влади і з постановами тих, більш великих радянських організацій, до складу яких вона входить»²¹. У іншому документі цього ж Наркомату, «Історичній довідці», складеній до першої річниці Жовтня, зазначалося: «Минув рік, і споруда Радянської держави зведена. З верху до низу, від села і волості до центру Росія спаяна системою Рад. Чорнова робота по відливі форм закінчена»²². 6550 Рад у 32 губерніях Росії утворили Радянську владу—владу пролетарської диктатури, владу, яка з честю пройшла через усі випробування, довівши світові вагомість своїх історичних переваг.

У революції 1905—1907 років маємо тільки початковий етап формування нового державного організму—процесу, який відбувався у ті роки передусім як стихійне прагнення Рад до об'єднання. Слід зазначити, що цей процес штучно стримувався меншовицьким керівництвом Петербурзької Ради, яке боялося закріплення за нею ролі повноправного центру руху за створення Рад²³. Тільки «Лютнева і Жовтнева революції 1917 року,— писав В. І. Ленін,— довели Ради до всебічного розвитку у національному масштабі, потім до їх перемоги у пролетарському, соціалістичному перевороті. І менш ніж через 2 роки виявився інтернаціональний характер Рад, поширення цієї форми боротьби й організації на всесвітній робітничий рух...»²⁴. З усього видно, що Ради розвивалися мірою поглиблення революційної кризи і що їх історичний генезис цілком збігається з основними етапами становлення революційно-перетворюючої діяльності робітничого класу, всіх трудящих.

Саме тому, що Ради завжди функціонували як органи державної влади трудящих, їх історичний розвиток знаходив вияв у надзвичайній динамічності, гнучкості, здатності Рад до безперервного удосконалення. Створені класовим чуттям і колективним досвідом мас, Ради були позбавлені тих численних внутрішніх обмежень і рамок, з допомогою яких звичайно формується політична і державна структура класово-антагоністичного суспільства.

На противагу буржуазному парламентаризму і буржуазній державності Ради розвиваються без таких обмежень. Вони є дійовим інструментом народовладдя відповідно до того, як формується і зростає вміння народних мас користатися цією владою, тобто тією мірою, якою Ради стають виявом дійсного повновладдя народу.

Історія становлення Радянської влади дає чимало зразків народної правотворчості у радянському будівництві. Ради робітничих,

²¹ Триумфальное шествие Советской власти, ч. I. М., 1963, стор. 134.

²² Цит. за: Е. Г. Гимпельсон. Советы в годы интервенции и гражданской войны. М., 1968, стор. 37.

²³ Історично задокументовано, що з Петербурзькою Радою намагалися встановити тісне співробітництво Ради Самари і Рибінська, Ростова і Ревеля, Воронежа і Москви та ін., селянські представники з Харківської і Саратовської, Чернігівської і Тамбовської губерній. Саме на вимогу «знизу» і за ініціативою більшовиків Петербурзька Рада відрядила двох членів виконкому з емісарськими повноваженнями, один з яких поїхав на Поволжя і Урал, а інший—до Польщі і на Південь (за кн.: Н. Н. Демочкин. Советы 1905 года—органы революционной власти, стор. 18). Однак цілком очевидно, що цих акцій було замало для успішного розгортання радянського будівництва.

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 41, стор. 71.

солдатських, матроських депутатів, Ради селян, Ради безземельних (у Прибалтиці) — ці та інші форми народовладдя відображали класовий склад самих Рад і тих сил, які їх створювали. Динамічність Рад помітна і в тому, як удосконалювалися вони відповідно до нових умов. Вони зміцнювалися організаційно та за характером діяльності — досить порівняти широкі за представництвом, насичені стихійністю і мітингуванням Ради часів Лютневої революції і ревкоми — бойові, строго дисципліновані органи пролетарської диктатури періоду інтервенції і громадянської війни. Однак чи не найбільш красномовно свідчить про динамізм Радянської влади порівняння Рад на початку їх 70-річної історії і в наші дні.

Зрозуміло, процес розвитку Рад не міг бути самопливним — і передусім тому, що питання про те, хто і як буде здійснювати владу, не могло обходити жоден суспільний клас і жодну політичну партію. Зародження, становлення і розвиток Рад постійно перебували у центрі уваги суспільних класів і політичних партій, бо в характері класового складу і у змінах класової спрямованості руху за створення Рад безпосередньо відображалася співвідношення класових сил на революційній арені. Ради стояли немовби на точці перетину дії соціальних сил, втілених у революційній діяльності мас. Вони «відбивали й виражали настрої та зміну поглядів цих мас незмірно швидше, повніше, вірніше, ніж будь-які установи...»²⁵⁻²⁷. Зрозуміло, що для успішної їх діяльності як органів революційної і державної влади цього було замало. Ради спиралися на народні маси — і в цьому крився секрет їх нездоланності. Однак водночас діяльність Рад спрямовувалася і впливом політичних партій — і у цьому була причина їхньої сили чи, навпаки, безсилля. Так, саме в руках меншовиків і есерів Ради вели у 1917 році угодовську політику, стали «зряддям підкорення робітників буржуазії»²⁸. Через це роль Рад була штучно принижена, зведена до паритетного з Тимчасовим урядом рівня; їхніми руками паралізувалася революційна діяльність мас і спотворювалася їх власна сутність як органів революційної влади. Навпаки, саме більшовизація Рад напередодні Жовтня дозволила реалізувати лозунг «Вся влада — Радам!», дала змогу їм знову стати повновладними господарями революції, повести народні маси на боротьбу за соціалістичну перебудову суспільства.

З цього видно, що партійне керівництво діяльністю Рад аж ніяк не було «винаходом більшовиків», які буцімто зруйнували систему багатопартійності в Радах²⁹. Необхідність послідовного політичного керівництва Радами з боку пролетарської партії нового типу визначалася самою закономірністю розвитку революційного руху за створення Рад, закономірністю розвитку не тільки революційної ситуації, але й, якщо брати питання ширше, самого суб'єктивного чинника, який на етапі соціалістичної перебудови суспільства вже не може розвиватися як стихійний, як сума впливів багатьох класів і численних партій. Абсолютизація багатопартійності у Радах прирікала їх на безконечні кризи, суперечки, на топтання на місці, зрештою — на роль ар'єргарду революції, спроможного тільки констатувати її стихійний нецілеспрямований розвиток. Така перспектива цілком влаштувала меншовиків та есерів і не тільки у революційному перевороті, але й як спосіб державного будівництва, бо вона відтісняла Ради від дійсної

²⁵⁻²⁷ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 37, стор. 268.

²⁸ Там же, стор. 257.

²⁹ Див.: R. Maugach. Handbuch der Sowjetverfassung. München, 1955, S. 203. Такі твердження подибуємо також у працях: G. von Rauch. Die Geschichte des bolschevistischen Rußlands. Wiesbaden, 1955; R. Pipes. The formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism. 1917—1923. Cambridge, Mass. 1954 та ін.

влади. Це було вигідно буржуазії, бо давало до її рук владу. Але ця перспектива повністю суперечила корінним інтересам робітничого класу, всіх трудящих.

Розробляючи теорію Рад, аналізуючи уроки революції 1905—1907 років, В. І. Ленін показав, що Ради тільки тоді спроможні бути провідником революції, коли їх діяльність спрямовується робітничим класом і його марксистським авангардом. Ленінське вчення про класовий характер Рад і необхідність партійного керівництва ними стало орієнтиром у революційно-перетворюючій діяльності робітничого класу і його Комуністичної партії, наріжним каменем політичного і державного будівництва в СРСР.

Ради, вказував В. І. Ленін у 1905 році, «неминуче змінюються в ході боротьби як своїм складом,.. так і змістом своєї діяльності»³⁰, причому класовий склад і класова спрямованість їхньої діяльності визначалися не стільки суб'єктивними, скільки об'єктивними чинниками, самим розвитком революції, тими завданнями, які поставали щоразу на кожному новому її етапі. У 1918 році, підсумовуючи політичний досвід партії за 13 років, В. І. Ленін підкреслював: «Нам довелося розбити дрібнобуржуазну ілюзію про те, що народ є щось єдине і що народна воля може бути виражена в чомусь іншому, поза класовою боротьбою. Ми мали цілковиту рацію, що ми в цьому питанні ні на які компроміси не пішли»³¹. Цей класовий аналіз закономірностей радянського будівництва виявився абсолютно правильним. За ним звіряла наша партія свій політичний вплив на діяльність Рад.

Питання про класовий характер Рад і партійне керівництво ними було висунуте вже в ході першої російської революції, бо за своєю соціально-класовою природою Ради 1905 року були своєрідною політичною організацією, в якій об'єднувалися різні верстви трудящих, зародковою формою їх революційної влади,— отож, напрям майбутнього розвитку цієї організації, те, якого класового характеру набуде у майбутньому ця зародкова форма революційної влади, стосувалося кровних інтересів робітничого класу і всіх трудящих. «Не теорія яка-небудь, не заклик чиї б то не було, не тактика, кимсь придумана, не партійна доктрина, а сила речей привела ці безпартійні, масові органи до необхідності повстання і зробила їх органами повстання»³². Так само не заклик і не вигадка, а природний розвиток революції спричинив процес класової диференціації у Радах, сприяв тому, що з часом з них викристалізувалась політична основа соціалістичної держави.

Народжені на стику двох історичних епох, Ради, природно, мали у собі елементи старого й нового, зокрема в рисах і спрямованості їхньої діяльності. Отож, від ефективності партійного керівництва якраз і залежало те, як швидко вдасться Радам позбавитися старого й віджилого і розвинути нове і прогресивне. Цей процес очищення Рад від впливу партій, що займали контрреволюційну позицію, був, крім того, і процесом цілеспрямованого піднесення ефективності радянської діяльності. Це видно хоча б з того, що він охоплював усю систему Рад і виявлявся в ініціативі і «знизу», і «зверху». Наприклад, у березні 1918 року Тамбовський губком РКП(б) записав в одній зі своїх резолюцій таке: «Беручи до уваги, що тамбовські меншовики, залишившись на своїх позиціях, нічого не забули і нічого не навчили-

³⁰ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 12, стор. 214.

³¹ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 37, стор. 204.

³² В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 13, стор. 302.

ся, ухвалити: до Рад їх не допускати»³³⁻³⁴. А у червні того ж року за постановою ВЦВК зі складу Рад були виведені праві і центристські есери, оскільки «присутність у радянських організаціях представників партій, що відверто намагаються дискредитувати і повалити владу Рад, є цілком неприпустимою»³⁵.

Від того, хто здійснює політичне керівництво Радами, залежить, зможуть вони виконати свою історичну місію чи ні. Це істина, справедливості якої підтверджена не тільки теоретично, а й на практиці. Класове спрямування партійного керівництва Радами визначається зрештою тим, наскільки політичний курс тієї чи іншої партії збігається з об'єктивним ходом революції, усього суспільного розвитку, наскільки він сприяє його прискоренню. Так, саме через це до Рад не потрапили, скажімо, представники поміщицтва чи духовенства; через це ж, як писав В. І. Ленін, «буржуазія сама пішла від Рад»³⁶. Саме з цих причин сільська буржуазія чинила шалений опір Радянській владі, тоді як бідняки, «величезна маса селянства»³⁷, зазначав В. І. Ленін, охоче пішла до Рад. Тільки повне нерозуміння цієї закономірності розвитку Рад, наївна віра у те, що революція і перебудова суспільства може робитися за бажанням, за примхою тої чи іншої політичної партії, могло породити твердження, за яким у часи революції і пролетарської диктатури селян нібито насильно зорганізовували у Ради, щоб таким чином поширити більшовицьку владу³⁸. Якщо революційна перебудова суспільства справді залежала б від бажання політичної партії, то чому більшовики не заповнили Ради відразу ж, з першого дня їх існування (коли, до речі, процент більшовицьких депутатів не сягав і третини їх складу)? Чому ж тоді більшовики не захоплювали і не підкорювали Рад, а, навпаки, всіляко боролися проти меншовицької ідеї злиття Рад з партією? Чому вже у 1918 році, коли кількість більшовиків у Радах досягла 70 процентів, ЦК РКП(б) підкреслював, що «сама радянська робота вимагає від нас міцного, згуртованого партійного організму»³⁹, а VIII з'їзд нашої партії зазначив у своїй резолюції: «Партія намагається керувати діяльністю Рад, але не заміняти їх»⁴⁰.

Ленінська формула «і Ради, і партія» показує, що не у якомусь насильницькому залученні трудящих до Рад, не у підкоренні їх вбачали і вбачають комуністи успіх партійної політики. Працюючи під політичним керівництвом Комуністичної партії, Ради мали стати і стали справді масовою школою народовладдя, у якій формувалася й ґартувалася соціалістична державність — основа майбутнього самоврядування.

Партійне керівництво Радами народилося разом з ними, і саме в ньому — джерело сили Рад. «Над розвитком організації Рад і Радянської влади доводиться неослабно працювати»⁴¹, — ці слова В. І. Леніна повністю зберігають свою силу і в наші дні. Як К. Маркс

³³⁻³⁴ Борьба рабочих и крестьян под руководством большевистской партии за установление и упрочение Советской власти в Тамбовской губернии. (1917—1918). 36 доповідей і документів. Тамбов, 1957, стор. 260. Таким чином ішло очищення Рад і в інших містах, зокрема в Тулі, Пскові, Казані, Костромі тощо.

³⁵ Декреты Советской власти, т. II. М., 1959, стор. 430—431.

³⁶ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 38, стор. 168.

³⁷ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 42, стор. 132.

³⁸ Див.: R. Maugach. Handbuch der Sowjetverfassung. München, 1955, S. 203.

³⁹ «Правда», 29 травня 1918 р.

⁴⁰ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, ч. 1. М., 1954, стор. 446—447.

⁴¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 36, стор. 191.

і Ф. Енгельс досліджували революційну діяльність Паризької Комуни, як В. І. Ленін аналізував уроки російських революцій, так і Комуністична партія, уважно і ретельно вивчаючи досвід радянського будівництва у нашій країні, в усіх країнах соціалістичної співдружності, спрямовує радянських людей на дальше удосконалення їхнього повновладдя, показує елементи нового у сучасній діяльності Радянської влади.

Організаційні форми і методи діяльності Рад депутатів трудящих значно видозмінювалися, удосконалювалися відповідно до розвитку радянської економіки і класової структури радянського суспільства на всіх етапах соціалістичного будівництва. Від епіцентрів революційного повстання до повновладних органів переможної революції, держави диктатури пролетаріату, соціалістичної держави, Країни Рад — таким є їх соціальний генезис.

У розвинутому соціалістичному суспільстві Ради виступають політичною формою загальнонародної державної влади, всеохоплюючою організацією народу, яка — і у своїй структурі, і в діяльності — відбиває його соціально-політичну єдність. Ради становлять основу всієї системи державних органів, що діють у тісній співдружності з масовими громадськими організаціями трудящих. Через Ради, через численні форми радянської демократії (народні збори, всенародні обговорювання найважливіших законопроектів тощо) здійснюється дійсне повновладдя народу.

Суспільна роль Рад неухильно зростає і в наш час, коли соціалістична державність відповідно до законів суспільного розвитку переростає у комуністичне громадське самоврядування. Постійне піклування Комуністичної партії, цілий ряд законів, прийнятих протягом останніх років, зміцнюють авторитет Рад, ще більше підносять юридичний статус і соціальний престиж їхніх депутатів. Ради — це повноправни і повновладні господарі, керівники сучасного господарського і соціального розвитку нашої країни. Тільки, скажімо, протягом 1974 року місцеві Ради розглянули на своїх сесіях понад 30 000 питань державного, господарського і соціально-культурного будівництва⁴². Управлінський потенціал Рад депутатів трудящих, їх спроможність, досвід і вміння керувати життям країни весь час зростають, що відбивається у розвитку й розширенні їхніх функцій, усього діапазону їхньої діяльності.

Функціональне збагачення діяльності Рад особливо помітне за розвинутого соціалізму, коли повного розвитку набувають ті риси їхньої діяльності, які були притаманні Радам ще у часи їх революційного зародження. Це стосується не тільки тих функцій, які досконально досліджені радянською юридичною наукою, — законодавчих і контрольних, — і які з соціологічного боку можуть бути розглянуті як вияви функції управління суспільством. Збагачуються й урізноманітнюються й ті функції, які перетинають межі правознавства, бо виступають передусім як соціальні, як функції суспільного розвитку за соціалізму.

Грандіозний процес створення нового суспільства потребує гармонійного поєднання сил різних загонів і колективів трудящих. Тому надзвичайно важливою серед соціальних функцій Рад є їх об'єднавча функція. Вона закладена вже у самому порядку їх створення, у тому, що Ради обираються безпосередньо народом, на основі загального, рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні. В основі організації Рад і Радянської влади лежить принцип

⁴² Див.: «Известия», 22 червня 1975 р.

« всенародності, за яким вони будуються як єдина всеохоплююча організація народу, що представляє все населення країни. «Народ, об'єднаний Радами,— вказував В. І. Ленін,— ось хто повинен управляти державою»⁴³, і Ради забезпечують монолітність народовладдя. «На практиці, в житті,— говорив на зустрічі з виборцями Бауманського виборчого округу Москви 14 червня 1974 року товариш Л. І. Брежнев,— наша держава зверху донизу управляється при повсякденній участі мас, і в цьому — важливе джерело динамізму нашого суспільства, стійкості політичної системи соціалізму»⁴⁴. До складу Рад входять представники усіх націй і народностей нашої країни; у діяльності Рад реалізується тісна ідейна і політична єдність розвинутого соціалістичного суспільства. Радянський лад, втілюючи ідеї соціалістичного інтернаціоналізму, забезпечує рівноправність всіх народів нашої країни, підносить їх братерську дружбу й співробітництво в системі єдиної союзної держави до рангу закону, основоположного принципу нашого життя.

Такий інтегративний характер представництва є традиційним для Рад; він спричинений передусім народним характером їх створення. Сила Радянської влади, як неодноразово підкреслював В. І. Ленін, у її нерозривному зв'язку з масами трудящих; «це — влада, відкрита для всіх, що робить все на очах у маси, доступна масі, що виходить безпосередньо від маси, прямий і безпосередній орган народної маси і її волі»⁴⁵. Під спрямовуючим впливом Комуністичної партії зв'язок Рад з трудящими неухильно зміцнюється і зростає. Через депутатський корпус Рад цей зв'язок виявляється не тільки у регулярному інформуванні мас про діяльність органів влади, про виконання планів господарського й культурного будівництва, але й у всебічному врахуванні потреб трудящих, у послідовному й наполегливому виконанні їхніх наказів, яких, до речі, за минулі чотири роки було реалізовано півтора мільйона (з 1700 тис., прийнятих до виконання)⁴⁶. Здійснюючи контроль за діяльністю виконавчих органів, всього апарату управління, піклуючись про зростання народного добробуту, Ради — а їх у країні понад 50 тисяч — не тільки представляють інтереси всього населення, але й активно сприяють зміцненню ідейно-політичної єдності нашого суспільства, формують суб'єкт суспільного управління, який внаслідок загального розвитку зрілого соціалістичного суспільства виростає у суб'єкт комуністичного громадського самоуправління. Цьому сприяють і масовість Рад⁴⁷, і їх здатність до поєднання рис державної і громадської організацій. Важливість цієї, соціально-перетворюючої, функції Рад очевидна. Вона виступає як закономірний вияв нашого руху до комунізму у галузі політичної і державної організації розвинутого соціалістичного суспільства. Нині, коли все повніше виявляється демократичний характер радянського суспільства,

⁴³ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 31, стор. 182.

⁴⁴ «Комуніст», 1975, № 2, стор. 32.

⁴⁵ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 12, стор. 297.

⁴⁶ Див.: «Известия», 13 червня 1975 р.

⁴⁷ На цьогорічних виборах до Рад обрано 2200 тис. депутатів. Громадський актив Рад становить близько 25 млн. чол., а у групах і постах народного контролю працює ще 9 млн. чол. У роботі 167 тис. постійно діючих виробничих нарад, крім 6 млн. активістів, обраних до них, щороку беруть участь ще понад 50 млн. чол. Додамо сюди ще ті мільйонні маси трудящих, які опановують науку і мистецтво управління, беручи участь у діяльності громадських організацій. Це і є та армія, яка, здійснюючи управління соціалістичним суспільством, формує у своїх рядах дієздатний і масовий, всенародний суб'єкт комуністичного громадського самоуправління (дані за: «Комуніст України», 1975, № 6, стор. 41—59).

створюються нові передумови для успішного формування комуністичного громадського самоуправління, яке виростає з радянської державності і закономірно втілюється у діяльності Рад. «Зміцнення соціальної однорідності суспільства,— зазначає товариш Л. І. Брежнев,— становить надійний фундамент дальшого розвитку соціалістичної демократії, політичної системи зрілого соціалізму»⁴⁸, і Радам тут по праву належить провідна роль. Завдяки масовості й тісному співробітництву з численними громадськими організаціями вони успішно реалізують ленінську ідею — поголовно залучити все трудяще населення до самостійної участі в управлінні державою. Це — найважливіша характеристика сучасної діяльності Рад, загальна риса їхніх суспільних функцій. Ради, як і передбачав В. І. Ленін, дедалі більше перетворюються з органів «управління для трудящих через передову верству пролетаріату» на органи управління безпосередньо через самих трудящих⁴⁹. Цьому сприяє, зокрема, класовий склад депутатів і активу Рад, який відображає соціально-класову структуру нашого суспільства і змінюється відповідно до її розвитку (за даними цього-річних виборів, наприклад, склад місцевих Рад такий: 40,5% — робітники, 27,2% — колгоспники, 32,3% — представники службовців, інтелігенції). У Радах у тісній співдружності працюють представники усіх верств населення СРСР. У цій співдружності знаходять конкретний вияв і процес становлення соціальної однорідності радянського суспільства, і процес формування комуністичного громадського самоуправління. «Робота в цьому напрямі,— зазначав В. І. Ленін,— нерозривно зв'язана з здійсненням головного історичного завдання Радянської влади, саме переходу до повного знищення держави, повинна полягати, по-перше, в тому, щоб кожний член Ради обов'язково виконував певну роботу по управлінню державою, по-друге, в тому, щоб ці роботи послідовно мінялися, охоплюючи все коло справ, зв'язаних з державним управлінням, всі його галузі...»⁵⁰ Разом з іншими масовими організаціями Ради становлять основу майбутнього громадського комуністичного самоуправління, ефективний інструмент побудови комунізму, середовище, у якому активно формується й загартовується нова людина.

Тісно пов'язана з іншими соціальними функціями і виховна функція Рад, яка визначається самим характером їх діяльності, тим — найбільш демократичним — способом волевиявлення народу, який лежить в основі функціонування Радянської влади. Становлення цієї соціальної функції почалося ще у часи створення перших Рад, у ході революцій 1905—1907 і 1917 років. До керівних органів революції, у центрі і на місцях робітники й селяни висували найкращих своїх представників. Історичні джерела⁵¹ документально засвідчують той факт, що народне уявлення про депутата Ради ще в ті роки цілком збігалось з уявленнями робітників і селян про людську досконалість і визначалося тими високими вимогами, що їх ставила революція до кожної людини.

Ще повніше виявилась виховна функція Рад з перемогою Жовтневої революції. Держава пролетарської диктатури надала депутатському корпусу Рад такі широкі права і обов'язки, успішне виконання

⁴⁸ Цит. за: «Коммунист», 1975, № 2, стор. 32.

⁴⁹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 38, стор. 166.

⁵⁰ Там же, стор. 91.

⁵¹ Накази депутатам, а також інші документи, у яких відбите ставлення до особистісних якостей народного обранця, наводяться, зокрема, у працях: Н. Н. Демочкина. Советы 1905 года — органы революционной власти. М., 1963; Ю. С. Токарев. Народное правотворчество накануне Великой Октябрьской социалистической революции. М.-Л., 1965 та ін.

яких вимагало від кожного обранця освіченості, ерудиції, високих морально-політичних якостей, вміння «думати й жити по-державному». Ленінські слова: «Пам'ятайте, що *ви самі* тепер управляєте державою. Ніхто вам не допоможе, якщо ви самі не об'єднаєтесь і не візьмете *всі справи* держави в свої руки»⁵² були сприйняті мільйонами людей, у тому числі й активістами і депутатами, як заклик вчитися соціалізму. Ради як школа управління починали з того, що навчали депутатів грамоті,⁵³ однак життя Радянської країни, соціалістичне будівництво інтенсивно сприяли ускладненню їх виховної функції. Депутатська діяльність привчала мислити небуденними, державними категоріями, зміцнювала почуття господаря країни, сприяла формуванню свідомості нової людини. Завдяки структурі і демократичному характеру влади Ради були справді масовою школою виховання. Так, уже протягом першого року після соціалістичної революції мільйони трудящих були залучені до активного політичного життя, до участі в побудові соціалістичної держави і управління нею. У губернських з'їздах Рад взяли участь 6 тисяч, а у повітових — 51,7 тисячі делегатів. «Зовсім неможливо врахувати, скільки делегатів брало участь у волосних і сільських з'їздах і зборах. Ім'я їм — мільйони».⁵⁴

Інтенсивна змінюваність депутатського складу, постійне його оновлення зробило виховний вплив Рад надзвичайно широким і дійовим. Ця демократична традиція зберігається і нині (на цьогорічних виборах верховних і місцевих Рад близько 44,8% депутатів обрані до місцевих Рад вперше), що, між іншим, помітно позначається на дальшому піднесенні соціального престижу депутата, який зростає нині особливо швидко, виявляючись у високому моральному авторитеті, у всенародній повазі до тих, кому довірене управління державою. «Депутат у нас, — підкреслив у передвиборній промові тов. Л. І. Брежнев, — і виразник інтересів трудящих свого виборчого округу в органах влади, і представник загальнодержавних інтересів на місцях, який дбає про послідовне здійснення політики партії в інтересах народу загалом.

Права у нас дані депутату дуже великі. Увага до запитів і пропозицій депутатів, сприяння у виконанні ними своїх обов'язків — це вимоги закону».⁵⁵ Зростання соціальної ролі Рад — це веління часу, закономірність соціалістичного способу життя. Чим більш зрілим стає наше соціалістичне суспільство, чим далі просувається воно до вищої стадії свого розвитку, до комунізму, тим швидше зростає громадсько-політична активність трудящих, тим глибше залучаються вони до управління справами держави. Діяльність Рад — одна з найважливіших форм суспільно-політичної активності радянських людей.

Ще на початку ХХ ст. В. І. Ленін заявив: дайте нам організацію революціонерів — і ми перевернемо Росію.⁵⁶ Створені творчим генієм і революційною насагою народу, Ради під керівництвом Комуністичної партії стали тією історично доцільною формою державності, у яку влилося і в якій втілилось народовладдя, життя нової Росії; вони стали політичною основою нового, радянського соціалістичного суспільства.

⁵² В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 35, стор. 62.

⁵³ За даними, наведеними у праці: Е. Г. Гимпельсон. Советы в годы интервенции и гражданской войны. М., 1968, стор. 69, у сільських Радах, напр., у 1919 році депутати з середньою освітою становили 1%, з нижчою — 68,3%, решта були неписьменними.

⁵⁴ Цит. за: Пять лет власти Советов. М., 1922, стор. 37.

⁵⁵ «Радянська Україна», 14 червня 1975 р.

⁵⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 6, стор. 119.

* * *

Рожденные творчеством рабочего класса, народных масс в революции 1905—1907 годов, Советы возникли как форма революционно-демократической диктатуры рабочих и крестьян. Как организация революционного народа они несли на себе отпечаток тех важнейших социальных процессов, которые создали революционную ситуацию. Решающее влияние на их становление и развитие имел такой важный фактор — новое для буржуазно-демократической революции соотношение ее движущих сил, среди которых ведущее место занимал пролетариат и его марксистский авангард — ленинская партия большевиков. Громадная теоретическая и организационная работа партии придала революции 1905—1907 годов качественно новые черты. Благодаря ей народные массы расценивали революцию 1905—1907 годов как пролог к социалистическим преобразованиям и активно боролись за них.

В своем развитии Советы прошли ту же эволюцию, те же этапы, что и сам революционный процесс. Разрушенные царизмом в 1905—1907 годах, зачатки Советской власти быстро развились в 1917 году в сплошную сеть Советов, из которой пролетарская диктатура создала единый государственный организм.

Как высшая форма народовластия, Советы явились не просто органами непосредственного представительства трудящихся. Их функции по мере строительства социалистического общества становились все более многочисленными и разнообразными, а главная их задача — быть школой подлинного народовластия — выполнялась через усовершенствование их государственно-политической деятельности, путем дальнейшего развития новой, социалистической демократии, воплощалась в формировании масс трудящихся как субъекта управления социалистическим обществом, постепенно перерастающего в субъект коммунистического общественного самоуправления.

Системно-структурний аналіз і збагачення концептуального апарата сучасної науки

П. Ф. ЙОЛОН

Революція в природознавстві, початок якій поклали видатні відкриття, що відбулися на зламі останніх двох століть, зумовила важливі зміни в науковому пізнанні світу. Ці зміни справили вплив на всі складові елементи пізнавального процесу, збагативши його зміст і урізноманітвивши його форми. З'явився якісно новий тип об'єкта, відмінний від класичного. Постало питання не тільки про удосконалення старого експериментального устаткування, але й про розробку принципово нового, яке мало відповідати неklasичному характерові нового об'єкта. Існуючі на той час конкретні логіко-методологічні прийоми дослідження помітно виявили свій обмежений характер і потребували доповнення їх новими, тому відбулося оновлення всього пізнавального інструментарію. Характеризуючи роль нових ідей у пізнанні, Ф. Енгельс підкреслював, що «в науці кожна нова точка зору веде за собою революцію в її технічних термінах»¹.

Залежно від цих змін і паралельно з ними відбувався процес перетворення концептуального апарата науки. Старі поняття або віджидали, або трансформували свій зміст відповідно до нових умов пізнання. Вводились нові поняття, що відображали у сфері знання нові явища природи і закріплювали у структурі мислення досягнення наукової практики. Один з важливих напрямів збагачення концептуального апарата сучасної науки пов'язаний із застосуванням так званого системно-структурного аналізу^{1а}. Як змістовий засіб опису він зародився передусім в економічній науці і біології у вигляді системного підходу до вивчення економічних явищ і біологічних об'єктів. Його поява як формального засобу опису і його оформлення у так званому структурному підході були пов'язані з розвитком логіки та деяких розділів математики, зокрема теорії груп, теорії інформації, теорії ймовірностей, математичної теорії подібності тощо. Згодом, особливо завдяки виникненню кібернетики, з'ясувалась внутрішня єдність обох підходів, що знаменувала собою формування системно-структурного аналізу.

Розробка системно-структурного аналізу як способу опису об'єктивної реальності зумовлена потребами розвитку цілого ряду наук і є результатом переборення певних труднощів, що постали перед ними.

Методи вивчення речей і явищ природи, що панували в класичній науці, базувались переважно на підході, який фактично був вироблений та закріплений класичною механікою і який умовно може бути названий сумативним. Суть сумативного підходу полягала в тім, щоб спрямувати вивчення об'єкту пізнання на шлях зведення складного до простого з метою визначення властивостей найпростішого і дослід-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 33.

^{1а} В окремих дослідженнях термінові «системно-структурний аналіз» надають де-що вужчого, специфічного значення, розрізняючи «системні дослідження», «системний підхід», «структурно-функціональний аналіз» тощо. Для спеціального дослідження таке уточнення є, мабуть, істотним, а для розгляду обраної нами теми в ньому немає потреби.

ження на його основі характеристик складного. Послідовно дотримуючись цієї вимоги, дослідник щоразу, стикаючись з невідомим явищем, намагався розкласти його на найпростіші складові частини. Досягши цього, він розпочинав систематичне вивчення кожної складової частини зокрема, визначаючи її властивості і закони функціонування. Завершення цього етапу дослідження становило вихідний пункт для пояснення властивостей і законів більш складних процесів.

«При класичному поясненні природи речовини,— пише П. М. Дірак, маючи на увазі теоретико-пізнавальні засади класичної науки, — покладали, що вона побудована з великої кількості малих складових частин і, постулюючи закони поведінки цих частин, можна вивести закони для речовини як цілого»². Отже виходило, що складне принципово може бути зведене до простого і певним чином виведене з нього.

Сумативний підхід у класичний період набув такої великої ваги, що його зміст був втілений у формулюваннях багатьох законів та принципів наукового пізнання (на зразок закону паралелограма сил тощо) і застосовувався у розв'язанні найрізноманітніших задач.

Сумативний підхід був домінуючий у класичній динаміці, а оскільки остання становила теоретичний фундамент всієї класичної фізики, то він був найпоширенішим підходом і в інших фізичних теоріях. Яскравим прикладом реалізації цього підходу в акустиці чи електродинаміці є способи пояснення явища інтерференції звукових або електромагнітних хвиль як певного підсумування амплітуд двох або кількох близьких за частотою хвиль, що породжуються різними джерелами. Аналогічним чином пояснювалося явище поляризації елементарних частинок у квантовій механіці за допомогою принципу суперпозиції. У статистичній механіці таким способом, тобто на основі простого статистичного закону, визначається поведінка (тиск, температура) певного об'єму газу, яка цілком залежить від кількості молекул чи атомів в одиниці об'єму (густини) і від поведінки кожної молекули чи атома зокрема (швидкість руху, напрям, маса). У термодинаміці, наприклад, вивчення коливань температури тіла або середовища, що залежить від багатьох факторів і зображується у вигляді кривої на графіку, відбувається за допомогою застосування аналізу Фур'є — математичного методу, який дозволяє розкладати складну криву на її основні компоненти і давати пояснення її особливостей на основі характеристик цих простих складників.

Вироблений на базі розвитку класичної фізики і закріплений у ній, сумативний підхід у тій чи тій формі дістав поширення в інших науках. Цьому сприяло, по-перше, те, що він виявився досить ефективним в описі найрізноманітніших фізичних явищ і давав результати, що добре узгоджувались з практикою; по-друге використання сумативного підходу створювало сприятливі умови для формування і широкого застосування абстракцій високого рівня, а це сприяло поглибленню теоретизації науки і переборенню поверхового емпіризму; по-третє, цей підхід був пов'язаний з методологією класичної механіки, яка стала свого часу зразком аналізу явищ у всьому природознавстві.

Дедалі більше поширюючись, сумативний підхід набув різноманітних форм, проте суть його залишалась однією і тією самою. Додержання сумативного підходу означало визнання того, що а) складне явище цілком зводиться до суми простих явищ; б) властивості складного повністю детермінуються властивостями простого, але саме по собі складне не справляє жодного впливу на характер простого; в) при зведенні складного явища до суми простих жодна з його характеристик не

² П. М. Дірак. Принципы квантовой механики. М., 1960, стор. 17.

втрачається так само, як при підсумуванні простих складне не набуває характеристик, які б не визначались простим.

Цілком зрозуміло, що така характеристика сумативного підходу є дещо прямолінійною і являє собою певну його схематизацію та ідеалізацію. У практичному застосуванні сумативний підхід набуває конкретної форми і його зміст збагачується. Але в цьому разі абстрагування від конкретного змісту і форми вияву сумативного підходу цілком може бути виправдане, особливо коли йдеться про визначення його суті.

Сумативний підхід був надійним засобом пізнання лише доти, поки пізнаваний об'єкт дозволяв певним чином себе членувати. З розвитком науки та у зв'язку із значним розширенням сфери людського пізнання науковий пошук (зокрема у біології, економіці, хімії тощо) дедалі частіше натрапляв на явища, суть яких не могла бути з'ясована в межах існуючих категорій і схем мислення. Особливістю теоретико-пізнавальних ситуацій, які виникали в таких випадках, було те, що нові об'єкти виявляли спектр властивостей, що істотно відрізнялися від класичних.

Наука зустрілася з об'єктами, які склалися з величезної, практично безконечної кількості компонентів, різних як за формою, так і за змістом. Характерними щодо цього є об'єкти, які вивчає кібернетика, зокрема складні ймовірнісні системи. Не менш виразно системну природу виявляють об'єкти, що їх досліджує економічна наука, наприклад підприємства, фірми, трести, економіка країни в цілому. Те ж саме стосується і об'єктів вивчення біологічної науки: мозку, організму, виду тощо. Скажімо, людський мозок складається з декількох мільярдів нервових клітин, багатьох шарів тканин, різних центрів, рівнів нервової діяльності, тобто з найрізноманітніших компонентів. Якщо у вивченні таких об'єктів піти звичним шляхом, тобто намагатися розкрити сутність складного через вивчення властивостей простого, то це перетвориться на безконечний процес, що, певна річ, не ефективно. Спрощення, які дозволяють нам зробити сумативний підхід, у цьому разі означали б ототожнення складного або з частиною складових компонентів, що не відображало б характеру цілого, або з безконечним, що саме по собі є абсурдом.

Труднощі ще посилюються, коли досліджуються об'єкти, які мають характер так званого «чорного ящика». Тут внутрішня будова об'єкта взагалі невідома і з тих чи тих причин принципово не може бути проаналізована відповідно до конкретно поставленої пізнавальної мети³. Дослідникові відомі тільки зовнішні ознаки системи: початковий стан системи (вхід) і результат, кінцевий стан системи (вихід). Тому зрозуміло, що вивчення властивостей цілого не може починатись з вивчення властивостей внутрішніх складових компонентів, бо вони зовсім неприступні для спостереження.

Для цих об'єктів характерне й інше. Не всі властивості, що притаманні їм як цілому, виводяться з властивостей елементів. Більше того, деякі властивості цілого не належать жодному з його компонентів зокрема. Вони виникають як результат взаємодії елементів і зникають при перших же спробах членувати об'єкт. Так, у біології традиційно вважалось (явно чи неявно), що описати біологічний вид — означає дослідити належний йому індивід. Достатньо вилучити випадкове та неістотне — і ознаки індивіда, що залишаться, будуть характеризувати вид в цілому. Отже, вид розглядається як сума індивідів. Це і бу-

³ Див.: С. Г. Бирф. Кибернетика и управление производством. М., 1965, стор. 72—84.

ло однією з причин марних філософських суперечок про те, чи існує біологічний вид як щось реальне. Марних тому, що тут аж ніяк не можна було подолати логічний парадокс: якщо біологічний вид є сума індивідів, то він реально не існує, справді існують лише індивіди, але це суперечить науковій практиці, бо наука може вивчати і біологічний вид як щось реальне; якщо ж біологічний вид щось реальне, то він має існувати у вигляді певної речі, що теж суперечить науковій практиці.

Проте вже давно було помічено, що виду в цілому притаманні ознаки і форми поведінки, які відсутні у індивіда, взятого окремо. Ці ознаки і форми поведінки набуваються не в результаті індивідуального життя, а в результаті діяльності виду як взаємодії окремих особин. Тому певна група особин, що реально взаємодіють між собою в процесі реального життя, створює так звану популяцію, наділену певними характерними ознаками, що не можуть бути віднесені до кожного індивіда зокрема (сигналізація, розмноження, коефіцієнт виживання тощо). Субстратом, носієм цих ознак є ціле, а не елемент сам по собі. Отже, шлях від простого до складного у вивченні таких властивостей вже не задовольняв науку.

До того ж виявилось, що наявність тих чи тих ознак у простого цілком залежить від характеру складного. Той чи той компонент набуває певних властивостей не тому, що така його «природа», а залежно від того, до якого процесу він залучається, в які реальні взаємодії він вступає. Вливаючись в один процес, він набуває одних властивостей; ставши складовою частиною іншого процесу — інших. Ця принципова обставина часто визначає навіть сутність предмета або явища.

Характеризуючи буржуазне суспільство, К. Маркс відзначає, що було б справді помилковим починати політичну економію капіталізму із, здавалося б, реального і конкретного, наприклад, населення, яке є основа і суб'єкт суспільного процесу. Справа в тому, що населення є не що інше як абстракція, коли лишаються поза увагою класи, з яких воно складається. Поняття класів і собі позбавлене сенсу, якщо не зважати на економічну основу, на якій вони базуються, наприклад, на капіталістичні відносини та пов'язані з ними поняття капіталу. Капітал знову ж таки є пустий звук, якщо пройти осторонь найманої праці, додаткової вартості, грошей, цін та ін. Отож, почавши з населення, треба було б закінчити аналізом найпростіших явищ та відношень. Але це не було б систематичним уявленням про ціле. До цілого можна дійти тільки повторивши весь шлях в зворотному порядку, починаючи із зазначених простих моментів.

Однак знову постає питання, який з цих моментів має стати вихідним? Можна розпочати, наприклад, з процесу праці, оскільки праця є джерелом всякого багатства. Ми встановимо, що «праця є насамперед процес, що відбувається між людиною і природою, процес, в якому людина своєю власною діяльністю опосереднює, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою»⁴. Далі виявимо, що простими моментами процесу праці є доцільна діяльність, предмет праці і засоби праці, що результат праці — це певний продукт та ін. Тим самим ми розкриємо загальний зміст праці, але характер праці, її суть залишиться незбагненою доти, поки ми не звернемо увагу на її суспільну форму. Суспільна ж форма не є щось притамане праці самій по собі. Вона формується в певних історичних умовах, зумовлюється ними і залежить від них. Праця як основа суспільного життя пронизує всю іс-

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 175.

торію, але її суспільна форма, характер і сутність в різні історичні епохи різні: характер праці в капіталістичному суспільстві зовсім не той, що у феодальному, а в останньому зовсім інший, ніж у роботодавницькому і первісно-общинному. До того ж, не суспільна форма праці визначає суспільно-економічну формацію, а остання є визначальною щодо суспільної форми праці.

Оскільки основою всякої суспільно-економічної формації є певний спосіб виробництва, то він і визначає в решті-решт місце праці у системі суспільних явищ і формує її суть. Отже, сутність і характер праці в буржуазному суспільстві не можна зрозуміти, поки не з'ясована суть капіталістичного способу виробництва, не розкрита істотна характеристика його як цілого. «Цей приклад праці,— пише К. Маркс,— переконливо доводить, що навіть найабстрактніші категорії, незважаючи на те, що вони — саме завдяки своїй абстрактності — мають силу для всіх епох, у самій визначеності цієї абстракції являють собою в такій же мірі продукт історичних умов і мають повну значимість тільки для цих умов і всередині їх»⁵.

Отже, конкретна сутність і суспільна форма праці за капіталізму, які виявляються у відчуженні і перетворюють працю з джерела багатства на засіб гноблення, жорстокої експлуатації і визискування трудящих мас, не є вияв природи праці самої по собі, а породжуються самою суттю капіталістичного суспільства. Тому змінити характер праці, її суспільну форму в рамках буржуазного суспільства неможливо. Щоб перетворити працю на засіб справжнього розкриття сутнісних сил людини та її творчих здібностей, потрібно змінити природу суспільства як такого, тобто зруйнувати в цілому капіталістичний спосіб виробництва і побудувати нове, комуністичне суспільство.

Розгортаючи науковий аналіз капіталістичного суспільства, К. Маркс виробляє і реалізує новий підхід до вивчення складних явищ. Цей підхід дозволяє не тільки розкрити абстрактну сутність того чи того явища, а й зрозуміти його місце, роль і значення в конкретно-історичних умовах, з'ясувати ті властивості і форми, яких воно набуває як компонент цілого.

Ефективність такого підходу була цілком доведена Марксовою економічною теорією. Проте теоретико-пізнавальне значення цього підходу набагато ширше. Він виявився досить плідним у багатьох галузях науки при дослідженні об'єктів найрізноманітнішої природи. Зокрема, в нейрофізіології при вивченні діяльності нейрона встановлено, що нейрони хоч і є в певному розумінні мінімальні структурні одиниці, проте діють не поодиноці, а групами, блоками, ансамблями. До того ж, той чи той нейрон «в кожний момент може бути включений в різні функціональні системи» і характер його дії повністю «залежить від системи, в яку в даний момент цей нейрон вписаний, та від його місця і значення в даній системі»⁶.

Аналогічної форми набуває логіко-методологічний аналіз природи наукового знання, необхідними компонентами якого є висловлювання. Припустимо, що ми маємо справу з висловлюванням «Гравітаційна маса еквівалентна інерціальній масі» і намагаємося встановити притаманні йому властивості. Цілком природно, що ми зіткнемося з таким явищем, коли це висловлювання в одних випадках виявлятиме одні ознаки, в інших — інші. Так, у класичній механіці твердження про еквівалентність гравітаційної та інерціальної мас не матиме ніякого

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 687—688.

⁶ Див.: Системный анализ интегративной деятельности нейрона. М., 1974, стор. 31.

іншого значення, крім фіксації простого емпіричного факту, що вимагає пояснення. Але вже для загальної теорії відносності це положення не є простою констатацією науково встановленого факту. Тут воно має істотно інше значення і формулює вихідний основоположний принцип, що історично дістав назву принципу еквівалентності.

Отже, не існує якихось певних видів суджень, які через свою власну природу формулювали б емпіричні факти чи принципи теорії. Таких властивостей може набути кожне висловлювання, якщо воно стане компонентом певного теоретичного процесу. Тому і виявити ці властивості висловлювання можна лише розкриваючи його роль у науковій теорії як цілісному утворенні. Щоб з'ясувати, що таке «факт» або що таке «принцип», треба аналізувати не висловлювання окремо, а їх цілісну сукупність.

Сумативний підхід, як з'ясувалось, не забезпечує вивчення об'єктів, що мають неklasичний спектр властивостей. Він був ефективний для такого рівня наукового пізнання, для якого цілісність явища або процесу не мала суттєвого значення. Але коли потрібно розкрити не тільки те, з яких частин складається ціле, їх зовнішні і внутрішні характеристики, а й те, як частини складають ціле, за якими законами частини пов'язані між собою і взаємодіють, який вплив робить зміна однієї частини на сукупність інших частин в цілому, яким чином ціле формує свої складові частини, то сумативний підхід стає зовсім непридатний. Розвиток науки вимагав підходу, який дозволив би досліджувати предмети і явища не як окремі індивіди, ізольовані один від одного і внутрішньо не розкладні, а як внутрішньо розчленоване ціле, що функціонує на основі певних закономірностей.

У біологічній науці ця потреба дістала відображення у так званому організмичному підході, де організм вивчається не як конгломерат частин, а як щось цілісне, де функція кожного його органу розглядається у тісній взаємодії з іншими компонентами; у системному підході — при вивченні діяльності вищої нервової системи. У сфері вивчення психіки це спричинило виникнення структурної психології⁷, а у мовознавстві — застосування структурно-типологічного методу. З метою вивчення процесів регулювання в економічній науці формується так звана теорія операцій, що намагається розробити методи прийняття оптимальних рішень, які забезпечили б необхідну сукупність дій, спрямованих на досягнення поставленої мети. Виникають більш загальні теорії, наприклад, загальна теорія систем Л. Берталанфі⁸, яка намагається охопити більш широкий клас об'єктів, що виходять за межі якоїсь однієї сфери реальності. Виникає і розвивається новий підхід до вивчення складних процесів та явищ, що відомий під назвою системно-структурного аналізу.

Формування системно-структурного аналізу як наукового підходу ґрунтувалося на визнанні того погляду, що складний процес або явище не зводяться повністю до суми окремих частин, які їх утворюють. За своїм змістом ціле багатше своїх складових частин. Воно виявляє властивості, які не можуть бути перенесені на його власні компоненти, виконує функції, що не можуть бути розподілені серед окремих частин. Властивість, що притаманна цілому як такому, існує остільки, оскільки існує ціле, і зникає в умовах, коли воно руйнується, бо субстратом, носієм цих властивостей є не складові частини зокрема, а їх вза-

⁷ Див., наприклад: У. Ж. Пиаже, Б. Инельдер. Генезис элементарных логических структур. М., 1963.

⁸ Див.: Л. фон Берталанфи. История и статус общей теории систем. 3б.: Системные исследования. М., 1973.

емний зв'язок. Це означає, що виникнення цілого відбувається не завдяки простому підсумуванню його частин, а через реалізацію певного синтезуючого зв'язку. Втягнуті у цей процес, окремі компоненти втрачають свою індивідуальну визначеність і набувають форми, яка детермінується не лише їх власною природою, а насамперед типом їх взаємного зв'язку, законами функціонування цілого. Це є підставою для виявлення тісного зв'язку між процесами і явищами найрізноманітнішої природи через встановлення ідентичності діючих в них законів. Якщо розглядати системно-структурний підхід на фоні сумативного, то впадає в око протилежність спрямування досліджень, що ґрунтуються на них. Сумативний підхід веде до реконструкції складного явища через виявлення природи його компонентів, тим часом як системно-структурний аналіз вихідним пунктом дослідження і ключем до розуміння природи складових частин покладає ціле.

Істотна зміна у спрямуванні наукових досліджень потребує для свого вираження відповідного концептуального інструментарію і відповідної перебудови наукового мислення. Оскільки виявилось, що класичні поняття не забезпечують вивчення об'єктів, для яких цілісність є істотною рисою, то формування системно-структурного аналізу супроводжувалось виникненням і впровадженням у практику наукового мислення нових пізнавальних структур, принципів та понять, уточненням і наповненням новим змістом деяких існуючих абстракцій.

Центральними категоріями системно-структурного аналізу виступають поняття «система» і «структура». Вони є теоретичним узагальненням великого масиву емпіричних фактів, зібраних багатьма науками, і концептуальним аналогом найрізноманітніших реально існуючих складних процесів і явищ. Їх величезна змістова ємкість забезпечує категоріям «система» і «структура» особливе теоретико-пізнавальне значення в сучасному пізнанні світу. Вони, зокрема, зумовлюють відповідний концептуальний фон, на якому розгортається доволі розгалужена сітка понять на зразок поведінки, організації, рівня організації, взаємодії, зв'язку, регулювання, управління тощо.

Введення у сферу науки нових понять, що зображують системно-структурний підхід як певну концептуальну схему, та їх функціонування надають сучасному природничонауковому мисленню особливого забарвлення, істотно відрізняючи його від класичного. І справа тут зовсім не в тім, що збагатився словниковий запас сучасної мови. Як елементи природної мови слова «система» і «управління» та подібні до них вже з давніх давен залучались до обслуговування науки. З цього боку говорити про якісь істотні зміни не доводиться.

Суть справи полягає в тому, що в сучасному науковому пізнанні під впливом нових підходів до дослідження складних процесів та явищ зазначені терміни набули специфічного наукового смислу і, перетворившись на категорії сучасної науки, роблять відповідний логіко-методологічний «тиск» на нормативи природничонаукового мислення. Зміни, які виникають внаслідок цього «тиску», в загальних рисах можна визначити як появу нових принципів у сфері конкретно-наукового мислення і відповідних їм категоріальних структур.

Істотним наслідком розвитку системно-структурних уявлень є формування принципу цілісності, який зумовлює появу деяких важливих змістових нормативів сучасного теоретичного мислення. 1) Принцип цілісності вимагає під час наукового дослідження свідомо виходити з того, що для складних процесів і явищ характерна внутрішня розчленованість, диференційованість, яка надає об'єктові вигляду множини однотипних компонентів та припускає можливість їх аналізу як мінімальних в даному відношенні невідимих частин системи, тобто її еле-

ментів. 2) Для правильної пізнавальної зорієнтованості конкретно-наукове мислення має ґрунтуватись на врахуванні внутрішньої органічної зв'язності, інтегративності складного процесу або явищ, за якої стан і властивості кожного елемента зумовлені станом і властивостями всіх інших елементів та опосередковані їх взаємним зв'язком. Сукупність же взаємних зв'язків надає явищу необхідної структурної оформленості, яка є об'єктивним законом існування та функціонування явища. 3) Принцип цілісності передбачає врахування не тільки внутрішньої зв'язності складного процесу, але і його багатогранної взаємодії зі складним зовнішнім середовищем. До того ж, ця взаємодія у своєму результаті охоплює два моменти. З одного боку, структурна визначеність явища як цілого робить його відносно стійким, відособленим і незалежним від середовища так, що йому властиві іманентне функціонування та розвиток і, отже, певне протиставлення середовищу. З другого боку, на реальне явище як на ціле впливають різні зовнішні обставини і діють найрізноманітніші чинники, завдяки яким об'єкт зазнає постійної трансформації. На цій основі складний процес уподібнюється організмові, який сприймає зовнішнє середовище, засвоює його і тим самим змінює самого себе.

Отже, цілісність реалізується і зберігається як цілісність через протиставлення зовнішньому середовищу і зміни свого стану, адекватні впливові цього середовища. За цих умов елементи системи вже не можуть розглядатись як щось абсолютно постійне, незмінне, а зв'язки між ними як абсолютно жорсткі і стабільні. Навпаки, елементам і їх взаємозв'язкам притаманні динамічність і здатність до перетворювань, що складає об'єктивну основу для переходу системи від одного стану до іншого.

Така корелятивність системи щодо умов свого існування є виразом її здатності до організації, а сама ця здатність реалізується через функціональне змінювання структури, тобто через визначення відповідних функцій на множині елементів системи. Очевидно, що організованість можна зрозуміти як діалектичну єдність функції і структури системи. Організованість властива кожній системі, але ступінь її розвиненості у різних системах може бути який завгодно, навіть такий, що наближається до нуля.

Уявлення і відповідні їм поняття про внутрішню диференційованість складних процесів та явищ, їх інтегративність, протиставність іншим процесам та явищам і їхню взаємну корелятивність до певної міри сформувались, звичайно, поза системно-структурним аналізом і, безперечно, посідали належне місце ще в класичний період розвитку науки. Однак, в межах системно-структурного аналізу вони набули значно ширшого і якісно нового значення. Синтезовані принципом цілісності, вони перетворилися на єдину категоріальну конструкцію «система — елемент — зв'язок — структура — організація», що стала формою руху, теоретико-пізнавальним знаряддям конкретно-наукового мислення у процесі дослідження об'єктів особливого типу.

Щодо означеної категоріальної конструкції, вже побіжною поглядом достатньо, щоб побачити, що в ній самій закладена можливість двоїстого плану дослідження складних об'єктів: плану аналізу функцій окремих елементів та плану аналізу властивостей їх комплексу. Ці плани можна пересунути на один крок вниз або вгору, оскільки нам добре відомо, що елемент не є абсолютно мінімальною частиною і сам виступає складним утворенням, тим часом як система входить до складу більш широкого цілого і з цього боку сама стає елементом системи вищого порядку. До того ж немає жодної можливості обмежити цей процес пересунення в той чи той бік. А оскільки це так, то складне

явище постає перед дослідником у вигляді розгалуженої ієрархії систем, де кожен зріз її матиме свої особливості і закономірності.

Останніми роками ця ідея дуже поширилась в науці, надто в біології і соціології, і об'єктивно зумовила появу специфічного нормативу дослідження структурно складних явищ, який можна назвати принципом функціональних рівнів. Суть його полягає в тому, що науковий аналіз ґрунтується на врахуванні вищих і нижчих ступенів в ієрархії взаємовідношення систем і підсистем, на визначенні основних етапів поступального розвитку явищ, де рельєфно виступають якісні відмінності одних структур від інших, одних типів організації від інших. При вичленуванні об'єкта дослідження треба точно усвідомлювати, на якому місці даної ієрархії він перебуває та які «пласти» реальності залягають під і над ним з тим, щоб зробити правильний висновок щодо рівня дослідження та рівня теорій, які можуть бути тут застосовані. Дотримання вимог принципу функціональних рівнів дозволяє, окрім всього іншого, уникнути непотрібної генералізації та абсолютизації наукових знань, здобутих на конкретному рівні дослідження, щодо ієрархії систем в цілому і водночас знайти об'єктивне співвідношення знань різних нашарувань.

Розгортання змісту принципу рівнів у сфері конкретно-наукового мислення відбувається через оперування поняттями «структурний рівень» та «рівень організації». Ці поняття однопорядкові, проте мають різні об'єктивні передумови і по-різному зорієнтовують напрям дослідження⁹. Поняття структурного рівня охоплює порівняльну відмінність послідовного ряду форм за ступенем їх складності. Поняття рівня організації відображає ступінь досконалості внутрішньої будови цілого щодо виконання заданих функцій, що і собі переводить наявні підсистеми в інший послідовний ряд. Оскільки структура і функція взаємопов'язані, то згадані ряди тісно переплітаються між собою, іноді збігаються один з одним, проте не зливаються. Різниця між послідовностями за рівнем складності та за рівнем досконалості впливає уже з того, що, як відомо, не існує необхідної однозначної відповідності між структурою та функцією: одна й та сама функція може виконуватись різними структурами і навпаки. Отже, для одного і того самого структурного рівня можуть бути характерні різні форми організації (одна і та ж структура виконує різні функції) та різні рівні організації (одна і та ж структура щодо однієї функції — більш, щодо іншої — менш організована), а різним структурним рівням (наприклад, як цілому, так і його частині) — один і той же рівень організованості. Тут криється одна з важливих методологічних проблем сучасного наукового пізнання, яка полягає у встановленні об'єктивних критеріїв виділення структурних рівнів та рівнів організації, а також в аналізі взаємовідношень між ними.

На принципі рівнів в лоні системно-структурного аналізу ґрунтується і характерний концептуальний лад конкретно-наукового мислення, для якого властиве функціонування категоріальної конструкції, котру схематично можна зобразити з допомогою такої концептуальної сітки: «структура — організація — структурний рівень — рівень організації — форма організації». Зазначена категоріальна конструкція набуває істотне методологічне значення там, де наявний процес дослідження об'єктів, що становлять цілі ієрархії систем.

Принцип цілісності та принцип рівнів зумовлюють одну своєрідну особливість категоріального апарату системно-структурного аналізу, а

⁹ Див.: Развитие концепций структурных уровней в биологии. М., 1972, стор. 122—126.

саме: його центральні поняття «система» і «структура» не мають однозначної онтології. І справді, коли який-небудь процес чи явище досліджуються як системи, то тут наперед ще зовсім не відомо, який об'єкт виявиться результатом аналізу. Адже складний процес щоразу буде іншим об'єктом дослідження залежно від того, який вид елементів та тип їх взаємозв'язку буде взятий за основу аналізу. Це ставить характер об'єкта у пряму залежність від мети і напряму дослідження, від вибору засобів пізнання, теорії і методів. Даність об'єкта за таких умов вже не може бути постульована до початку дослідження, а має бути визначена і сконструйована у процесі самого дослідження¹⁰, тобто подання реальності у вигляді системи є не так вихідним пунктом, як його результатом. Тому визначення онтології понять «система» та «структура» на явищах об'єктивної дійсності детермінується не тільки природою цих явищ, а й пізнавальним відношенням суб'єкта і об'єкта.

Тут запрошується аналогія з ситуацією, що існує у квантовій механіці, де характер об'єкта істотно визначається умовами фізичного пізнання та наперед прийнятими засобами теоретичного опису, що в загальній формі виявляється у принципах доповняльності та невизначеності. Очевидно, ми маємо справу з явищем, яке виходить за межі конкретної методології будь-якої галузі науки, а є більш широкою тенденцією сучасного наукового пізнання до оперування об'єктами, які становлять реконструйовану дослідником реальність.

Важливе місце у вивченні складних динамічних процесів і явищ, що мають вигляд систем, посідає так званий принцип зворотного зв'язку. Він є відображенням у сфері наукового мислення найрізноманітніших об'єктивних взаємовпливів, які характеризують відношення системи з навколишнім середовищем або одного її елемента (підсистеми) з іншими. У процесі цих взаємовпливів система виявляє, з одного боку, здатність до зміни характеру свого функціонування відповідно до змін зовнішніх умов, тобто адаптацію щодо них (прямий зв'язок), з другого — здатність змінювати середовище згідно із своєю природою, пристосовувати його до себе (зворотний зв'язок). Взаємодія системи з середовищем набуває різних форм і особливого змісту залежно від характеру системи і конкретних умов її існування. Так, для біологічних систем одним із виявів цієї взаємодії є, наприклад, такий зв'язок, як «подразнення — реакція», стосовно кібернетичних систем: вона позначається поняттями «входу—виходу».

Прямий і зворотний зв'язки забезпечують системі або її підсистемам підтримання певних своїх характеристик (змінних) у заданих границях і, отже, регулювання свого стану. Потреба у концептуальному вираженні цього механізму зумовила формування відповідних понять, а усвідомлення значення принципу зворотного зв'язку спонукало до утворення адекватної категоріальної структури, втіленої у конструкції «організація — регулювання — управління», яка стала важливою формою руху наукової думки в процесі пізнання дійсності¹¹, особливо в кібернетиці, біології, економічних науках.

Категоріальні структури, які виражають принципи цілісності, функціональних рівнів та зворотного зв'язку, можна розглядати як фундаментальні, навколо яких групується широкий клас різних за ступенем загальності понять, що посіли належне місце в концептуальному арсеналі сучасного конкретно-наукового мислення. Система цих понять, не будучи замкненою, весь час поповнюється і змінюється. Вона іс-

¹⁰ И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин. Становление и сущность системного подхода. М., 1973, стор. 166—169.

¹¹ Див., зокрема: Н. Т. Абрамова. Целостность и управление. М., 1974.

тотно впливає на характер і зміст інших концептуальних систем, збагачуючи і трансформуючи належні їм поняття. Так, можна сказати, що розвиток системно-структурного аналізу поглибив конкретно-наукові уявлення про механізм дії причинно-наслідкового зв'язку.

Якщо не брати до уваги відмінності між динамічним та стохастичним детермінізмом, можна помітити, що їх єднає уявлення про односторонню спрямованість причинно-наслідкового зв'язку. Щодо систем зі складною і особливо надскладною структурою, де взаємодіє велика, інколи практично безконечна кількість елементів, таке розуміння незадовільне, оскільки там зміна стану одного елемента стає причиною зміни стану часто всіх інших елементів і системи в цілому. Тут спрямованість причинно-наслідкового зв'язку має багатолінійний характер. Розширення природничонаукового уявлення про механізми дії причинно-наслідкового зв'язку підтверджує положення діалектичного матеріалізму, що причинність є лише однією із форм універсального багатогранного зв'язку об'єктивного світу¹².

Розвиток і строге визначення поняття структури розширили і поглибили зміст категорій тотожності і відмінності. Сформувався, зокрема, новий природничонауковий їх аналог, виражений поняттям подібності і конкретизований через поняття моделі, ізоморфізму, гомоморфізму тощо. Одним словом, виникнення і розвиток системно-структурного аналізу — явище, яке виходить за межі тої чи тої спеціальної науки і набуває значення загальнонаукового підходу.

Водночас не можна не відзначити, що інколи, особливо в зарубіжній літературі, перебільшується значення системно-структурного аналізу, неправильно визначається його місце в арсеналі пізнавальних засобів сучасної науки. Більше того, були спроби подати системно-структурний аналіз як нову філософську методологію. Безпідставність надання системному підходу і абстрактній теорії систем ролі загальної методології сучасної науки з достатньою повнотою викрита в низці ґрунтовних марксистських публікацій¹³. Зауважимо лише, що системно-структурний аналіз є конкретно-науковий феномен, який набув міждисциплінарного характеру. Єдиною науковою філософською методологією сучасної науки, в тому числі системно-структурного аналізу, була і залишається матеріалістична діалектика як узагальнення суспільно-історичного досвіду пізнання і перетворення світу.

* * *

Системно-структурний підход, выросший из потребностей развития науки, составляет одну из характерных особенностей современного научного познания. Его освоение позволило сделать предметом естественнонаучного рассмотрения объекты особого типа — сложные комплексы процессов и явлений. Это привело к появлению новых абстракций, образованию новых понятий, формированию новых категориальных структур познания, обогатило концептуальный аппарат современного научного мышления. Процесс оформления концептуального аппарата, связанного с системно-структурным подходом, однако, еще не окончен. Отдельные факты ждут своего более глубокого обобщения, некоторые понятия требуют дальнейшего уточнения, диалектико-материалистического обоснования и оправдания в качестве допустимых научных абстракций. Поэтому философский анализ проблем развития и применения системно-структурного подхода и поныне остается актуальной задачей логики и методологии науки.

¹² Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 134—136.

¹³ Див., зокрема: И. Т. Фролов. Системно-структурный подход и диалектика.— «Вопросы философии», 1969, № 12; В. Н. Садовский. Основания общей теории систем. М., 1974.

Роль матеріалістичних традицій у розвитку вітчизняної математики

Б. В. ПЯСКОВСЬКИЙ

Розвиток сучасної науки тісно пов'язаний з вивченням її попередньої історії, удосконаленням її філософських основ. Про це завжди нагадують нам слова В. І. Леніна: «Продовження справи Гегеля і Маркса має полягати в *діалектичній* обробці історії людської думки, науки і техніки»¹. Як відзначалось на XIII Всесвітньому конгресі історії науки, що відбувся у Москві в серпні 1971 р., саме історія науки (разом з філософією) виявляє закономірності, які певною мірою характеризують стан сучасної науки і основні тенденції її розвитку на майбутнє².

Сказане цілком стосується аналізу методологічних проблем сучасної математики, розв'язання яких потребує врахування її історичного досвіду. На жаль, у нашій філософській літературі немає систематизованих досліджень ролі і значення матеріалістичних традицій у розвитку математики (зокрема вітчизняної). Поодинокі висловлювання окремих учених з цих питань носять епізодичний і несистемний характер. Завдання цієї статті полягає в тому, щоб в загальних рисах розкрити суть поняття «матеріалістичні традиції в математиці» і показати їх роль в розвитку вітчизняної математики в дожовтневий період.

Звичайно, матеріалістичні традиції в математиці, що найяскравіше відбиваються в світоглядних і методологічних поглядах ученого на предмет дослідження, тільки частково збігаються з поняттям матеріалістичної філософії, матеріалістичного світогляду взагалі.

Поняття «матеріалістичні традиції», з одного боку, більш широке, ніж поняття «матеріалістична філософія», оскільки воно включає в себе, крім суто філософських, світоглядних елементів, природничонауові уявлення, історико-філософські аналогії, розсуд здорового глузду, інтуїтивне відчуття і т. п. З другого боку, це поняття значно вужче за поняття матеріалістичної філософії, оскільки воно не є достатньо усвідомленим, логічно обґрунтованим, не становить загального світогляду. Тому матеріалістичні традиції не завжди можна виразити системою принципів, законів, понять.

Проте в конкретних історичних умовах, коли не було чітко розробленої філософської системи матеріалізму або ще не відбулося знайомства з нею, матеріалістичні традиції правлять за вихідні світоглядні і методологічні принципи у дослідженнях вченого або діяльності цілої математичної школи. Характер впливу матеріалістичних традицій залежить від розвинутості самих матеріалістичних традицій, глибини і широти їх світоглядних і методологічних елементів, від наближення їх до загальних матеріалістичних філософських настанов. Головна цінність матеріалістичних традицій полягає в тому, що вони орієнтовані на правильне розв'язання основного питання філософії.

¹ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 29, стор. 123.

² Див.: Б. М. Кедров. История науки и принципы исследования. М., 1971, стор. 2—3.

Можна навести чимало яскравих прикладів з історії математики, які свідчать про позитивну роль матеріалістичних традицій як у світовій, так і у вітчизняній математиці. Відомо, що формальне трактування нескінченно малих величин багатьма видатними математиками (Ньютон, Лейбніц та ін.) призводило, як відзначав К. Маркс, до містифікації диференціального числення. Вітчизняні математики, такі як Л. Ейлер, С. О. Гур'єв, П. О. Рахманов та ін., спираючись на традиції математичної атомістики Демокріта, розробили теорію «обчислення нулів», в якій розвинули теорію лімітів (що була остаточно сформульована французьким математиком О. Коші 1821 р.)³.

Можна послатися і на приклад з розробкою теорії чисел. Деякі з математиків на Заході (наприклад, Кронекер) виходячи з ідеалістичних традицій трактування чисел як особливих абстрактних сутностей, універсальї, дійшли містичного висновку про те, що числа є творінням бога. На противагу цим твердженням, вітчизняні математики (П. Л. Чебишев, А. А. Марков, В. Г. Вороний та ін.) обстоювали висунуту ще Арістотелем матеріалістичну концепцію про реальний об'єктивний зміст поняття числа, що виникло внаслідок відображення кількісних і метричних особливостей предметів і явищ навколишнього світу. Саме завдяки матеріалістичному підходу у вивченні будови кристалів з'явилась нова, так звана геометрична теорія чисел, яка була розвинута Г. Ф. Вороним і здобула світове визнання⁴.

Відомо, що розвиток математики зумовлюється багатьма факторами і насамперед соціально-економічними, науковими, естетичними та ін. Проте в цьому розвитку певне місце посідає і такий фактор, як традиції, що вони об'єктивно складаються у суспільстві і певним чином впливають на результати дослідження.

Під матеріалістичними традиціями у математиці маємо розуміти сукупність матеріалістичних поглядів провідних учених, окремих математичних шкіл і напрямів на предмет і сутність математики, які історично склалися і передаються з покоління в покоління, поширюються і поглиблюються з розвитком науки. Характерними рисами цих традицій є: матеріалістичне тлумачення походження математики, її основних понять і методів; визнання тісного зв'язку математики з реальним світом, іншими науками, людською практикою; визнання атеїстичного характеру математики, її непримиренності до релігії, ідеалізму і агностицизму. Сила і роль матеріалістичних традицій (як і традицій взагалі) зумовлюється їх тривкістю і довговічністю.

Матеріалістичні традиції в математиці виникають і розвиваються на базі загальнофілософських матеріалістичних традицій, які є найбільш прогресивними у системі філософських традицій. Під філософськими традиціями розуміємо «більш або менш стійкий і такий, що розвивається, зв'язок філософських ідей, категорій, методів мислення, які виробляються в історичному процесі філософського пізнання і передаються наступним поколінням, що сприймають і продовжують їх в наступні історичні епохи»⁵. Матеріалістичні традиції мають як глибоке гносеологічне, так і соціальне коріння.

Тісний зв'язок матеріалізму з розвитком природознавства і математики — об'єктивна закономірність. У праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» В. І. Ленін показав роль і значення матеріалістичних традицій для розвитку сучасної науки, зокрема фізики і математики.

³ Див.: История отечественной математики, т. I. К., 1966, стор. 220—222.

⁴ История отечественной математики, т. II. К., 1967, стор. 540.

⁵ М. Т. Иовчук. Ленинизм, философские традиции и современность. М., 1970. стор. 6.

Соціальне коріння розвитку матеріалістичних традицій живлять передові соціальні сили, які завжди існують у суспільстві, борються за його прогресивне перетворення і об'єктивно зацікавлені в розвиткові науки.

Основоположники марксизму-ленінізму не раз підкреслювали позитивну роль матеріалістичних традицій у встановленні зв'язків певної галузі науки з іншими системами знання, суспільною свідомістю взагалі, з питанням про партійність вченого, його громадський обов'язок.

Розвиток матеріалістичних традицій означає успадкування кожним поколінням учених найважливіших принципів, вироблених матеріалістичним світоглядом, які допомагають творчому пізнанню істини. Ці принципи розвиваються як по «горизонталі» — від науки до науки, від проблеми до проблеми, так і по «вертикалі» — від епохи до епохи, від одного покоління вчених до іншого. Зазначений розвиток підпорядкований тим же закономірностям, що і розвиток матеріалістичного світогляду взагалі — від стихійно-матеріалістичного через природничонауковий до діалектико-матеріалістичного.

Коли вивчається історія розвитку науки, додержання матеріалістичних традицій допомагає ученим не тільки виявляти єдину лінію у пізнанні, відроджувати старі, іноді забуті чи не розвинуті свого часу ідеї, але й уникати можливих збочень ідеалістичного характеру, відриву теорії від практики, мислення від буття. Воно є формою збереження наступності у пізнанні, діалектичного поєднання історичного і логічного, конкретного і абстрактного.

Матеріалістичні традиції проймають увесь розвиток світової математики. Відомий великий вплив французького матеріалізму на цю науку, наприклад, на творчість таких математиків, як Монж, Пуассон, Фур'є, Лаплас та ін. Матеріалістичні ідеї молодого Канта, зумовлені бурхливим розвитком природознавства і техніки раннього капіталізму, позначилися на діяльності таких видатних німецьких учених, як К. Гаус, Б. Ріман, Г. Гельмгольц та ін., яким належить загалом матеріалістична інтерпретація математики. Матеріалістичні традиції математики в Англії беруть свій початок від Ф. Бекона, І. Ньютона.

Виникнення основ сучасної математики, зокрема нової алгебри і неевклідової геометрії, неможливо зрозуміти, не взявши до уваги матеріалістичний світогляд її творців. Глибока закономірність виявляється, скажімо, в тому, що нова алгебра (теорія груп) була створена французьким математиком Е. Галуа, світогляд якого мав матеріалістичні риси і який був до того ж активним політичним діячем-республіканцем. Відкриття неевклідової геометрії, яке сприяло новому розумінню аксіоматичного методу в математиці, належало нашому вітчизняному математику М. І. Лобачевському, який перебував на матеріалістичних позиціях і послуговувався матеріалістичними традиціями вітчизняної науки⁶.

Позитивний вплив матеріалістичних традицій особливо наочно виявився в історії вітчизняної математики. В. І. Ленін з гордістю підкреслював, що «у головних напрямів передової громадської думки Росії є, на щастя, солідна матеріалістична традиція»⁷. Ця традиція була характерна для вітчизняної науки загалом і для математики зокрема.

⁶ Те, що поміж фундаторів математичного знання були математики і філософи, належні до ідеалістичного напрямку, такі як Г. В. Лейбніц, Р. Декарт, А. Пуанкаре, А. Гейтінг та ін., пояснюється більшою, порівняно з іншими науками, відносною самостійністю математики і її понять, можливістю маніпулювати абстрактними об'єктами як «реальними» речами.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 45, стор. 21—22.

Вітчизняна математика як організована наука виникла на два-три століття пізніше, ніж на Заході, і тому дістала можливість використати найцінніші здобутки попередників, уникнувши їх помилок. Вона швидко збагачувалася новими відкриттями, що були міцніше пов'язані з практикою. Крім того, розвиткові вітчизняної математики значною мірою сприяла прогресивна вітчизняна філософія. Не випадково в Росії фактично не дістала ґрунту жодна ідеалістична школа чи напрям у математиці. На розвиткові науки і техніки позитивно позначилася і народно-демократична боротьба проти самодержавства. З цих причин математика в Росії, незважаючи на несприятливі умови за царського режиму, в багатьох галузях набула світової слави.

М. В. Ломоносов одним з перших серед вітчизняних учених чітко визначив не тільки практичне, але й методологічне значення математики для розвитку наук. Він не припускав містичного тлумачення природи математики і основних понять цієї науки — числа, фігури, а також практики, застосовував математичні методи у розв'язанні теоретичних питань про будову речовини, її хімічний склад, у геологічних, астрономічних дослідженнях тощо.

Л. Ейлер борючись проти догматизму й емпіризму в науці, був активним поборником поєднання індуктивних і дедуктивних методів, плідно застосовував їх до суспільної практики. «Математика, — писав він, — є такою наукою, що не тільки показує в кожному окремому випадку співвідношення, але й визначає причини, від яких вони залежать за природою самих речей»⁸.

Другий етап в розвиткові матеріалістичних традицій починається з діяльності таких видатних вітчизняних математиків, як Т. Ф. Осиповський, М. В. Остроградський, М. І. Лобачевський (перша половина ХІХ ст.). Активізація матеріалістичних традицій у цей час зумовлена не тільки загальним розвитком науки, запитами практики, але й великим піднесенням громадянської самосвідомості та революційної боротьби.

Активну дослідницько-критичну і педагогічну діяльність розгорнув професор Харківського університету Т. Ф. Осиповський. 1807 р. він виступив з доповіддю «Про простір і час», де обстоював матеріалістичні погляди на геометрію і критикував апіоризм Канта. Т. Ф. Осиповський відзначав, що простір і час не можна мислити без матерії, що вони існують «у самій природі, а не лише в образах нашого відчуття»⁹. Він підкреслював, що всі математичні поняття є абстракціями від реальних предметів і саме через це вони так добре відображають їх характерні особливості. Без цього вони були б «чистими химерами» і не дістали б жодного практичного застосування.

Матеріалістичні традиції в математиці обстоював учень Т. Ф. Осиповського М. В. Остроградський. Його філософські погляди найчіткіше сформульовані у статті «Начала аналітичної механіки», надрукованої у журналі «Маяк» 1840 р. «Ми будемо приписувати наші відчуття дії реальних предметів... Отже, ми визнаємо існування матерії»¹⁰. М. В. Остроградський розрізняв науки залежно від їх методу вивчення форм рухомої матерії. Математику він розглядав як таку науку, що вивчає кількісні відношення і протяжність, абстраговані від якісних особливостей матеріального світу. У своїх лекціях з механіки він зазначав, що матерія — це об'єктивна реальність, яка має нескінченне

⁸ Л. Эйлер. Исследования по баллистике, М.—Л., 1961, стор. 9.

⁹ Историко-математические исследования. Вып. IX. М., 1962, стор. 16.

¹⁰ Историко-математические исследования. Вып. IV. М., 1951, стор. 98.

число якостей. Кожна наука виділяє ті чи ті якості і вивчає їх. «Коли ж припускають і трактують інші якості матерії, тоді предмет розгляду належить до математичної фізики, небесної механіки і т. д. Так намагаються вивести різні явища, які зумовлюються матерією, виходячи з її якостей, які ми одержуємо з досвіду або зі спостережень»¹¹. Ці слова дають уявлення про природничо-матеріалістичне розуміння Остроградським предмета математики та її ролі в системі наук. Завдяки матеріалістичному світорозумінню М. В. Остроградський зміг здобути чимало важливих результатів в галузі математичної фізики, математичного аналізу, теоретичної механіки, теорії ймовірностей тощо (закони теплопровідності, механічних коливань та ін.).

На ґрунті матеріалістичного світогляду докорінний переворот у поглядах на математику зробив М. І. Лобачевський. У творі «Нові начала геометрії з повною теорією паралельних» він писав: «Першими даними, безумовно, будуть завжди ті поняття, які ми одержуємо в природі з допомогою наших почуттів»¹². Визнаючи творчу роль розуму в здобутті нових знань, М. І. Лобачевський активно боровся проти формалізму і свавілля в науці. «Усі математичні начала, — відзначав він, — що їх гадають вивести з самого розуму, незалежно від речей світу, залишаються некорисними для математики»¹³. Саме виходячи з цих позицій, М. І. Лобачевський не тільки доводить обмеженість системи аксіом Евкліда, але й спростовує докази абсолютності цієї системи, що належали таким авторитетам, як Лежандр, Бертран та ін., і обґрунтовує на цій основі можливість існування нової, неевклідової геометрії. Введенням нового постулату про паралельність, відкриттям неевклідової геометрії Лобачевський формує новий погляд на властивості простору, на геометричні поняття, на природу аксіом і роль аксіоматичного методу в математиці. Ідеї М. І. Лобачевського відкрили шлях для створення багатовимірних геометрій Рімана та Гільберта, на базі яких на початку ХХ ст. виникла теорія відносності А. Ейнштейна.

Завдяки матеріалістичному трактуванню математики, рішучій критиці філософії апіоризму Канта, позитивізму Конта і Міля вітчизняні вчені піднесли математику на вищий щабель. Того часу були розроблені нові, більш загальні і точні методи математичного аналізу, диференціального й інтегрального числення, алгебри, геометрії, теоретичної механіки, були розв'язані важливі методологічні питання математики (визначено поняття функції, диференціалу, аксіоматичного методу та ін.).

Матеріалістичні традиції особливо плідно виявилися на третьому етапі розвитку вітчизняної математики, у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. На цей період припадає діяльність П. Л. Чебишева та його школи. Важливим джерелом успіху П. Л. Чебишева і його школи було правильне розуміння природи математичного знання і математичної символіки. Вони розглядали математичні абстракції і математичні символи не як вільні конструкції розуму, а як результат відображення реальних матеріальних процесів. Такий погляд на математику П. Л. Чебишев та його учні успадкували від своїх попередників — М. В. Остроградського, В. Я. Буняковського, М. Д. Брашна та ін.

¹¹ М. В. Остроградский. Полн. собр. соч., т. I, ч. 2. К., 1946, стор. 6.

¹² Н. И. Лобачевский. Полное собр. соч., т. 1, М.—Л., 1946, стор. 186.

¹³ Л. Б. Модзалевский. Материалы для биографии Лобачевского. М.—Л., 1948, стор. 204.

Основна філософська настанова цієї школи — тісний зв'язок теорії з практикою, перетворення практичних завдань на загальнотеоретичні і навпаки. У відомій доповіді «Про креслення географічних карт» (1856 р.) П. Л. Чебишев зазначав: «Зближення теорії з практикою дає найбільш благотворні результати, і не тільки одна практика від цього вииграє, самі науки розвиваються під впливом її. Вона відкриває їх нові предмети для дослідження або нові сторони в предметах, давно відомих. Незважаючи на високий ступінь розвитку, до якого доведені математичні науки працями великих геометрів (так називали тоді математиків взагалі. — Б. П.) трьох останніх століть, практика виявляє явну неповноту їх з багатьох сторін, вона ставить питання, істотно нові для науки, і в такий спосіб викликає до пошуків зовсім нових методів»¹⁴. Матеріалістичне розуміння математики П. Л. Чебишевим дістало таку характеристику в словах його учня С. Н. Бернштейна: «П. Л. Чебишев вважав, що будь-яке співвідношення між математичними символами відображає відповідне співвідношення між реальними речами і математичне міркування рівнозначне експериментові надзвичайної точності, який може повторюватись безліч разів і має приводити до логічно і матеріально безпомилкових результатів»¹⁵. Тут підкреслено не тільки матеріалістичний підхід до предмета математики, її досліджень, але й діалектичний характер математичного знання, діалектичний перехід від теорії до практики, від практики до нової теорії, від конкретного до абстрактного і навпаки за керівної ролі практики.

Матеріалістичні традиції петербурзької школи сприяли піднесенню на новий рівень вчення про число, математичного аналізу, теорії ймовірностей. Бурхливого розвитку набула математика у Московській, Казанській та Варшавській школах. Нових висот сягнула теорія диференціальних рівнянь, алгебра, теорія функцій комплексного змінного (М. Є. Жуковський), закладаються основи математичної логіки і топології.

Характерною рисою розвитку вітчизняної математики є її атеїстична спрямованість. Ще Т. Ф. Осиповський нещадно критикував містичні настанови реакційних професорів Харківського університету, членів так званого «Біблійського товариства», німецького філософа Шеллінга та ін. Учень Т. Ф. Осиповського М. В. Остроградський теж був атеїстом і вчив нічого не брати на віру, а вважати за істину те, що може бути доведене науково.

М. І. Лобачевський вів боротьбу проти професорів-містиків на зразок Г. Б. Нікольського, які намагалися пов'язати математику з буттям бога, і закликав вивчати предмети і явища такими, якими вони існують об'єктивно. Активно критикував релігію і релігійну містику математик В. А. Стеклов. На засіданнях Учених рад Харківського та Петербурзького університетів він виступав проти засилля релігійної ідеології в університетському навчанні, показував шкідливість релігійних догм для розвитку математики.

Славну сторінку в історію боротьби проти релігійної містики вписав своєю діяльністю академік А. А. Марков. На ґрунті матеріалістичного світорозуміння А. А. Марков здобув нові важливі результати в теорії чисел та теорії ймовірностей. Протягом майже 15 років він послідовно і принципово розвінчував спроби московського професора

¹⁴ П. Л. Чебишев. Полн. собр. соч., т. V, М.—Л., 1951, стор. 150.

¹⁵ С. Н. Бернштейн. Чебишев, его влияние на развитие математики.— Ученые записки МГУ им. М. В. Ломоносова. Вып. 91. М., 1947, стор. 37.

П. О. Некрасова використати для захисту царського самодержавства і релігійної містики деякі догматично витлумачені положення теорії ймовірностей. 1915 р. Некрасов, будучи членом Ученої ради Міністерства народної освіти, запропонував ввести до програми середньої школи ідею про містичний трикутник, вершинами якого є цар, синод та наука. Це викликало рішучий протест з боку передових вітчизняних учених і педагогів.

З ініціативи А. А. Маркова в Академії була створена спеціальна комісія для розгляду «Програми» Некрасова. До складу її, крім А. А. Маркова, увійшли О. М. Ляпунов, В. А. Стеклов, Д. К. Бобильов, О. М. Крилов. Комісія зазначала: «Погляди Некрасова давно вже відомі математикам, але поки вони діставали своє місце у спеціальних математичних журналах, їх можна було вважати нешкідливими. Діло міняється, коли з поширенням цих ідей виступає офіційний орган» (тобто Міністерство народної освіти). Комісія зазначила, що дії Некрасова являють собою зловживання математикою з упередженою метою перетворити науку «на знаряддя релігійного і політичного впливу», що вони «завдають непоправної шкоди справі освіти»¹⁶.

Крім того, А. А. Марков рішуче виступив також проти книжки В. Я. Буяковського «Основи математичної теорії ймовірностей», у якій припускалась можливість застосування математичних методів для визначення істинно релігійних переказів. Остаточний розрив ученого-матеріаліста з церквою був неминучий.

А. А. Марков подав заяву до Синоду про своє бажання бути відлученим від церкви. Своє рішення він мотивував тим, що не бачить суттєвої різниці «між іконами й ідолами», не співчуває будь-яким релігіям, які «подібно до православ'я підтримуються вогнем і мечем і самі служать їм»¹⁷. Про високу громадянську мужність цього вченого свідчить його виступ проти свавілля реакції, яка перешкодила затвердженню О. М. Горького академіком, а також проти глумливого рішення Синоду про відлучення Л. М. Толстого від церкви.

Усе, про що йшлося, яскраво свідчить про те, що матеріалістичні традиції відіграли велику роль в розвитку вітчизняної математики. Здобутки вітчизняної дореволюційної математики становили важливу передумову успіхів радянської математичної науки, а матеріалістичні традиції, які утвердились у ній, значно сприяли перемозі діалектико-матеріалістичної методології в цій галузі природознавства.

Велике значення мають досягнення вітчизняної математики і для розвитку діалектико-матеріалістичної філософії. Під впливом досягнень вітчизняної математики розвивалось діалектико-матеріалістичне розуміння будови речовини, структури білка, космічних проблем, формування нового уявлення про простір і час, причинність, співвідношення динамічних і статистичних закономірностей. Вітчизняні математики, підтримуючи і розвиваючи матеріалістичні традиції, обстоюючи тісний зв'язок з життєвою практикою, безумовно, сприяли розвитку діалектико-матеріалістичного мислення, формуванню наукової картини світу.

* * *

Под материалистическими традициями в математике понимается совокупность материалистических взглядов (ведущих ученых, отдельных математических школ и направлений) на предмет и сущность математики, которые исторически сложились

¹⁶ Историко-математические исследования. Вып. I. М.—Л., 1948, стор. 178.

¹⁷ Там же.

и передаются из поколения в поколение, расширяются и углубляются с развитием науки. Характерными чертами этих традиций являются: материалистическое понимание происхождения математики, ее основных понятий и методов, признание тесной взаимосвязи математики с реальным миром, человеческой практикой, другими науками, признание атеистического характера математики, ее непримиримости с религией, идеализмом и агностицизмом. Материалистические традиции в математике имеют как объективные, так и субъективные основания, гносеологические и социальные корни, они трансформируются из общеполитических материалистических традиций.

Материалистические традиции в отечественной математике оказали особое влияние на правильное обоснование анализа бесконечно малых, на развитие теории чисел, неевклидовой геометрии, теории вероятностей и т. д. Активное распространение материалистических традиций в отечественной математике — важный источник ее мировых достижений, способствовавших оформлению и успехам советской математической школы.

Семантичне визначення поняття істини у природних і формалізованих мовах

А. І. УЙОМОВ

Одним із виявів фундаментальної значущості філософських посилок у науковому пошуку є конкретизація філософських категорій стосовно до завдань тої чи тої науки. Так, наприклад, філософська категорія форми конкретизується у сучасному мовознавстві у вигляді поняття структури. Тотожність і відмінність дістають відображення у понятті подібності, відповідно, у теорії подібності, що широко застосовується у технічних дисциплінах. Одне з найважливіших понять гносеології — поняття істини конче потрібне для розвитку тієї науки, яка не зовсім слушно дістала назву «математичної логіки», або «символічної логіки». Тому цілком природно, що це поняття в рамках математичної логіки аж до останнього часу є предметом досить інтенсивних досліджень.

Усі вони так чи так спираються на новаторську статтю Альфреда Тарського «Поняття істини у формалізованих мовах», популярний виклад якої самим автором нещодавно був опублікований у журналі «Вопросы философии»¹.

Було б великою помилкою гадати, що ці дослідження мають значення тільки для математичної логіки. Зв'язок між філософією і конкретними науками взаємний. Не тільки філософські передпосилки впливають на конкретні науки, але й навпаки — їх фактичне втілення у цих науках створює нові перспективи для розробки філософських проблем. Особливо це стосується такої близької до філософії науки, як математична логіка.

Фактичне втілення філософських принципів у конкретних логіко-математичних дослідженнях потрібно відрізнити від суб'єктивної філософської спрямованості тих спеціалістів, які працюють за умов буржуазного суспільства. Так, розробка проблем істини, здійснювана зарубіжними вченими, супроводжувалась здебільшого філософськими деклараціями в дусі позитивізму. Зокрема, позитивізм справив доволі сильний вплив на концепцію істини А. Тарського. Позитивістські моменти цієї концепції були піддані ґрунтовній марксистсько-ленінській критиці². Однак для конкретного розгляду позиції А. Тарського щодо проблеми істини важливим з погляду марксизму-ленізму є також з'ясування спеціально-логічної сторони цього питання, аналіз тих реальних логічних засад, які часто-густо суперечать позитивістським положенням цього відомого вченого. Це тим більше потрібно, що А. Тарський сформувався в руслі ідей львівсько-варшавської школи, в ідейній атмосфері якої пробивалася певна матеріалістична тенденція. До того ж аналізу

¹ А. Тарский. Истина и доказательство.—«Вопросы философии», 1972, № 8.

² Див.: П. В. Гованец. О семантическом определении понятия истины. 36.: Философские проблемы современной формальной логики. М., 1962; И. С. Нарский. Современный позитивизм. М., 1961, стор. 364—386; Современная буржуазная философия. М., Вид-во МДУ, 1972, стор. 392—397.

концепції істини А. Тарського, який передбачає врахування спеціально-логічних її аспектів, у нашій літературі приділялася ще недостатня увага.

Найбільшій критиці піддавалося твердження А. Тарського про те, що поняття істини не може бути визначене в натуральних мовах. Цілком слушно відзначається, що А. Тарський недооцінює значення природних мов. І ця обставина стане ще істотною, якщо ми зважимо на те, що досі філософські твердження висловлюються здебільшого природною, неформалізованою мовою. Проте, заперечуючи висновок А. Тарського, ми доволі часто приймаємо ті засновки, з яких ця думка неминуче випливає.

Семантичне визначення поняття істини, сформульоване ще Аристотелем, може коротко бути виражене як відповідність думки дійсності. Із цим визначенням А. Тарський зіставляє таку схему (1): «*P*» — істинне висловлювання тоді і тільки тоді, коли воно *P*. Тут «*P*» в лапках — ім'я висловлювання, а *P* без лапок — саме висловлювання. Наприклад, «Сніг падає» — істинне висловлювання, якщо сніг падає.

В одній з останніх солідних праць із сучасних проблем марксистсько-ленінської гносеології стверджується стосовно семантичної концепції істини таке: «Тарський показав, що для мов, які не передбачають розгалуженої теорії типів, за умови, що в цих мовах діє звичайна логіка і в них є предикат «Істинне висловлювання», який задовольняє схему 1 (ту саму, що ми навели її раніше. — А. У.), а також за умови, що для кожного висловлювання засобами мови може бути побудоване його ім'я, ми неминуче приходимо до семантичних антиномій»³ (наприклад типу парадокса брехуна). Якщо це справді так, то яким же чином належить боротися з висновками, які робить Тарський про те, що поняття істини взагалі не можна застосувати у природних мовах?!

Пильний аналіз тексту А. Тарського показує, що йдеться не про строге математичне доведення згаданого вище положення. А. Тарський висловлює тільки гадку про причину виникнення парадоксу і пропонує доволі докладно розроблений метод елімінації антиномії за допомогою ієрархії мов. Цей метод здобув авторитет поміж математиків і був покладений в основу найвідомішої побудови метаматематики С. К. Кліні. А проте він аж ніяк не досконалий. У багатьох випадках він спричиняє надто складні побудови. Це стимулює спроби відшукати інше розв'язання згаданого парадокса.

Не маючи можливості в межах цієї статті зробити огляд усіх спроб, пропонуємо в порядку обговорення короткий начерк своєї власної.

Поставимо висловлювання, яке аналізується, у рамку.

Висловлювання, записане у цій рамці, хибне.

Чітко розрізнятимемо відмінність між думкою і її мовним вираженням. Те, що записане в рамці, — речення. Саме по собі речення ні істинне, ні логічне. Істинною і, відповідно, хибною може бути думка, висловлена цим реченням. Отже, в рамку треба поставити інше речення.

Речення, записане у цій рамці, виражає хибну думку.

Ніхто не може дати гарантії того, що в цій рамці молоком, симпатичним чорнилом або іншим сучасним способом не записане інше речення, скажімо, $2 \times 2 = 5$. Тому ми можемо міркувати лиш, принаймні, про одне речення. Тоді матимемо:

³ Див.: Ленинская теория отражения и современная наука, т. 1. Отражение, познание, логика. София, 1973, стор. 436.

Принаймні одне речення, записане у цій рамці, виражає хибну думку.

Припустимо, що судження, висловлене цим реченням, істинне. Тоді буде хибне судження: «Жодне з речень, записаних у рамці, не висловлює хибної думки». З хибності цього судження ми не можемо вивести істинності судження, вираженого реченням, записаним у рамці.

Припустимо тепер, що судження, висловлене нашим реченням, хибне. Тоді буде істинне судження: «Жодне з речень, записаних у рамці, не виражає хибної думки». З істинності цього судження ми можемо вивести істинність судження: «Принаймні деякі речення, записані у рамці, не виражають хибної думки». Але це судження, яке може виявитися фактично неправильним, не суперечить хибності судження, що «Принаймні деякі речення, записані у рамці, виражають хибну думку».

За такого підходу ми бачимо, що парадокс брехуна у формі Евбуліда зводиться по суті до парадокса у формі Епімініда, у якій він цілком розв'язний за допомогою речення про те, що існують x , що іноді кажуть правду, а іноді — неправду.

Запропонований спосіб розв'язання антиномій брехуна ґрунтується не на відмовленні від природної мови і, отже, утраченні тих переваг, які ця мова дає, а навпаки — на більш правильному її використанні. Було б зарозуміло претендувати на остаточне розв'язання парадокса навіть у тому разі, якби воно було знайдене. Але можна претендувати на обґрунтування припущення про те, що розв'язання Тарського не є єдино можливе. І, отже, формалізовані мови, зокрема математика, можуть будуватися іншим способом.

Розглядаючи проблему методів побудови формалізованих мов, потрібно насамперед поставити питання про мову, з допомогою якої ці мови співвідноситимуться із звичайною природною мовою. Зазначимо, що А. Тарський не зовсім послідовний, коли він не приділяє належної уваги проблемі вибору такої мови. Він просто бере першу-ліпшу — польську чи німецьку — і стосовно них обговорює проблему. Цілком можливо, що висновки, які він кінець кінцем одержує, залежать від особливостей цих мов. Змінити метамову на формалізовану, мабуть, неможливо, оскільки символи такої мови мають бути пояснені, а для цього була б потрібна натуральна мова. Вихід, як нам здається, полягає в тому, щоб сформулювати категорії, вираження яких обов'язкове як для натуральних, так і для формалізованих мов. Певна річ, позначення цих категорій знову ж таки має здійснюватися якоюсь мовою: натуральною чи формалізованою.

Для розв'язання питання про вибір метамови для порівняльного аналізу можливостей натуральних і формалізованих мов звернімо увагу на проблему логічного статусу формалізованих мов. Не можна справу уявляти так, що формалізовані і натуральні мови становлять два абсолютно самостійні типи мов, які розвиваються незалежно одна від одної. Насправді формалізована мова є формалізацією і символізацією якогось фрагмента мови натуральної. Кожна з формул і кожний із символів цього формалізму має бути пояснений, а це означає, що він врешті-решт має бути перекладений на натуральну мову. Але з натуральної мови можуть бути виділені й інші фрагменти. Вони і собі можуть бути формалізовані або залишитися неформалізовані. Водночас деякі з фрагментів можуть бути засобом співвіднесення всієї натуральної мови з якимись, загалом беручи, іншими мовами.

Такими іншими мовними засобами можуть виступати різні філософські мови, тобто деякі системи філософських категорій, що є базисни-

ми в аналізі інших мов. Ми будемо виходити з системи категорій «річ», «властивість», «відношення», як достатньої для того, щоб мати можливість співвіднести проблему визначення поняття істини в натуральних мовах з її постановкою у мовах формалізованих, що їх розглядає А. Тарський. Таке співвіднесення може робитися або на інтуїтивному, змістовому рівні без будь-якої формалізації і символізації, або ж на рівні формально-символічних засобів для уточнення результатів аналізу. Тут ми віддамо перевагу другому шляху. Він відповідає загалом позиції А. Тарського, який у своєму семантичному визначенні істини користується символом пропозиційної змінної, тобто припускає елемент формалізації.

Під час побудови метамови, що на ній аналізується формалізована мова числення класів, А. Тарський оперує виразами числення висловлювань, трактуючи їх достатньо змістово. Інші вирази загальнологічного характеру, використовувані А. Тарським, наприклад, із функціонального числення, і собі передбачають числення висловлювань. З цим пов'язаний, на нашу думку, вельми істотний дефект усієї концепції А. Тарського. Річ у тім, що числення висловлювань, трактоване змістово, як у Тарського, передбачає поняття істини як у визначенні основного поняття-висловлювання, так і у визначенні пропозиційних зв'язок і з'ясуванні питання про несуперечність числення загалом. Отже, виникає порочне коло. Для того щоб уникнути цього кола в аналізі проблеми визначення істини, треба користуватися системами, що ґрунтуються на таких філософських категоріях, до числа яких не входить поняття істини.

До таких систем і належить категоріальна сітка понять типу «річ», «властивість», «відношення». Ця система однаковою мірою істотна для аналізу як натуральних, так і формалізованих мов. Вона сама може бути певною мірою символізована і формалізована. Отже, створюється особлива мова, умовно названа мовою тернарного описання (МТО)⁴.

Характерною особливістю МТО є те, що символам її алфавіту, як цифрі в арифметиці, надається двоїсте значення. Одне значення має немовби абсолютний характер, подібно до того, як 3 є 3, оскільки воно відрізняється від 2 незалежно від місця, що на ньому стоїть написана цифра. Друге значення позиційне. Воно залежить від того, яке місце посідає даний символ щодо інших. Так, одна й та сама цифра 3 може означати і одиниці, і десятки, і сотні тощо. Відповідно у нашій мові символ, що стоїть окремо, або символ у дужках означають річ, символ ліворуч від дужки — відношення і праворуч від дужки — властивість. Речі ж самі по собі можуть бути різні. Для їх диференціації використовують категорії тотожності і відмінності, а також категорії визначеного — невизначеного. У різних варіантах побудови МТО набори первинних символів різні. Найповніший варіант включає 8 символів. Але для наших цілей у цій статті вистачить використання двох з них:

t — певна, фіксована річ;
 a — якась річ.

Відзначимо, що кожний із наведених символів означає не обов'язково цілісну річ, таку, що не розчленовується пізніше. Річ, позначена цими символами, може становити і агрегат і клас речей. У такому разі очевидно, що будь-яке пропонування натуральної мови може бути

⁴ Про це див.: А. И. Уемов. Об одном варианте логико-математического аппарата системного исследования. Зб.: Проблемы формального анализа систем. М., 1968.

подане як деяке відношення між об'єктами, які позначаються згаданими вище символами. Тут кожний із символів може входити у співвідношення не один раз, позначаючи кожного разу, загалом сказавши, різні речі. Наприклад, вираз $a(a, a)$, означає, що йдеться про деяке відношення a , наявне між якоюсь річчю a і якоюсь річчю a . Але ці «якісь речі» всі можуть виявитися різними. Далі, кожна річ може виступати і у вигляді властивості і у вигляді відношення. Скажімо, відношення може бути таке, що встановлюється між якоюсь річчю і якоюсь властивістю. Це відобразиться у формулі $a|a, (a) a|$.

Таким чином може бути записаний усякий вираз як звичайної мови, так і формалізованої. Різні мови будуть відмінні одна від одної як за набором констант, символізованих у МТО за допомогою символу t , так і за типами відношень і властивостей, які можуть бути в ньому виражені. Було б цікаво розглянути ці відмінності, однак у рамках цієї статті ми не маємо такої можливості. Обмежимося загальною схемою, що вона, на наш погляд, дає можливість відобразити істотні риси виразів будь-якого типу, потрібні для семантичного визначення поняття істинної думки.

Ми застосовуємо термін «думка» замість терміна «висловлювання», що наявний у праці А. Тарського. Відмінність між цими термінами істотна з двох боків. Передусім, термін «висловлювання» двозначний, бо може бути зрозумілий і як мовний вислів і як мислений зміст цього вислову. Тому замість терміна «висловлювання» у розумінні валентної оцінки ми користувалися терміном «судження». Але думка — це не тільки судження. А. Тарський виходить з того, що визначити поняття істини це означає виявити, що таке істинне висловлювання. Тим самим інші форми думки, і насамперед поняття, виводяться із сфери застосовності предиката «істинний». У низці праць наших філософів, у тому числі і автора цієї статті, такий погляд був підданий критиці. У них показано, що не тільки судження, але і поняття може бути схарактеризоване як істинне або хибне. Не зачіпаючи змістової сторони цієї проблеми докладніше, під час визначення істини ми виходимо з того, що має стосуватися думок загалом, незалежно від їхньої конкретної логічної форми.

До чого зводиться семантичне визначення істини, загальне формулювання якого стосовно звичайних мов було наведене вище? Суть цього визначення полягає у постулюванні можливості зниження рівня ієрархії. У дефінієндумі стоїть символ висловлювання « P », узятий в лапки, тобто ім'я висловлювання, а у дефінієнсі — символ P без лапок. Він виражає ситуацію, що описується даним висловлюванням. Однак, як підкреслювалося вище, висловлювання, що воно мислиться як речення, не може бути ні істинним, ні хибним. Валентна оцінка може стосуватися тільки судження, а не імені цього судження у тій чи тій мові. Тому під час визначення істинного судження, як і істинної думки взагалі, нам треба у дефінієндумі звільнитися від лапок.

Пропоноване нижче визначення так само можна розглядати як зниження рівня ієрархії, але ця ієрархія не має семантичного характеру, тобто не пов'язана із співвідношенням між знаком і позначальним. Це валентна ієрархія.

У дефінієндумі нам треба мати істиннісну оцінку, а у дефінієнсі вона повинна бути виключена. У цьому розумінні дефінієнс повинен мати нижчий рівень ієрархії. Аналіз натуральної мови показує, що в ній здебільшого ієрархія має саме валентний, а не семантичний характер. Якщо ми не певні того, чи є життя на Марсі, то не будемо питати, чи істинне висловлювання «На Марсі є життя». Ми запитаємо інакше:

чи справді на Марсі є життя? І жодних лапок, жодних імен висловлювань.

Найістотнішою вимогою у відповіді на поставлене питання є вимога, згідно з якою той, хто відповідає, повинен мати на думці саме те, про що його питають, — ті самі предмети, ті самі властивості, ті самі відношення. Як відзначалося вище, тотожність символів, узятих з нашого алфавіту, не гарантує тотожності об'єктів, що розглядаються, у дефінієндумі і дефінієнсі. Для того, щоб виразити таку тотожність, потрібне застосування особливого йота-оператора. Символ ι у нашій мові означає, що символ, перед яким стоїть ι , означає той же предмет, що й такий самий раніше зафіксований символ, який перебуває у тій самій позиції, тобто у такому самому відношенні до дужок. Сказане дозволяє дати визначення істинної думки.

Розпочнемо з визначення істинного судження. Судження може мати різну — атрибутивну чи реляційну — структуру. Перша виражається схемою $(a)a$, друга — схемою $a(a)$. Істинність домовимося позначати символом t . Отже, дістаємо такі визначення істинних суджень: $[(a)a]t$ тоді і тільки тоді, коли $(\iota a) \iota a$; $[a(a)]t$ тоді і тільки тоді, коли $\iota a(\iota a)$.

Дещо інше визначення дістанемо у тому разі, якщо враховуватимемо можливість найрізноманітніших співвідношень між елементами, вираженими символами нашого алфавіту. Загальну умову істинності думки запишемо у вигляді: $[a(a,a)]t$ тоді і тільки тоді, коли $\iota a(\iota a, \iota a)$. Застосовуючи символ $\langle = \rangle$ як скорочення для «тоді і тільки тоді», дістанемо: $[a(a,a)]t \langle = \rangle \iota a(\iota a, \iota a)$.

Наведене визначення стосується не лише натуральних, але й формалізованих мов. Зазначимо, що t може перебувати і всередині дужок як конкретизація якоїсь речі a . І це не спричиняє парадоксів. Наприклад, ми можемо сказати: правильно, що істина становить відображення відношень, наявних у дійсності. І отже, істина не перетвориться на хибу, а хиба на істину, так само як таке перетворення не відбувається і в парадоксі брехуна.

Із сказаного випливає, що розвиток формалізованих мов зовсім не обов'язково повинен іти у напрямі семантичної ієрархізації із забезпеченням «чистоти» кожного рівня. Мабуть, найперспективніші інші напрями, в яких припускається використання одних і тих самих термінів на будь-яких рівнях ієрархії.

На завершення відзначимо один цікавий момент. Семантичне визначення істини як у нашому формулюванні, так і у формулюванні А. Тарського можна розглядати як обернення так званого принципу ствердження⁵, згідно з яким кожне судження, будучи стверджуване, стверджує свою власну істинність. Так, коли ми кажемо, що дощ падає, то це означає, що ми бажаємо ствердити істинність судження, висловленого нашою фразою.

Сутність принципу ствердження у нашій символіці можна виразити таким чином:

$$a (\iota a, \iota a) \langle = \rangle [\iota a (\iota a, \iota a)]t.$$

Тут t зберігає зафіксоване вище значення істинності.

Принцип ствердження у численні висловлювань призводить до певних труднощів. Для подолання цих труднощів можна побудувати числення висловлювань без принципу ствердження⁶. У формулах та-

⁵ Див.: Кутюра А. Алгебра логики. Одесса, 1909.

⁶ Див.: А. И. Уемов. Построение исчисления высказываний без принципа утверждения. Зб.: Неклассические логики. М., 1970.

кого числення будь-яке висловлювання повинно мати виражену в них валентну оцінку. Відмовлення від принципу ствердження означає відмовлення від визначення істини. Істина виступає у такому разі як неозначуване поняття.

* * *

Одним из свидетельств фундаментального значения философских предпосылок в научном поиске является конкретизация философских категорий применительно к задачам той или иной науки. Так, важнейшее понятие гносеологии — понятие истины конкретизируется в своих специальных аспектах в рамках логико-математических исследований. Предметом серьезного обсуждения стала в этом отношении концепция семантического определения истины А. Тарского. Диалектико-материалистический анализ этой концепции предполагает критику позитивистских заблуждений ее автора и разбор специально-логической стороны проблемы семантического определения истины. А. Тарский, в частности, недооценивает значение естественных языков, отрицая возможность определения в их системе понятия истины. Стремясь сформулировать это понятие в формализованных языках, он вводит иерархию языковых уровней и использует при построении метаязыка для формального уровня анализа выражения исчисления высказываний, которые трактуются достаточно содержательно. Но исчисление высказываний в такой трактовке предполагает заданным понятие истины при определении самого понятия высказывания, пропозициональных связей и при выяснении вопроса о непротиворечивости исчисления в целом. Таким образом, возникает порочный круг. Для того, чтобы избежать такого круга при исследовании проблемы определения истины, необходимо пользоваться философскими языками определенных систем категорий, которые являются базисными для анализа других языков. Эффективной в этом отношении является категориальная система понятий «вещь», «свойство», «отношение», на основе которой можно сопоставить проблему определения понятия истины в натуральном языке с ее постановкой в языках формальных.

Ідеологія декабристів — відображення кризи кріпосницьких відносин в Росії

Г. М. ЧАБАН

В історії розвитку революційної ідеології в Росії важливе місце посідає революційний рух декабристів. Революційні і історичні традиції передової російської суспільної думки знаходять високу оцінку в Тезах ЦК КПРС «До сторіччя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»: «Грунт для сприймання і застосування марксизму в Росії був підготовлений її соціально-економічним розвитком, гостротою класових суперечностей, революційними традиціями, які беруть свій початок у селянських повстаннях, у діяльності О. М. Радіщева і декабристів, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського та інших демократів-шестидесятників, революційних народників 70-х років XIX століття»¹.

Визвольний рух першої чверті XIX ст. був зумовлений усім соціально-економічним розвитком Росії, який поставив на порядок денний питання про усунення самодержавства і кріпосництва. Революційного класу, який би міг здійснити це завдання, в Росії на початку XIX ст. ще не було. «В ту пору, при кріпосному праві,— писав В. І. Ленін,— про виділення робітничого класу із загальної маси кріпосного, безправного, «нижчого», «чорного» стану не могло бути й мови»². Селянство було класом роздрібненим, неорганізованим. Його боротьба проти кріпосництва мала стихійний характер. Водночас нерозвинутість капіталістичних відносин в умовах феодально-кріпосницької Росії зумовлює компромісну позицію буржуазії, її відсталість, залежність від царизму і кріпосницького ладу. Це було головною причиною того, що російська буржуазія не висунула революційної ідеології. Ініціативу в боротьбі проти віджилого феодально-кріпосницького ладу на початку XIX ст. взяли на себе кращі представники російського дворянства.

О. І. Герцен, образно змальовуючи процес розкладу панівного класу тогочасної Росії — дворян-поміщиків, писав, що, з одного боку, з дворянства вийшли «всі колосальні потворності» — від Аракчєєвих до Манілових, а з другого — «люди 14 грудня, фаланга героїв» — декабристи³. Це взагалі становить характерну рису розкладу панівного класу і переходу частини його представників на бік пригноблених, що відзначали К. Маркс і Ф. Енгельс у Маніфесті Комуністичної партії: «...в ті періоди, коли класова боротьба наближається до розв'язки, процес розкладу всередині пануючого класу, всередині всього старого суспільства набирає такого бурхливого, такого різкого характеру, що невелика частина пануючого класу відрікається від нього і приєднується до революційного класу, до того класу, якому належить майбутнє»⁴. На позиції революційного класу переходить та невелика частина па-

¹ «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна». Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, стор. 8.

² В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 25, стор. 90.

³ Див.: А. І. Герцен. Собрание сочинений в тридцати томах, т. XVI, М., 1959, стор. 171.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 418—419.

нівного класу, яка піднеслася до розуміння «всього ходу історичного руху»⁵.

У Росії першими носіями революційних ідей, починаючи з О. М. Радіщева, стали прогресивні представники дворянства. Усвідомивши, що самодержавство і кріпосництво гальмують дальший прогресивний розвиток країни, вони переходять на революційні позиції. Саме тому В. І. Ленін називає їх революціонерами-дворянами або дворянськими революціонерами. Під поняттям «дворянські революціонери» В. І. Ленін мав на увазі виходців із дворян, що послідовно боролися за знищення феодально-кріпосницького ладу, за демократичні перетворення суспільства. Водночас В. І. Ленін вказував і на те, що соціальне походження, зв'язки зі своїм класом обмежували революційність цих діячів визвольного руху. Їх суспільні ідеали мали на собі відбиток дворянської обмеженості, що робило їх революційну програму і тактику ще більш поміркованими. Безперечно, що під дворянською революційністю В. І. Ленін розумів особливий різновид буржуазної революційності, оскільки іншої і не могло бути в той період суспільно-історичного розвитку Росії.

Методологічною основою наукового аналізу руху декабристів та їх ідеологічної спадщини є визначення В. І. Леніним головних етапів революційно-визвольної боротьби в нашій країні та його висловлювання про декабристів. Розкриваючи закономірності історичного розвитку Росії і відзначаючи послідовність і наступність у визвольному русі, В. І. Ленін вказував на три періоди революційної боротьби в Росії. Перший — період дворянських революціонерів; другий — революціонерів-демократів, різночинців і третій — пролетарський⁶. Усі ці етапи визвольної боротьби були послідовно пов'язані між собою, кожний попередній період підготовлював передумови для наступного. Повстанням декабристів 14 грудня 1825 року В. І. Ленін починає періодизацію російського революційного руху, показуючи водночас особливості епохи, в якій діяли перші російські революціонери. В. І. Ленін всебічно розкрив їх місце і значення в загальному процесі революційної боротьби, глибоко проаналізував соціально-економічні передумови, класову суть, причини обмеженостей першого етапу визвольної боротьби.

Світогляд і діяльність декабристів визначалися насамперед тими соціально-економічними умовами, які були в тогочасній Росії, зокрема загостренням класових суперечностей між селянами і поміщиками, зростанням стихійного руху народних мас проти феодально-кріпосницького гніту.

У цих умовах відбувається організаційне оформлення ряду таємних товариств⁷, що мали своєю метою повалити самодержавство і ліквідувати кріпосництво за допомогою збройного виступу армії. Цими засобами дворянські революціонери намагалися створити необхідні умови для встановлення демократичних свобод в Росії.

Однією з передумов виникнення декабристського руху була Вітчизняна війна 1812 року. Російський народ відіграв вирішальну роль у визволенні народів Європи від наполеонівського гніту. За роки війни виросла свідомість простого народу, зміцніла його віра в свої сили,

⁵ Там же, стор. 419.

⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 25, стор. 90.

⁷ «Союз порятунку» або «Товариство істинних і вірних синів Вітчизни» (Петербург, 1816—1817); «Союз благоденства» (Москва, 1818—1821); його відділення були і на Україні: в с. Кам'яніц Київської губернії і м. Тульчині Подільської губернії; на основі «Союзу благоденства» в 1821 р. було організовано «Північне товариство» у Петербурзі (1821—1825) і «Південне товариство» у Тульчині (1821—1825), «Товариство об'єднаних слов'ян» (1823); в 1825 р. відбулося об'єднання «Південного товариства» і «Товариства об'єднаних слов'ян».

посилилося почуття протесту проти феодально-кріпосницької дійсності. Декабристи (більшість з них були активними учасниками війни 1812 року) вважали, що російський народ, який витримав основний тягар у війні з Наполеоном і забезпечив Росії незалежність, не може далі залишатися під гнітом феодально-кріпосницького ладу. Закінчення війни вони вважали зручним моментом для запровадження в країні конституційного правління і звільнення селянства від кріпосної залежності. Декабристів обурювали також жорстокі порядки, що панували в російській армії.

Не менш важливу роль у формуванні світогляду декабристів відіграло також їх особисте знайомство з політичним життям Західної Європи. В. І. Ленін підкреслював, що декабристи «були заражені стикуванням з демократичними ідеями Європи під час наполеонівських воєн»⁸. З революційних подій на Заході кінця XVIII — на початку XIX ст., насамперед з французької буржуазної революції 1789—1793 рр., революцій в Іспанії, Італії, Португалії, Греції декабристи робили для себе певні практичні і політичні висновки, збагачуючи свій досвід.

Велике значення для формування революційного світогляду декабристів мала матеріалістична традиція у вітчизняній філософії, закладена геніальним російським ученим і мислителем М. В. Ломоносовим, продовжена російськими просвітниками другої половини XVIII ст. і основоположником російської революційної думки О. М. Радіщевим, який є безпосереднім ідейним попередником декабристів. Матеріалістичні погляди Радіщева, його республіканські ідеали та революційний патріотизм зробили значний вплив на формування суспільно-політичних поглядів декабристів. Більшість з них була обізнана з творами Радіщева, зокрема з найвизначнішим із них «Подорож з Петербурга в Москву».

Водночас становленню політичних поглядів декабристів сприяло засвоєння ними кращих надбань суспільно-політичної і філософської думки Західної Європи. Самі революціонери у своїх свідченнях комісії в справі декабристів прямо посилалися на твори Монтеск'є, Вольтера, Руссо, Адама Сміта, Сея, Дестют де Трасі та ін. Декабристи багато в чому поділяли традиції прогресивної революційної французької культури XVIII ст., зокрема просвітництва, яке було ідейною зброєю французької буржуазної революції⁹.

Ідеологія французької буржуазії XVIII ст. своєю критичною спрямованістю проти феодальних порядків не могла не імпонувати політичним настроям декабристів¹⁰. Вивчаючи просвітницьку філософію XVIII ст., вони намагалися, за словами М. Крюкова, «дістати таких ав-

⁸ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 30, стор. 301.

⁹ Зазначимо, що поняття «просвітництво» у філософській літературі вживається двояко. У вузькому значенні воно розуміється як антифеодальна, буржуазна ідеологія, котра доводить, що повалення феодалізму і побудова нового суспільства можливі лише мирним шляхом, за допомогою реформ і освіти; звідси і походить сам термін. У широкому розумінні воно розглядалося як синонім антифеодальної прогресивної ідеології періоду становлення капіталізму і назрівання буржуазних революцій (див.: Философская энциклопедия, т. IV. М., 1967, стор. 391). Антитезою щодо просвітництва у вузькому розумінні слова в Росії була політична програма декабристів, а також антикріпосницькі суспільно-політичні погляди О. М. Радіщева.

¹⁰ Підтвердженням цього є те, що ідейний натхненник «Товариства об'єднаних слов'ян» П. Борисов був обізнаний з творчістю французьких матеріалістів, перекладав твори Гельвеція і Вольтера і давав читати переклади своїм товаришам (див.: Восстание декабристов, т. V, М.—Л., 1926, стор. 192). Це ж саме можна сказати і про керівника «Південного товариства» П. Пестеля, а також М. Крюкова та ін. (див.: Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. II. М., 1951, стор. 556, 557).

торів, які збагатили б розум знаннями філософськими і політичними» стосовно їхньої мети — революційного перевороту.

Проте той факт, що декабристи були знайомі з основними працями європейських мислителів, не означає, що вони сліпо йшли за ними. До теорій французького просвітництва декабристи підходили критично, розглядаючи їх під кутом зору застосування до умов російської дійсності, до практики революційної боротьби. Усе, що не відповідало цим вимогам, рішуче відкидалося. Хоч за своїми філософськими поглядами і політичними програмами декабристи не становили єдиного табору, матеріалістична спрямованість у поясненні явищ природи та людського мислення була для них визначальною. Для світогляду декабристів характерне намагання пов'язати філософію з суспільно-політичним життям, підпорядкувати філософські переконання головній меті — боротьбі проти самодержавства та кріпосництва.

На Україні найчисельніше революційне ядро декабристів перебувало у складі «Південного товариства» і «Товариства об'єднаних слов'ян». За своїм соціальним складом «Товариство об'єднаних слов'ян» дещо відрізнялося від «Південного товариства» декабристів. Більшість його учасників — вихідці з розореного дворянства. Це зумовлює ряд істотних відмінностей в ідеологічних питаннях, а також у питаннях програми і тактики окремих товариств. Так, після об'єднання «Південного товариства» і «Товариства об'єднаних слов'ян» виникли деякі розбіжності щодо тактики боротьби. У центрі полеміки стояло питання про роль народних мас в революційному перевороті. Декабристи «Південного товариства», хоч і прагнули здійснити революцію в інтересах народу, проте не усвідомлювали того, що без участі народних мас неможливе революційне перетворення суспільства. На противагу цьому члени «Товариства об'єднаних слов'ян» обстоювали думку про те, що революція може бути успішною лише тоді, коли її здійснить народ. У російському революційному русі вони були продовжувачами ідеї народної революції, висловленої вперше Радіщевим. Орієнтація на маси, на зв'язок з ними глибоко відрізняє їх від інших декабристів¹¹. «Вони, — писав декабрист І. Горбачевський про «Слов'ян», — були проникнуті обширністю свого плану і для його виконання вважали необхідною опідию всіх станів; у народі вони шукали допомогу, без якої всяка зміна нетривка; власним своїм становищем переконувалися, що окрема воля, окреме бажання незначне без цього всемогутнього рушія в політичному світі»¹². Будучи глибоко переконаними, що «ніякий переворот не може бути успішним без згоди і співдії цілої нації», декабристи «Товариства об'єднаних слов'ян» вважали, що «насамперед треба підготувати народ до нового способу громадянського існування і вже потім дати йому його»¹³.

Якщо для французьких просвітників положення «приготувати народ до нового способу громадянського існування» означало, що звільнення селян від кріпосництва буде можливим лише після того, як вони здобудуть освіту, то тлумачення даного положення в «Товаристві об'єднаних слов'ян» не має нічого спільного з цією досить поширеною тезою французького просвітництва. Розгорнувши активну просвітницьку і агітаційну роботу, «Слов'яни» не відривали її від практичної підготовки революційного повстання, а, навпаки, підпорядковували цій основній меті організацію народу як рушійної сили революційної боротьби.

¹¹ Див.: М. В. Нечкина. Общество соединенных славян. М.—Л., 1927, стор. 210.

¹² И. И. Горбачевский. Записки, письма. М., 1963, стор. 34.

¹³ Там же, стор. 14.

Істотні відмінності виявилися також у розумінні декабристами «Південного товариства» і «Товариства об'єднаних слов'ян» проблем демократичних перетворень. Декабристи «Південного товариства» вважали, що внаслідок військової революції, тобто обмежених дій лише армії, можливо змінити становище всього народу, завоювати йому свободу. Декабристи-«Слов'яни», навпаки, доводили, що без участі народу в боротьбі за свободу ні про які серйозні перетворення у суспільстві не може бути й мови.

Декабристи «Товариства об'єднаних слов'ян» визнавали, що для забезпечення свободи кожному народові самих суспільно-політичних перетворень зовсім недостатньо, хоч ці перетворення мали бути обов'язковими. Свобода народу, вважали вони, може бути забезпечена при єдності його освіти, удосконаленні моральності і розвитку промисловості. Члени «Товариства об'єднаних слов'ян» були переконані в тому, що «народ не інакше може бути вільним, як ставши моральним, освіченим і промисловим»¹⁴.

Не заперечуючи, що «вільність і рівність йдуть слідом за освітою», найбільш підготовлені з теоретичного боку декабристи намагалися обґрунтувати положення про те, що в забезпеченні демократичних свобод важливу роль відіграють політичні чинники. «Не людина дозріває до свободи,— писав В. Раєвський,— а свобода робить її людиною»¹⁵. «Селянин, який не має ніякого голосу... чи може дозріти для свободи? Ні!»¹⁶.

Зважаючи на те, що рух декабристів не був ідейно однорідним, слід, однак, підкреслити, що усіх декабристів об'єднувала спільна платформа — негативне ставлення до кріпосництва, станових привілеїв, абсолютизму, визнання необхідності ліквідації самодержавства. Саме тому центральним у декабристів було питання про кріпосництво, в якому вони вбачали головну перешкоду для дальшого економічного, політичного і культурного прогресу країни. «Причина, що примусила нас до дії,— стисло і просто говорив А. Борисов,— була: пригноблення народу. Для полегшення його участі я вирішив із патріотизму жертвувати собою»¹⁷. «Не бажай мати раба, коли сам бути рабом не хочеш»,— відкрито проголошував другий параграф «Катехісису» «Товариства об'єднаних слов'ян». Кріпосництво рішуче відкидається і засуджується. «Формулювання «Слов'ян»,— підкреслює М. В. Нечкіна,— що стосуються цієї теми, вражають своєю виразністю, ясністю і високим ступенем свідомості»¹⁸.

Глибоку критику кріпосництва дав декабрист В. Раєвський у статті «Про рабство селян». Показуючи становище кріпаків, їх злидні, повне безправ'я, Раєвський по-революційному, в дусі Радіщева, таврував кріпосницькі відносини: «Хто дав право людині називати іншу людину своєю і власною? — гнівно запитував Раєвський.— Згідно з яким правом тіло, майно і навіть душа її може належати іншій людині? Звідки взято цей закон торгувати, міняти, програвати, дарувати і тиранити подібних до себе людей?»¹⁹.

¹⁴ Там же, стор. 14.

¹⁵ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. II, стор. 365.

¹⁶ Там же, стор. 367.

¹⁷ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. III, стор. 86.

¹⁸ М. В. Нечкина. Движение декабристов, т. II, М., 1955, стор. 155.

¹⁹ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. II, стор. 363.

Декабристи розглядали знищення самодержавства і кріпосництва як велике соціально-політичне і патріотичне завдання. Поєднання любові до Батьківщини, до російського народу із революційно-визвольною боротьбою є великою заслугою декабристів. На думку дворянських революціонерів, людина, що не бореться і мириться з рабством, сама є рабом і заслуговує на зневагу. Називаючи себе синами Вітчизни, декабристи, як і Радіщев, розуміли свою революційну діяльність як самовіддане служіння народові. «Патріотизм,— писав декабрист В. Раєвський,— цей світильник громадянського життя, ця таємнича сила керує мною. Чи можу я бачити поневолення народу, моїх співвітчизників, печальні ризи синів Вітчизни, всезагальне ремствування, боязнь і сльози слабких, бурхливе обурення і жорстокість сильних — і не співчувати їм?»²⁰

Критика і викриття декабристами самодержавно-кріпосницького ладу в Росії мали революційний і дійовий характер. Вони вважали існування кріпосницького ладу ганьбою для Росії і закликали до боротьби проти нього. У творі «Про рабство селян» В. Раєвський пристрасно закликав: «Громадяни! Тут потрібні не слабкі заходи, а рішучий і раптовий удар». Під цим ударом Раєвський розумів революційний переворот, який повинен знищити кріпосне право і самодержавство. Перемогти старий лад можна лише за допомогою зброї. Питання про роль революції в історичному процесі посідає чільне місце в соціологічних поглядах декабристів. Вони були переконані у неминучості революційного знищення самодержавно-кріпосницького ладу. Але за своїм класовим змістом революційність декабристів — це дворянська революційність. Їх лякала народна революція, вони боялися активної участі народу у визвольній боротьбі, хоч деякі з них і починали усвідомлювати, що без народу не можна здобути перемогу над самодержавством. М. Крюков, зокрема, заявляв: «З народом все можна, без народу — нічого не можна»²¹.

У критиці кріпосництва, у розв'язанні проблеми дальшого прогресивного розвитку країни декабристи для теоретичного обґрунтування своєї антикріпосницької програми використовували деякі положення теорії природного права і суспільного договору. П. Пестель, наприклад, посилаючись на теорію природного права і суспільного договору, сформулював у «Руській правді» положення, які мали визначати критерій «державного благоденства». Вони зводилися до п'яти основних пунктів: 1. Узгодженість державних постанов з незмінними законами природи. 2. Всі державні постанови повинні служити меті загального благоденства в громадянському суспільстві. Дії, що суперечать цьому, є злочином. 3. Суспільне благо важливіше за благо окремої людини. Якщо вони перебувають у суперечності, то «перше (суспільне — Г. Ч.) повинне одержати перевагу», — так підкреслював Пестель пріоритет суспільних інтересів щодо інтересів індивіда. 4. Суспільне благо означає «благополучність сукупності народу». Звідси випливає, що істинною метою державного устрою має бути благоденство найбільшої кількості людей в державі, причому вигоди окремого (частини) повинні уступати вигодам цілого, під яким розуміється сукупність або маса народу. 5. Дії, що забезпечують благо однієї людини, не повинні завдати шкоди іншій людині²².

²⁰ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. II, стор. 369.

²¹ Там же, стор. 417.

²² Див.: Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. II, стор. 79.

На ці положення, висунуті у «Руській правді», спиралися декабристи в своїй політичній програмі. Вони вважали, що реалізація даних вимог стосовно Росії забезпечить зміну існуючого суспільного ладу, тобто введення нового суспільного устрою, заснованого на справедливих законах, приведе до ліквідації самодержавства²³.

Керуючись принципами теорії природного права і суспільного договору про рівність всіх громадян перед законом, декабристи виступали проти станового поділу і станових привілеїв. У десятому параграфі «Катехізису» «Товариства об'єднаних слов'ян» сказано: «Будеш старатися зруйнувати всі заборони, а найбільше ті, що стосуються відмінності в станах і таким чином станеш людиною, коли пізнаватимеш в іншій людиною»²⁴⁻²⁵. Декабристи твердили, що народ доти не зможе благоденствувати, доки існують привілейовані стани людей. Володіти іншими людьми як своєю власністю, продавати, закладати і одержувати їх в спадщину як речі, свавільно використовувати без безпосередньої з ними угоди і тільки задля власного свого прибутку, користі, а іноді й примхи є справа ганебна, супротивна людству, законам природи. «...Всі люди в державі,— наголошувала «Руська правда»,— повинні являти собою лише один стан, що називається громадянським і всі громадяни в державі повинні мати одні права і бути перед законом всі рівні»²⁶.

Плани декабристів щодо майбутнього і суспільного укладу Росії найбільш систематично викладені в «Руській правді» Пестеля, а також у «Правилах об'єднаних слов'ян». Пестель вважав, що накреслені в «Руській правді» заходи можуть бути здійснені лише в республіці. Декабристи «Південного товариства» і «Товариства об'єднаних слов'ян» відкидали будь-яку форму монархічного правління, навіть конституційну.

П. Пестеля, як відомо, не задовольняв жодний із варіантів конституцій, які були в буржуазних державах. «Я переконувався,— писав він, що у Франції і Англії конституції є лише покривалами, які ніяким чином не заважають міністерству в Англії і королю у Франції робити все, що їм заманеться...»²⁷. Критика буржуазного демократизму, розуміння того, що за ним криється насильницька влада приватного інтересу, а парламентська система становить лише прикриття всевладдя грошей, є важливим досягненням соціологічних поглядів декабристів, які усвідомлювали справжній характер буржуазних порядків, що утвердилися в країнах Західної Європи. На думку декабристів, ці порядки не принесли людині обіцяного благоденства, бо «свобода новітніх порядків віддає грошима»²⁸.

Декабристи обстоювали необхідність широко демократичного республіканського правління, були прахильниками рівного для всіх виборчого права. «Кожний громадянин,— проголошувалося в програмі «Південного товариства»,— має право займати всі місця і посади державної служби»²⁹. Особливу увагу приділяли декабристи визначенню різних форм державної влади, розрізняючи монархічне, або тиранічне,

²³ «Застосовуючи ці незмінні і непорушні корінні правила до Росії, ясно можна бачити, що самі ці корінні правила неодмінно потребують зміни існуючого нині державного порядку в Росії і введення замість нього такого укладу, який був би заснований на одних тільки точних і справедливих законах і постановах, не залишаючи нічого особистій сваволі» (див.: Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. II, стор. 82).

²⁴⁻²⁵ М. В. Нечкина. Общество соединенных славян, стор. 97.

²⁶ Див.: П. И. Пестель. Русская правда. СПб., 1906, стор. 60.

²⁷ Восстание декабристов, т. IV. М.—Л., 1927, стор. 91.

²⁸ Див.: Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. I, стор. 195.

²⁹ П. И. Пестель «Русская правда», стор. 234.

правління (воно є там, де одна людина за своєю волею і прихоттю керує народом) та конституційне правління, при якому народ живе за тими законами, які він створює сам і його представники стоять на сторожі законів. Це правління, на думку декабристів, є найліпшим³⁰. У праці В. Раєвського: «Про сутність законів Монтеск'є», що являла собою конспективний нарис книжок французького мислителя, автор намагався обґрунтувати саме таке республіканське правління. Раєвський не поділяв окремих положень Монтеск'є, заперечував, що монархія, «пом'якшена освітою», є головною формою державного правління, що аристократія відіграє виняткову роль в державному житті.

Висловлена у політичній програмі декабристів вимога республікансько-демократичних форм правління мала важливе історичне значення. В. І. Ленін, високо оцінюючи республіканські погляди декабристів, підкреслював, що саме від них іде республіканська традиція. У праці «Аграрна програма російської соціал-демократії» В. І. Ленін, критикуючи народників, які по-анархістському зневажливо ставилися до політики, не вважаючи «практичним» питання про республіку, протиставив їм погляди декабристів, нагадав про їхні республіканські ідеї: «На нашу долю (коли не говорити про давно забуті республіканські ідеї декабристів), на долю соціал-демократів випало поширити вимогу республіки в масі і створити республіканську традицію серед російських революціонерів»³¹.

Окремі раціональні думки висловили декабристи щодо проблем розв'язання національного питання в Росії, утворення великої слов'янської держави на основі федерації окремих слов'янських народів³². Проте загалом їхні погляди були обмеженими, ненауковими, декабристи не розуміли справжніх шляхів і засобів розв'язання національного питання, покладаючись лише на ентузіазм членів таємних товариств.

Революційна боротьба декабристів проти кріпосництва поєднувалася з боротьбою проти релігії — ідейної опори самодержавно-кріпосницького ладу. На думку декабристів, народні маси пригноблює не тільки деспотична держава та феодалний суспільний лад, але і панівна релігія, яка освячує антинародний суспільний устрій. Атеїстичну пропаганду провадили члени «Південного товариства», «Товариства об'єднаних слов'ян», зокрема О. Барятинський, П. Борисов, П. Вигодовський, В. Раєвський, І. Іванов та ін. Декабрист Я. Андрієвич на слідстві відверто заявляв, що він, як і його товариші, «нарікав і на бога, і на царя; і в цьому озлобленні намагався дослідити джерело усїєї люті, якою мучать моїх співвітчизників»³³. В. Раєвський називав релігію «уздою для забобного простолуду, сталевим щитом», з допомогою якого церква прагне «приборкати завзятий розум». Антирелігійні ідеї декабристів поєднувалися з ідеєю заперечення існуючого соціально-політичного ладу. Вони справедливо вважали, що релігія завжди була засобом духовного пригноблення народу і від неї «походять важкі кайдани, які всюди тирані і служителі церкви готують для народів»³⁴.

³⁰ «Конституційне правління, — писав декабрист В. Раєвський, — є те, де народ під владою короля, або без короля, управляється тими постановами, які він сам призначив, і представники від народу оберігають святість своїх законів» (див.: П. С. Бейсов. Общественно-политические взгляды В. Ф. Раевского. Ученые записки Ульяновского пединститута, вып. V, Ульяновск, 1953, стор. 490).

³¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 6, стор. 300 (примітка).

³² Див.: Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. III, стор. 63, а також: И. И. Горбачевский. Записки, письма, стор. 13.

³³ Див.: Восстание декабристов, т. V, стор. 384.

³⁴ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. II, стор. 404.

На противагу Вольтеру, який, викриваючи догмати релігії і церкви, все ж пропонував зберегти ідею бога для простого люду, декабристи твердили, що бога треба взагалі відкинути. «Для власної слави бога,— писав Барятинський,— при вигляді зла, що покриває увесь світ, якщо б навіть бог існував,— треба було б його відкинути»³⁵. Питання релігії і атеїзму були пов'язані у декабристів з їхньою політичною програмою і тактикою боротьби. Принциповий і послідовний атеїст Горбачевський рішуче відкинув пропозицію С. Муравйова-Апостола використати релігію для пропаганди серед солдатів ідеї повстання проти царизму, заявивши, що «віра протилежна свободі», що російський народ має глибокий критичний розум і негативно ставиться до служителів церкви³⁶. Декабристи вважали релігію не тільки джерелом духовного гноблення народу, а й небезпечною політичною перешкодою для знищення самодержавно-кріпосницького ладу. Вони спростовували релігійні догми як такі, що не відповідають дійсності, доводили, що релігія несумісна з розвитком науки і прогресом суспільства.

У поясненні суспільних явищ, зокрема закономірностей дальшого розвитку країни, декабристи були, звичайно, ідеалістами. Дворянські революціонери не розуміли ролі суспільного буття у формуванні суспільної свідомості, не могли показати залежність ідей від соціального середовища, від історично визначеного матеріального способу виробництва.

Ідеологія декабризму була тісно пов'язана з філософськими ідеями просвітництва. Основні теоретичні засади і принципи просвітництва загалом схвально розцінювалися декабристами. Деякі висновки з їх положень містилися в запропонованій декабристами програмі. Однак їх ідеологія не може бути зведеною лише до просвітництва. Виходячи з основних засад просвітницької ідеології, декабристи робили відкрито революційні висновки. Тому просвітництво у вузькому розумінні виступало лише частиною ідеології декабристів, які спрямовували його теоретичні положення на більш широкий простір революційної дії.

Декабристи не просто критикували існуючий суспільний лад, а зі зброєю в руках виступали проти нього. Вклавши в теорію природного права і суспільного договору революційний зміст, вони пов'язали її з боротьбою проти самодержавно-кріпосницького ладу, використали її для теоретичного обґрунтування республікансько-демократичної програми, історичної закономірності збройного повстання.

Незважаючи на загалом ідеалістичне розуміння закономірностей історичного розвитку, декабристи поставили деякі проблеми, які мали дуже важливе значення для подальшого розгортання революційної боротьби проти царизму в Росії, насамперед питання про збройне повстання, його місце і значення в революційній боротьбі. Вони не тільки вперше в історії вітчизняної суспільно-політичної думки здійснили спробу теоретично обґрунтувати необхідність революції, але й організували революційний виступ проти самодержавства зі зброєю в руках. Оцінюючи ідеологію і практичну діяльність декабристів, В. І. Ленін саме з них починав періодизацію російського революційного визвольного руху. «В 1825 році Росія вперше бачила революційний рух проти царизму»³⁷. Великою заслугою декабристів є те, що революційний переворот вони вважали основним засобом суспільного прогресу і наполягали на його практичному здійсненні. Але революційність декабрист-

³⁵ Там же, стор. 440.

³⁶ І. І. Горбачевський. Записки, письма, стор. 29—30.

³⁷ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 30, стор. 298.

тів — це різновид буржуазної революційності, з властивою їй класово-дворянською обмеженістю, упередженістю в ставленні до простого трудового народу. Вони бажали визволити народні маси від поневолення, але не розуміли їх вирішальної ролі в історії і революційному русі. Революціонери-декабристи хотіли здійснити революцію, ліквідувати самодержавно-кріпосницьку систему без народу, лише з допомогою армії. В цьому — їх класова обмеженість, головна причина поразки їх революційного виступу.

У статті «Політична криза і провал опортуністичної тактики» В. І. Ленін підкреслював, що не можна переплутувати дворянську революційність декабристів з революційністю різночинців і тим більше з революційністю пролетаріату. Треба бачити, казав він, різницю між «дворянською революційністю декабристів, — різночинно-інтелігентською революційністю офіцерів народовольців, — і глибоко демократичною, пролетарською і селянською революційністю солдатів і матросів у Росії двадцятого століття»³⁸. Відзначаючи класову обмеженість декабристів, відірваність їх від народу, В. І. Ленін разом з тим підкреслював велике значення повстання декабристів для дальшого розвитку визвольної боротьби, для революційного виховання наступних поколінь борців проти царизму і кріпосництва. Уроки цього повстання сприяли дальшому розвитку революційного руху, зокрема становленню різночинного революційного демократизму, що є безпосереднім попередником пролетарського визвольного руху в Росії.

Поширення революційної пропаганди під впливом повстання та ідей декабристів мало важливе значення в історії вітчизняного визвольного руху. Воно знаменувало перехід до нових форм боротьби проти самодержавства в умовах жорстокої реакції. З допомогою революційної пропаганди готувалися нові сили для майбутнього штурму самодержавно-кріпосницького ладу в Росії. Справа декабристів, як писав В. І. Ленін, «не загинула. Декабристи розбудили Герцена. Герцен розгорнув революційну агітацію». Її підхопили, розширили, зміцнили, загартували революціонери-різночинці, починаючи з Чернишевського і кінчаючи героями «Народної волі». Ширше стало коло борців, ближчий їхній зв'язок з народом. Але тільки «пролетаріат, єдиний до кінця революційний клас», піднявся на чолі народних мас, вперше повів їх на відкриту революційну боротьбу³⁹ і знищив в Росії буржуазно-поміщицький лад.

* * *

В статье рассматриваются социально-политические воззрения декабристов, раскрывается историческое место декабризма в истории освободительного движения в России в период кризиса феодально-крепостнической системы и становления капиталистического способа производства. Особое внимание уделяется анализу социально-экономических и идейно-теоретических предпосылок возникновения декабристского движения; исследуются просветительские и революционно-демократические элементы в мировоззрении декабристов. На основании фактического материала раскрываются социальные и теоретические источники обоснования декабристами революционного уничтожения крепостнической системы в России, их республиканско-демократическая программа. Показывается историческая ограниченность мировоззрения дворянских революционеров, идеалистическое понимание ими истории.

³⁸ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 13, стор. 334—335.

³⁹ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 21, стор. 249.

Криза світового капіталізму і революційний рух робітничого класу

У єдиному революційному потоці, що протистоїть імперіалізові, зливаються три великі революційні сили: світова система соціалізму, революційний рух робітничого класу капіталістичних країн та національно-визвольний рух. У лекції, що передує обраній нами темі, показується, що світова соціалістична система — головна революційна сила сучасності. З'ясується, що у протиборстві двох світових систем — соціалізму і капіталізму — співвідношення сил у світі складається на користь соціалізму. Світова система соціалізму — найвищий здобуток міжнародного робітничого класу — стала центром світового революційного руху, вирішальною силою в антиімперіалістичній боротьбі, у боротьбі за соціальний прогрес.

Ця лекція присвячується одній з основних революційних сил сучасності — революційному рухові робітничого класу капіталістичних країн. Її мета — показати даліше поглиблення загальної кризи капіталізму і ті об'єктивні умови, за яких розгортається боротьба робітничого класу в країнах капіталу, з'ясувати місце й роль робітничого класу у світовому революційному процесі, розвиток класової боротьби пролетаріату капіталістичних країн. Глибоке засвоєння студентами центральної ідеї цієї теми — марксистсько-ленінського положення про всесвітньо-історичну місію пролетаріату, показ цілковитої неспроможності реформістських та ревізіоністських концепцій про згасання класової боротьби і суперечностей капіталізму має неабияке значення для формування політичної свідомості молоді. Викладаючи матеріал, лектор мусить навчити студентів аналізувати суспільні явища з партійних, класових позицій, виховувати їх у дусі пролетарського інтернаціоналізму.

Треба мати на увазі й деякі інші особливості лекції на цю тему. Про робітничий клас соціалістичних країн та країн, що розвиваються, буде мовитися у спеціальних темах курсу. Тому головну увагу у вивченні цієї теми слід приділити боротьбі робітничого класу індустріально розвинутих країн капіталу, які становлять опору й цитадель монополістичного капіталізму. Врахуємо ще й те, що з деякими питаннями теми студенти вже знайомі з курсу історії КНРС, філософії та політичної економії. Певне знання про робітничий клас як вирішальну силу суспільного прогресу, як передовий, організований і свідомий загін трудящих у боротьбі за революційний перехід від капіталізму до соціалізму студенти вже здобудуть із деяких тем наукового комунізму (теми 3, 4, 5, 7, 9 та ін.). Усе це, безперечно, полегшує завдання викладача, дозволяє акцентувати увагу на самій темі, але водночас потребує вмілого відбору матеріалу і використання його у відповідній пропорції.

Науково-теоретичною та методологічною основою розкриття теми є твори К. Маркса, Ф. Енгельса та В. І. Леніна, документи і матеріали КНРС, міжнародного комуністичного і робітничого руху, що зазначені у програмі курсу. (Крім того, великий фактичний матеріал і конкретизацію теоретичних положень згаданої теми викладач дістане у таких працях: «Проблеми рабочего движения» (М., 1968); «Рабочий класс и антимонополистическая борьба» (М., 1969); «Рабочий класс и антимонополистическая революция в Азии, Африке и Латинской Америке» (М., 1969); «Ленінська теорія соціалістичної революції і світовий революційний процес» (К., 1970); Современный империализм и революционная борьба (Прага, 1971); Ю. Красин. Главная революционная сила в цитаделях империализма (М., 1971); Зб.: «Борьба классов и современный мир» (М., 1970, 1971, 1972 гг.); «Ленинизм и мировое рево-

люционное рабочее движение (Проблемы борьбы за единство пролетариата, всех антимонаполистических сил)» (М., 1971); Рабочий класс — главная революционная сила (М., 1973); Рабочий класс — ведущая сила мирового революционного процесса (Критика современных буржуазных и реформистских концепций) (М., 1973); «Историческая миссия рабочего класса и идеологическая борьба» (М., 1974); «Международное рабочее движение. Справочник» (М., 1974); «Актуальные проблемы научного коммунизма» (К., 1975), гл. III, IV; Гэс Холл. «Революционное рабочее движение и современный империализм» (М., 1974) та інші. Більш докладний список літератури див.: «Страны капитала: проблемы, противоречия и тенденции развития. Рекомендованный указатель литературы» (М., 1975).

У лекції доцільно використати і засоби наочності: «Науковий комунізм». Комплект таблиць та діаграм у двох випусках. Вип. II. Криза світового капіталізму і світовий революційний процес (М., 1974); «Науковий комунізм». Наочний посібник для шкіл основ марксизму-ленінізму (М., 1972); діафільм «Основи наукового комунізму. Революційний рух робітничого класу» (М., 1972); діапозитиви «Міжнародний робітничий рух на сучасному етапі» (М., 1971).

Можна запропонувати хронікально-документальні та науково-популярні фільми: «Валютна криза» (про валютно-фінансову кризу у сучасному капіталістичному світі), «Кінокамера звинувачує» (про соціальну несправедливість у країнах капіталу), «Склероз совісті» (про моральну деградацію сучасного капіталістичного світу) та ін., художній фільм «Завод рабів» (про боротьбу трудящих Японії за свої права).

Згідно з програмою курсу наукового комунізму у лекції рекомендується вирішити два питання: сучасний етап загальної кризи капіталізму і нові умови боротьби робітничого класу; революційний рух робітничого класу.

Сучасний етап загальної кризи капіталізму і нові умови боротьби робітничого класу

Розпочати висвітлення першого питання лекції краще з аналізу поглиблення загальної кризи капіталізму на сучасному етапі. Викладач має зазначити, що сучасний, третій етап загальної кризи капіталізму, який триває від кінця 50-х років, припадає на час утвердження світової соціалістичної системи і поступового перетворення її на вирішальний фактор розвитку людського суспільства, краху колоніальної системи імперіалізму. Своєрідність цього етапу полягає в тому, що він не пов'язаний з війною, що це період мирного співіснування і боротьби двох систем. Треба нагадати студентам марксистське тлумачення загальної кризи капіталізму, але докладно спинятися на цьому немає потреби, оскільки загальна криза капіталізму достатньо аналізувалася у курсі політекономії і частково у попередній лекції з наукового комунізму.

Викладач повинен схарактеризувати нові істотні моменти загальної кризи капіталізму. Насамперед вказати, що її поглиблення відбувається в умовах дальшої зміни співвідношення класових сил у світі внаслідок значних успіхів світового соціалізму, з одного боку, і різкого загострення суперечностей у самому капіталістичному світі, з другого; 70-і роки нашого століття відзначені новими якісними зрушеннями у розвитку загальної кризи капіталізму. Тепер навіть провідні буржуазні ідеологи змушені визнати, що нинішня криза капіталізму багато в чому не має прецедентів. Йдеться про не бачену досі кількість і інтенсивність найглибших потрясінь капіталізму, що виявляються в усіх сторонах системи суспільних відносин.

У сфері економіки криза капіталізму дістала яскравий вияв у таких явищах, як валютна криза, інфляція і «енергетична криза». Капіталістична економіка зазнає глибокого спаду. Наприклад, з вересня 1974 р. до квітня 1975 року рівень промислового виробництва у США знизився на 13 процентів¹. Нинішня економічна криза одночасно охопила провідні країни капіталістичного табору, позначилася на всій системі господарських зв'язків капіталістичних країн, викликала різке загострення міжімперіалістичного суперництва. У внутрішньополітичній сфері вона зумовила істотне по-

¹ Див.: «Политическое самообразование», 1975, № 7, стор. 41.

силення політичної несталості, лихоманковий стан буржуазної державної системи. Так, найважчі урядові кризи протягом лише кількох місяців наприкінці 1973-го — на початку 1974 рр. охопили такі країни, як США, ФРН, Англія, Франція, Італія, Бельгія. Криза капіталізму супроводжується згортанням буржуазної демократії, активізацією правих елементів. Водночас важливо підкреслити, що вона відбувається в умовах розрядки напруженості, яка сприяє згуртуванню і дальшій консолідації всіх прогресивних сил, а також ізоляції і послабленню сил світової реакції. Саме за умов розрядки були скинуті фашистські режими у Греції та Португалії.

Внутрішньополітична криза капіталізму виявляється також у не баченому досі загостренні суперечності між працею і капіталом. Державно-монополістичний капітал, намагаючись перекласти тягар економічних потрясінь на трудящих, посилює свій наступ на їхні життєві права. Тут доречно навести дані про тяжкі наслідки для робітничого класу, усіх трудящих, спричинені такими притаманними капіталістичній економіці явищами, як спад виробництва, гострі валютні кризи та глибока інфляція, а також про соціальні наслідки автоматизації виробництва та капіталістичної інтеграції (див. табл. I) ² тощо.

Табл. I

Безробіття у розвинутих капіталістичних країнах
(у тисячах за рік)

	США	Великобританія	ФРН	Японія	Франція	Італія
1969	2831	566	179	512	223	663
1970	4088	602	149	491	262	616
1971	4993	776	188	547	337	613
1972	4840	855	247	584	380	701
1973*	4419	642	282**	587	373	696
1974, січень	4700	798	621	600	600	1000

* У середньому за I—III квартали.

** У середньому за рік.

Водночас активізується і набуває нових рис класова боротьба трудящих в усіх капіталістичних країнах, яка перешкоджає правлячим колам шукати більш-менш легкого виходу із кризисного стану за рахунок трудящих мас.

У міжнародно-політичній сфері загальна криза капіталізму посилилася через крах агресивного зовнішньополітичного курсу імперіалістичних держав, провал воєнно-політичних доктрин, які закликали до збройного придушення соціалізму і національно-визвольного руху, через загострення суперечностей всередині капіталістичного табору. Потрібно звернути увагу студентів на те, як виявляється відкритий В. І. Леніним закон нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму. Так, значно послабилися позиції США — найрозвинутішої капіталістичної країни. Частка США у світовому капіталістичному виробництві скоротилася з 45,7% у 1960 р. до 39,8% у 1973 р., а у світовому капіталістичному експорті — з 18,3% у 1960 р. до 14,3% у 1973 р.³ Зміцніли позиції країн Західної Європи і особливо країн Спільного ринку. Значно зростає конкурентоспроможність Японії. Між США, країнами Західної Європи, Японією та іншими провідними капіталістичними державами дедалі помітнішими стають конфлікти, запеклішою — економічна і політична боротьба. Це, в свою чергу, зумовлює труднощі, яких зазнають військово-політичні організації країн капіталу (НАТО, СЕАТО, Організація американських держав та ін.). Їхня криза поглиблюється також внаслідок протидії широких кіл громадськості агресивному курсові імперіалізму.

² Табл. за: «Коммунист», 1974, № 7, стор. 108.

³ Див.: «Политическое самообразование», 1974, № 9, стор. 72.

Новим явищем у світовому капіталістичному господарстві є розвиток у головних капіталістичних країнах гігантських, трансконтинентальних міжнародних корпорацій, «супермонополій», тобто монополій, діяльність яких виходить за національні межі і поширюється на увесь капіталістичний світ. Поява таких монополій призводить до появи нових форм міжімперіалістичних суперечностей: суперечностей не тільки між багатонаціональними компаніями, але й між ними і капіталістичними країнами (докладніше про це див.: Ю. Шишков. Международные сверхмонополии и неравномерность развития капитализма. «Мировая экономика и международные отношения», 1973, № 10; И. Иванов. Экономическая экспансия международных корпораций. «Коммунист», 1974, № 12).

Поглиблення загальної кризи капіталізму виявляється і в посиленні антагонізму між імперіалістичними країнами і державами «третього світу». Яскравим свідченням цього, зокрема, є перехід багатьох країн, які визволилися, на некапіталістичний шлях розвитку, що, звичайно, звучує базу розвитку для капіталізму.

Нинішній етап загальної кризи капіталізму характеризується також мілітаризацією його господарства і суспільного життя.

У сфері ідеології поглиблення загальної кризи імперіалізму дістає вияв у дальшому поглибленні непримиренної суперечності буржуазної ідеології з сучасною суспільно-історичною практикою. Буржуазна ідеологія не спроможна дати науково-обґрунтовану відповідь на кардинальні питання сучасності. Захисники капіталізму змушені дедалі частіше переходити від прямої апологетики до різних замаскованих її форм (туманних розумувань щодо «модернізації» капіталізму, «неминучої конвергенції» двох систем тощо).

Занепад, розклад буржуазної моралі та культури, що прискорюється, також становить одну із сторін загальної кризи капіталізму (докладніше про це див.: А. В. Кукаркин. По ту сторону расцвета. Буржуазное общество: культура и идеология. М., 1974). Викладач може використати публіцистику і твори художньої літератури, де яскраво відображена глибока криза капіталізму в галузі політики, ідеології, культури і моралі (напр.: М. Маккарти. Окнинь холодным взглядом. М., 1970; Д. Фейер. Убийство в Белом доме. М., 1970 та ін.).

Міжнародна нарада комуністичних та робітничих партій 1969 р., XXIV з'їзд КПРС підкреслили, що деякі нові риси сучасного імперіалізму зумовлені його намаганням пристосуватися до боротьби двох систем та вимог науково-технічної революції. Розкриваючи сутність та форми пристосування сучасного капіталізму до нових умов, викладач має відзначити, що це зовсім не приводить до стабілізації капіталізму як суспільної системи, а навпаки — поглиблює його суперечності. Відбувається загострення суперечностей між продуктивними силами, які чимдалі більше набувають суспільного характеру, і виробничими відносинами, що характеризуються всевладдям великих монополій. Сила монополій і могутність держави зливаються в єдину державно-монополістичну систему, а це, як підкреслював В. І. Ленін, створює сприятливі матеріальні передумови для заміни капіталістичного ладу соціалістичним.

Далі треба перейти до розгляду нових умов боротьби робітничого класу, які склалися нині в країнах капіталу. Вони істотно відрізняються від тих, що були наявні в довоєнні та перші післявоєнні роки. По-перше, докорінно змінилося міжнародне становище. На відміну від попереднього періоду нині боротьба пролетаріату відбувається не за умов світової війни, а в обстановці мирного співіснування двох соціальних систем, наполегливої боротьби передових, демократичних сил світу за розрядку напруженості. Поворот від «холодної війни» до розрядки сприяв розгортанню боротьби робітничого класу за свої інтереси. По-друге, класова боротьба пролетаріату відбувається в умовах дальшого поглиблення загальної кризи світового капіталізму, посилення державно-монополістичного характеру сучасного імперіалізму та здійснення науково-технічної революції. По-третє, робітничий рух у країнах капіталу розвивається в умовах дедалі більшого впливу комуністичних партій на трудящі маси і в умовах ідейної кризи реформізму.

Закінчуючи виклад першого питання теми, доцільно підсумувати, що сучасний імперіалізм перебуває у стані загальної кризи, що він зазнав глибоких якісних змін і у світі склалася більш сприятлива обстановка для робітничого руху; однак капіталістичний лад не позбувся своєї експлуаторської, хижацької сутності. Імперіалізм як суспільна система був і залишається головною перешкодою на шляху історично неминучого поступу людства до свободи, миру і демократії. Хоча матеріальні передумови для переходу до соціалізму вже визріли, а суперечності імперіалізму досягли значної глибини, капіталізм не може автоматично перерости у соціалізм. Як учив В. І. Ленін, тільки «в обстановці революції, при революції державно-монополістичний капіталізм *безпосередньо* переходить у соціалізм»⁴.

Революційний рух робітничого класу

У викладі другого питання вихідними мають бути положення класиків марксизму-ленінізму про всесвітньо-історичну місію робітничого класу, партійні документи і матеріали, рішення міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій про роль робітничого класу як головної рушійної сили революційної боротьби й організатора усього демократичного, антиімперіалістичного руху.

Всесвітньо-історичну місію пролетаріату як могильника капіталізму і творця нової, комуністичної формації відкрили і всебічно обґрунтували основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс. З усіх класів, які протистоять буржуазії, — зазначали вони, — «тільки пролетаріат являє собою дійсно революційний клас»⁵. В. І. Ленін, оцінюючи історичні заслуги основоположників наукового комунізму, писав: «Головне в ученні Маркса, це — з'ясування всесвітньо-історичної ролі пролетаріату як будівника соціалістичного суспільства»⁶. В. І. Ленін розвинув, збагатив вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про історичну місію пролетаріату, показав, що особлива роль робітничого класу у революційному процесі є об'єктивною необхідністю суспільного розвитку. Робітничий клас — вирішальна сила матеріального виробництва — перебуває у непримиренній суперечності з буржуазним суспільством. Він — головний носій історичного прогресу, послідовний захисник інтересів усіх трудящих, гегемон у боротьбі за демократію і соціалізм. Робітничий клас завдяки своїй організованості, дисциплінованості, свідомості є єдиним до кінця революційним класом сучасного суспільства, здатним у ході соціалістичної революції знищити капіталістичний лад і побудувати соціалістичне суспільство.

Історична місія робітничого класу, що була відкрита і теоретично обґрунтована К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. І. Леніним, підтверджена історичним досвідом революційного перетворення суспільства і побудови соціалізму. «Сьогодні, як і вчора, — говорив Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді КПРС, — роль випробуваного авангарду революційних сил відіграє міжнародний робітничий рух. Події останнього п'ятиріччя в капіталістичному світі повною мірою підтвердили значення робітничого класу, як головного й найсильнішого противника влади монополій, як центру притягання всіх антімонополістичних сил»⁷.

Далі у лекції логічно перейти до характеристики трьох основних загонів міжнародного робітничого класу. Робітничий клас соціалістичних країн — передовий загін міжнародного пролетаріату, керівна сила суспільства. Він очолює будівництво соціалізму і комунізму. Своїми успіхами він робить великий вплив на класову боротьбу робітничого класу капіталістичних країн, на увесь хід світового розвитку. Чисельність робітників і службовців у всіх соціалістичних країнах на початок 1974 р. становила приблизно 170 млн. чоловік⁸.

⁴ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 34, стор. 353.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 419.

⁶ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 23, стор. 1.

⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 19.

⁸ Див.: Международное рабочее движение. Справочник. М., 1974, стор. 89.

Другим великим загоном міжнародного робітничого класу є робітничий клас розвинутих капіталістичних країн. Загальна чисельність робітників і службовців у цих країнах на середину 1973 р. становила 235 млн. чоловік, або 80% самодіяльного населення⁹. Діючи у цитаделях капіталізму, робітничий клас є головною рушійною і мобілізуючою силою революційної боротьби усього демократичного, антиімперіалістичного руху. Завдаючи ударів монополістичній буржуазії, він тим самим підтримує усі інші революційні сили, що борються проти імперіалізму.

Третім загоном міжнародного робітничого класу є молодий, але швидко зростаючий робітничий клас країн, що звільнилися від колоніального ярма. За останні десятиліття темпи зростання індустріального робітничого класу цих країн були у два-три рази вищі за загальний приріст чисельності їх населення. При цьому, однак, не треба забувати й того, що склад армії найманої праці у більшості країн, що розвиваються, відрізняється від її структури у розвинутих капіталістичних державах: з 220 млн. чоловік, які так чи так пов'язані нині у країнах, що розвиваються, з системою найманої праці, близько 100 млн. належать до складу сільськогосподарських робітників, приблизно 65 млн. працює по найму у торгівлі і у сфері обслуговування. Промисловими галузями економіки тут охоплені по найму 55 млн. чоловік¹⁰. Інше співвідношення різних загонів робітничого класу (за основними галузями економіки) у країнах розвинутого капіталізму (див. табл. 2)¹¹.

Табл. 2

Розподіл найманих робітників за основними галузями економіки у 1970 р. (у %)

Країна	Промисловість	Сільське господарство	Сфера послуг, включаючи конторсько-торгову діяльність, фінансові заклади і державний апарат
США	44,3	1,7	54,0
Канада	43,1	2,8	51,4
Японія	54,0	1,2	44,2
Англія	54,3	1,7	42,7
Італія	59,4	9,8	30,8
Франція	52,5	1,9	43,2
ФРН	61,6	1,3	30,6

З неї випливає, що у країнах розвинутого капіталізму ядро робітничого класу, його чисельний і впливовий загін становить промисловий пролетаріат.

Важливо підкреслити, що робітничий клас країн «третього світу» є активним і послідовним борцем за національне і соціальне визволення і, як зазначив Л. І. Брежнев на Міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій 1969 р., «кінець кінцем саме робітничий рух відіграє визначальну роль і в цьому районі світу»¹².

Хоч які різні умови існування і боротьби окремих загонів міжнародного пролетаріату, основою їх інтернаціональної єдності є спільність цілей і завдань — боротьба проти імперіалізму за соціальне визволення трудящих, за ліквідацію капіталізму і утвердження соціалізму.

Далі доцільно перейти до таких особливостей, як зростання чисельності і організованості робітничого класу. За основу має правити характеристика, яку дав Л. І. Брежнев робітничому класові на Міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій (1969 р.): «Ніякий інший клас, ніяка інша соціальна верства суспіль-

⁹ Див.: там же, стор. 91.

¹⁰ Див.: там же, стор. 36.

¹¹ Там же.

¹² «Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали». К., 1969, стор. 63.

ства, — говорив Л. І. Брежнев, — не є такими організованими і сильними. Чисельність рядів робітничого класу величезна. Його революційний досвід надзвичайно багатий. Його ідейний, культурний і духовний рівень зростає рік у рік. Його політико-моральний авторитет у суспільстві незмірно підвищився¹³.

Якщо в середині минулого століття, коли робітничий клас ще тільки ступив на шлях самостійної боротьби, у його лавах було 9 млн. чоловік, а на зламі XIX і XX століть він нараховував 30 млн., то на початок 1974 р. чисельність всесвітньої армії праці становила близько 600 млн. чоловік.

Зростання пролетаріату в буржуазному суспільстві, зміцнення рядів робітничого класу в умовах науково-технічної революції і зростання ролі державно-монополістичного капіталізму спричиняє не тільки чисельне збільшення, а й якісні зміни у складі робітничого класу, піднесення його кваліфікаційного, освітнього і культурного рівня. Швидкими темпами збільшуються загони висококваліфікованих робітників, виникають нові складні професії, які потребують переважно розумової праці (наладчики та ремонтники на автоматизованому та напівавтоматизованому виробництві, диспетчери, оператори ЕОМ та ін.). У розвинутих капіталістичних країнах стрімко розширюється сфера торгівлі і обслуговування, що зумовлює і тут збільшення питомої ваги робітників і службовців. (Матеріал з цього питання є у таких працях: В. С. Семенов. Капитализм и классы. Исследование социальной структуры современного капиталистического общества» (М., 1969); «Социально-политические сдвиги в странах развитого капитализма» (М., 1971); С. Н. Надель. Научно-техническая интеллигенция в современном буржуазном обществе (М., 1971).

Аналізуючи зміни у структурі робітничого класу, викладач має підкреслити, що, хоч би як вона ускладнювалася, роль передового загону, авангарду усього пролетаріату відіграють фабрично-заводські робітники. За своїм активним становищем і рівнем організації промислово-заводський пролетаріат є основним, найбільш революційним ядром, цементуючою і спрямовуючою силою робітничого класу.

Потрібно також показати зростання організованості і політичної свідомості робітничого класу. Викладач має характеризувати піднесення професійної організованості робітників, спираючись на дані про збільшення чисельності профспілок та зростання їхнього впливу. Висока оцінка ролі профспілок капіталістичних країн у боротьбі проти імперіалістичних монополій була дана XXIV з'їздом КПРС і у виступі Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнева на XV з'їзді професійних спілок СРСР. Велику увагу проблемам профспілок приділяють на своїх з'їздах і у практичній діяльності усі комуністичні партії країн капіталізму. (Докладніше див.: «Классовая борьба и профсоюзы» (М., 1971); М. В. Баглай. Капитализм, научно-техническая революция, профсоюзы (М., 1973); «Международное рабочее движение» (М., 1974) та ін.).

Про підвищення політичної свідомості і організованості робітничого класу свідчить дедалі зростаючий вплив на нього міжнародного комуністичного руху. Зміцнюється єдність робітничого руху, зростає інтерес робітничих мас до марксизму-ленінізму, до революційного досвіду соціалістичних країн.

Аналізуючи зростання чисельності, свідомості і організованості пролетаріату, належить дати критику поглядів буржуазних, реформістських і ревізіоністських ідеологів на роль робітничого класу у світовому революційному процесі. У своїх намаганнях викривити сутність соціальних наслідків науково-технічної революції противники марксизму-ленінізму активно проповідують теорію «депролетаризації» і «знищення робітничого класу», «інтеграції» і повного «включення» його у буржуазне суспільство тощо. Так, Р. Дарендорф, М. Харрінгтон, М. Джілас та ін., пропагуючи у різних варіантах концепцію «депролетаризації», трактують зміни у соціальній структурі сучасного буржуазного суспільства як поступове «знищення» робітничого класу. Буржуазні й ревізіоністські ідеологи, що силкуються спростувати ідею марксизму про історичну місію пролетаріату, роблять спроби штучно «відлучити» малокваліфікованих

¹³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, К., 1971, стор. 364.

робітників від сучасного пролетаріату, залічують їх до декласованих, «люмпен-пролетарських» елементів (Г. Мюрдаль) або ж намагаються «приєднати» до робітничого класу усіх працівників розумової праці, проголошуючи їх революційним авангардом пролетаріату (Р. Гароді). Отже, і звуження границь робітничого класу і їх безмежне розширення засновані на тій самій тезі, мають одну й ту саму класову мету — за всяку ціну довести, нібито робітничий клас зникає, розчиняється у «суспільстві загального благоденства».

Буржуазні та праворевізіоністські концепції тісно змикаються з псевдомарксистськими міркуваннями «лівих» ревізіоністів про те, що пролетаріат країн розвинутого капіталізму буцімто заражений буржуазним реформізмом і «втрачений» для революції, а вирішальна роль у розвитку світового революційного процесу тепер належить селянським та національним околицям світу. (З цього питання див.: «Научный коммунизм и фальсификация его ренегатами» (М., 1974); «Рабочий класс — ведущая сила мирового революционного процесса (Критика буржуазных и реформистских концепций)» (М., 1973); «Историческая миссия рабочего класса и идеологическая борьба» (М., 1974); Л. Голдовський. Реакційна суть ідеології реформізму (К., 1974), розд. VI; Джек Уоддис. «Новые» теории революции (М., 1975).

Значне місце у лекції має бути надане питанню про розвиток класової боротьби пролетаріату у капіталістичних країнах, аналізові її особливостей. Тут треба звернути увагу на розгляд революційного руху робітничого класу розвинутих капіталістичних країн. Відзначивши славні революційні традиції робітничого класу, викладач має характеризувати класові битви пролетаріату, що набули особливого розмаху у другій половині 60-х і на зламі 70-х років. Якщо у 1965 р. в усьому капіталістичному світі страйкувало 36 млн. чол. (з них 19 млн. — в індустріально розвинутих капіталістичних країнах), то у 1967 р. ця кількість зросла до 47 (і відповідно 30) мільйонів, у 1969 р. — до 60 (і 44) мільйонів, а у 1974 р. — не менш як до 65 (і 47) мільйонів чоловік¹⁴. Особливо великі бої розгорнулися 1974—1975 рр. саме у головних цитаделях імперіалізму. Рекомендується навести приклади масштабних соціальних битв останніх років («червоний травень» 1968 р. у Франції, «жарка осінь» 1969 р. у Італії, щорічні «весняні» та «осінні наступи» в Японії, загальний страйк гірників у лютому 1974 р. у Англії та інші). Аналіз соціальних битв пролетаріату свідчить про їх стійкий характер. Вони відбуваються як в умовах відносно швидкого розвитку економіки капіталізму, так і у періоди економічних криз або інших струсів. Це теж виявляє неспроможність тверджень апологетів імперіалізму про пригуплення суперечностей капіталізму та затухання класової боротьби трудящих у країнах капіталу.

Революційний рух робітничого класу у розвинутих капіталістичних країнах має низку особливостей. По-перше, класові битви пролетаріату набувають тут масового характеру, охоплюють практично усі ці країни. По-друге, вони стають дедалі більш наступальними. По-третє, шириться коло вимог робітничого класу, усіх трудящих. Водночас з боротьбою за повсякденні інтереси трудящих висувуються політичні й економічні вимоги, спрямовані проти основ економічного і соціально-політичного курсу правлячих кіл. Йдеться про такі, наприклад, вимоги, як націоналізація ключових секторів економіки, участь робітників в управлінні виробництвом, реформи систем соціального забезпечення, охорони здоров'я, освіти тощо. Тут викладач має пояснити, що в умовах державно-монополістичного капіталізму, коли безпосереднім противником пролетаріату у цих сферах економіки виступають не тільки окремі підприємці, але й сама буржуазна держава, економічна боротьба трудящих об'єктивно набуває політичного характеру.

Важливо підкреслити, що нині робітничий клас дедалі наполегливіше висуває й безпосередньо політичні вимоги, виступаючи проти влади монополій, проти агресивного і реакційного курсу імперіалістичних урядів, за демократію і соціальний прогрес. По-четверте, особливістю революційного руху пролетаріату країн розвинутого

¹⁴ Див.: «Коммунист», 1975, № 6, стор. 102.

капіталізму є використання різноманітних і ефективних форм і прийомів боротьби, як-от: годинні, одноденні, багатоденні страйки, страйки «навпаки» (коли робітники захоплюють підприємства і перешкоджають їх закриттю), перемежовані «шахові» страйки, непрямі страйки (свідоме уповільнювання ритму роботи або її недбайливе виконання), «страйки ретельності» (педантичне виконання усіх параграфів інструкцій на шкоду часові), вуличні демонстрації, мітинги, маніфестації у сполученні із страйковою боротьбою, страйки на окремих підприємствах, у цілих галузях, у загальнонаціональному масштабі, марші і походи, використання парламентів, інших виборних органів тощо. Суттєвою особливістю є, по-п'яте, розширення фронту класової боротьби пролетаріату,— у масових його виступах беруть широку участь інтелігенція, службовці, студенти, селяни, дрібні підприємці, пенсіонери.

Важливою рисою сучасної класової боротьби робітничого класу є її інтернаціональний характер, про що свідчить розгортання об'єднаних дій робітничого класу не тільки у національних межах, але й у міжнародному масштабі. Передові організації трудящих — і насамперед комуністичні і робітничі партії — виступають за координацію спільних дій робітників різних країн у боротьбі проти багатонаціональних компаній (міжнародних монополій), за зміцнення інтернаціональної солідарності з боротьбою народів за повну політичну й економічну незалежність, за єднання усіх трудящих.

Характерною рисою сучасного страйкового руху є його ефективність і результативність. У ряді країн робітничому класові вдалося досягти деякого поліпшення свого матеріального становища, певного підвищення заробітної плати, скорочення тривалості робочого тижня, введення оплачуваних відпусток, більшого поширення системи соціального забезпечення тощо. У політичній галузі робітничий клас домогся розширення свого представництва в органах місцевого самоуправління і у парламентах. Своїми успіхами у революційній боротьбі робітничий клас нерідко спричиняв помітне послаблення позицій монополістичного капіталу, падіння буржуазних урядів, перешкоджав реакційним фашистським переворотам.

Революційні здобутки робітничого класу не даровані буржуазією, а вирвані в неї тривалою класовою боротьбою. Однак в умовах капіталізму поліпшення становища трудящих не може бути стабільним, бо капіталізм не спроможний розв'язати проблему справжнього піднесення життєвого рівня трудящих. Як зазначав Г. Холл, п'ята частина населення США, у тому числі понад 34 проценти чорних американців, потерпають від злиднів. Понад 30 мільйонів індійців у Болівії, Бразилії, Мексиці, Еквадорі, інших країнах живуть так, як вони жили за колоніального панування Іспанії і Португалії. Не «суспільство благоденства», міф про яке вигадали апологети капіталізму, а жах безробіття, голод, невпевненість у майбутньому, злочинність, загроза війни і ядерної катастрофи — така життєва реальність для більшості населення капіталістичних країн¹⁵.

Велике місце у лекції має посісти питання про боротьбу робітничого класу за створення антимонополістичної коаліції і шляхи переходу до соціалізму, про труднощі у розвитку сучасного робітничого руху і боротьбу за зміцнення його єдності. Викладач звертає увагу студентів на Програму КППС (ч. 1, розд. V), Звітну доповідь Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XXIV з'їздові КППС (розд. 1, 2), Основний Документ Міжнародної наради комуністичних і робітничих партій (1969 р.) «Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил», виступи Л. І. Брежнєва, на партійні документи, де містяться відповіді на усі ці питання. (Із спеціальної літератури можна рекомендувати: «Международное рабочее движение. Справочник» (М., 1974); Е. Д. Модржинская. Ленинизм и современная идеологическая борьба (М., 1972); «Современный правый ревизионизм» (М.—Прага, 1973); В. Н. Мазур. Ревизионизм вчера и сегодня (К., 1973); «Современное революци-

¹⁵ Див.: Г е с Х о л л. Революционное рабочее движение и современный материализм. М., 1974, стор. 18.

онное движение и национализм» (М., 1973); «Критика теории и практики маонизма» (М.—Софія, 1973); «Борьба коммунистов против идеологии троцкизма» (М., 1973) та інші).

Сучасний етап революційного робітничого руху, як зазначається у документах Народи 1969 р. та рішеннях XXIV з'їзду КПРС, є періодом підготовки умов для соціалістичної революції. Нинішні великі битви робітничого класу провіщають нові класові бої, які можуть привести до фундаментальних суспільних перетворень, до встановлення влади робітничого класу в союзі з іншими верствами трудящих. Посилення гніту монополістичного капіталу загострює суперечність між монополіями і народом, розширює коло союзників робітничого класу. Важливо акцентувати увагу студентів на тому, що численні демократичні рухи, які мають антимонополістичний характер (антимонополістична боротьба селянства, молоді, студентів, рух «нових лівих»; антирасистський рух і рух національних меншостей; масовий антивоєнний рух тощо) свідчать про розширення соціальної бази боротьби проти монополій, про нові можливості класових союзів.

Нині створюються сприятливі передумови для об'єднання усіх демократичних течій в єдиний політичний союз, у широкий фронт народних сил, здатний значно обмежити роль монополій в економіці країн, покласти край владі великого капіталу і здійснити такі перетворення, які забезпечать сприятливі умови для боротьби за соціалізм.

Прапороносцем широкого фронту народних сил у створенні антимонополістичної коаліції виступає революційний авангард міжнародного робітничого класу — комуністичний рух. Комуністичні і робітничі партії на своїй Нараді 1969 р. розробили конкретну програму боротьби за справжню демократизацію суспільства, за проведення такої внутрішньої і зовнішньої політики, яка б відповідала інтересам робітничого класу і величезної більшості трудящих. Її стрижнем є вимога глибоких соціально-економічних перетворень, націоналізація провідних галузей промисловості, робітничий контроль за виробництвом, широка демократизація системи управління економікою, радикальні аграрні реформи, поліпшення системи соціального забезпечення тощо. Програма висуває безпосередні політичні вимоги: широка демократизація політичних установ, боротьба за мир, здійснення політики мирного співіснування.

Підбиваючи підсумки лекції, викладач має підкреслити, що історія цілком підтвердила вчення марксизму-ленінізму про всесвітньо-історичну місію робітничого класу. Завдяки інтернаціональній єдності робітничого класу на засадах марксизму-ленінізму, дедалі зростаючому впливові СРСР, усієї світової системи соціалізму робітничий клас капіталістичних країн в союзі з усіма трудящими досягне нових вирішальних успіхів у боротьбі проти панування монополій, за демократичне і соціалістичне перетворення суспільства.

КАФЕДРА НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ
ІНСТИТУТУ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ
ВИКЛАДАЧІВ СУСПІЛЬНИХ НАУК
ПРИ КИЇВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

¹⁶ «Коммунист», 1975, № 4, стор. 108.

¹⁷ Див.: В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 27, стор. 238.

Антагонізми капіталістичного способу життя і буржуазна свідомість*

В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ

Поняття «спосіб життя» стало часто вживаним у дослідженнях, присвячених діалектико-матеріалістичному аналізу актуальних проблем суспільної практики. І це не випадково. Оскільки це поняття фіксує єдність об'єктивно-предметних і суб'єктивно-діяльнісних елементів людської культури, воно дає можливість конкретизувати одне із вихідних понять марксистсько-ленінської філософії — практики, сприяючи з'ясуванню її історичних форм та структурних рівнів. Така особливість поняття «спосіб життя» і зумовлює широкий діапазон його використання.

Досить плідним є, на нашу думку, з'ясування змісту цього поняття при розробці проблем критики сучасного буржуазного суспільства, критики буржуазної ідеології. Доцільність такого з'ясування зумовлюється принаймні кількома обставинами.

По-перше, буржуазне суспільство, як відзначали основоположники марксизму-ленізму, долає позірну «самоізолюваність» історично сформованих різновидів людської діяльності, притаманну попереднім епохам. Буржуазія «позбавила священного ореолу всі роди діяльності» і перебудувала суспільні відносини на основі «голого інтересу» та «егоїстичного розрахунку», зробивши мінову вартість мірилом суспільної значущості не тільки об'єктивно-предметних, а й суб'єктивно-діяльнісних елементів культури, зокрема, таких, як людська свобода та особиста гідність людини¹. У своїй всенівелюючій тенденції капіталізм приводить до зіткнення таких соціальних, культурних та ідеологічних явищ, які в попередніх формаціях не взаємодіяли безпосередньо: за влучним висловлюванням А. В. Луначарського, капіталізм «сплів» ці явища у надто суперечливій єдності, поклавши край їх уявній взаємній безвідносності. З'ясування особливостей цієї суперечливої єдності, виявлення притаманних їй антагонізмів може бути здійснене через аналіз функціонування суспільного організму в точках безпосередньої взаємодії названих явищ, які й фіксуються поняттям «спосіб життя».

Друга обставина полягає в тому, що буржуазний спосіб життя виникає, за визначенням К. Маркса, із специфічного поділу праці, який «уражає індивідуума в самій його життєвій основі»²; масштаби цієї «ураженості» можна з'ясувати лише в ході ґрунтовного аналізу усіх складових компонентів способу життя. Саме тому К. Маркс не обмежився дослідженням тільки «кістяка» людської культури — матеріальних виробничих відносин, а «прибирав кістяк у плоть і кров»

* В основу статті покладено виступ на засіданні Круглого столу журналів «Вопросы философии» і «Філософська думка» на тему «Науково-технічна революція і формування нової людини» (квітень 1975 р.).

¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 412.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 348.

і дав, зокрема, зображення капіталістичної суспільно-економічної форми «як живої»³, виявляючи структурну різноманітність самих виробничих відносин («первинні» і «непервинні», «вторинні» і т. п. відносини) і простежуючи відповідні їм надбудови, здійснюючи аналіз істотних сторін капіталістичного суспільства аж до притаманних йому способів взаємозв'язку інституціональних та індивідуальних форм людської життєдіяльності.

Виділення серед усієї багатоманітності суспільних відносин провідних дозволило основоположнику марксизму встановити історичні і класові межі буржуазного способу життя, з'ясувати, що «всередині старого суспільства утворилися нові форми життя», а саме: «розклад старих умов в надрах самого капіталістичного суспільства усвідомлює необхідність для нього реального становлення нової суспільної системи, нової форми життя, нової форми суспільства»⁴. Тут протистоять один одному два способи життя: буржуазний і пролетарський і в ході боротьби за докорінну перебудову суспільства пролетаріат, вказує В. І. Ленін, «творить нові, вищі форми людського співжиття»⁵.

Характерною особливістю буржуазного способу життя є те, що на всіх його складових (таких як характер праці, побуту, спілкування, спрямованість і ступінь соціальної активності) позначається руйнівна функція приватно-власницьких відносин, відчуження. Виявити дійсний ступінь деструкції кожного з названих компонентів можна, на наш погляд, якщо враховувати ту обставину, про яку говорив К. Маркс у підготовчих рукописах його «Капіталу». «В закінченій буржуазній системі,— пише К. Маркс,— кожне економічне відношення передбачає інше в буржуазно-економічній формі»⁶ (курсив наш.— В. Т.). Кожний із елементів цього відношення перебуває в органічній взаємодії з іншими. Такою ж органічною взаємодією відзначаються, очевидно, і ті компоненти, що їх характеризують як «індекси» способу життя.

Тут ми можемо з'ясувати третю обставину, яка надає особливої актуальності аналізу способу життя. Вона полягає в тому, що саме взаємодія різних компонентів способу життя стала об'єктом різного роду «препарувань», до яких вдаються сучасні буржуазні ідеологи. Здійснюється заміщення одних індексів способу життя іншими, визначальних — другорядними, підміна, з допомогою якої намагаються подати у більш привабливому вигляді характерні риси сучасного буржуазного способу життя (передусім такі, як вияви приватновласницьких відносин, відчуження у праці, спілкуванні тощо). Таке заміщення акцентів притаманне не тільки апологетам буржуазного способу життя, а й багатьом з тих його критиків, які тяжіють до екстремізму; воно використовується й представниками сучасного ревізіонізму. У подібних «критичних» теоріях буржуазному суспільству приписується невластива йому «цілісність» і «непроникність» способу життя, яка нібито виключає наявність сил, здатних зруйнувати це суспільство «зсередини»⁷.

³ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 1, стор. 130.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 428—429, 419.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 26, стор. 34.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. 46, ч. I, стор. 229.

⁷ Г. Маркузе вважає, ніби «технічний прогрес, який поширився на всю систему панування й узгодженості, створює такі форми життя, які... примирюють сили, опозиційні стосовно системи...». (H. Marcuse. One-Dimensional Man. Studies in the

Отже, зіставлення капіталістичного способу життя із тими його інтерпретаціями, які наявні в сучасній буржуазній ідеології, сприяє розкриттю фетишистських механізмів, які опосередковують нині зв'язок між тими чи іншими буржуазними філософськими й соціологічними концепціями та інституціональними або індивідуальними формами життєдіяльності людей — «виробників» чи «споживачів» цих концепцій. Історичний досвід показує, що існує прямий або ж опосередкований зв'язок між найабстрактнішими філософськими ідеями, що їх висувають сучасні буржуазні філософи, з самим капіталістичним способом життя, з передсудами, притаманними буденній свідомості пануючого класу, помноженими на «розірвану» свідомість дрібного буржуа.

І нарешті, необхідність аналізу рис буржуазного способу життя зумовлюється потребою з'ясувати докорінну відмінність між тими формами неприйняття цього історично віджилого способу життя, які властиві дрібнобуржуазній свідомості, і тими, що характерні для прогресивних сил сучасного буржуазного суспільства, передусім для робітничого класу та його авангарду — комуністичних партій, які провадять безкомпромісну боротьбу проти капіталізму, протиставляючи сурогатам буржуазного способу життя зразки нових, соціалістичних форм життєдіяльності.

Потреба у зверненні до поняття способу життя здається нам досить відчутною, коли розглядаємо проблеми, пов'язані з розвитком сучасної науково-технічної революції, зокрема, коли йдеться про вплив науково-технічної революції на розвиток людської особистості. У різноманітних буржуазних інтерпретаціях науково-технічної революції виразно проглядається тенденція перекручувати співвідношення об'єктивно-предметних та суб'єктивно-діяльнісних аспектів культури, ототожнювати або метафізично протиставляти інституціональні та індивідуально-особистісні форми життєдіяльності.

Названа особливість притаманна, зокрема, обом тлумаченням науково-технічної революції — технократичному та технофобічному, що віддавна «конкурують» у буржуазній ідеології; абсолютизуючи фактично одні й ті ж «індекси» буржуазного способу життя, ці течії лише дають абсолютизованим індексам прямо протилежні оцінки. Представники згаданих тенденцій здійснили зміщення акцентів у індексах способу життя ще до того, як сама проблема способу життя стала об'єктом уваги буржуазної філософії і соціології.⁸

Ideologie of Advanced Industrial Society. Boston. 1964, S. XII). Про таке ж «примирення», яке пов'язується буржуазними ідеологами з «автоматичною» дією відносного поліпшення матеріальних умов робітників на «спосіб життя, мислення, поведінку», твердить ревізіоніст Е. Фішер. (Див. докладно про це: Ю. Суровцев. В лабиринте ревізіонізма. М., 1972, стор. 22 і далі).

⁸ Так, скажімо, серед запропонованих засновником «теорії постіндустріального суспільства» Д. Беллом п'яти «головних вимірів» суспільного життя відсутній визначальний компонент виробничих відносин — відносини власності, ігнорування яких «обгрунтовується» проголошенням «плюралізму осьових принципів». Белл твердить, ніби-то такі елементи суспільного життя, як економіка, соціальна структура і політика, несумірні, оскільки вони, мовляв, детерміновані різними «осьовими принципами». (Д. Bell. The Coming of Post-Industrial Society, N. Y., 1973, p.p. 11, 114). Проголошення «плюралізму принципів» зрештою виявляється одним з чергових варіантів «демонізації» техніко-технологічних чинників. Подібні варіанти, засновані на гіперболізації «медіуму техніки», в якому «зливаються у всеохоплюючу систему» культура, політика й економіка, пропонувалися ще в ранніх працях М. Хайдеггера та в маркузеанській «Одномірній людині». Про заміну відношення «людина—людина» відношенням людини до машини твердять Л. Мемфорд, Ж. Еллюль та ін. На таких «методологічних засадах» і ґрунтуються буржуазні тлумачення способу життя.

Що стосується першого з названих тлумачень, то з часом навіть у межах тієї полеміки, яка точиться між буржуазними ідеологами, стало можливим з'ясувати властиве йому недооцінювання ряду як кількісних, так і якісних (або ж, найчастіше, і таких, що поєднують у собі і ті і ті) індексів способу життя. Маніпулювання цими індексами було спрямоване на те, щоб створити враження про «послаблення» соціальних суперечностей, що спостерігаються у капіталістичному суспільстві. При цьому використовують факт наявності в державно-монополістичному механізмі визиску й експлуатації низки опосередкувань, які роблять цей механізм більш «гнучким», лицемірним і подеколи зовсім незрозумілим для певних верств суспільства, таких, скажімо, як дрібна буржуазія та частина інтелігенції. У певні історичні періоди ці верстви, перебуваючи в полоні фетишистських ілюзій і абсолютизуючи позірну ефективність деяких нових явищ у капіталістичній економіці, що їх Ф. Енгельс влучно називав «новими засобами поневолення виробників засобами виробництва»⁹, вірять у те, нібито ці нові засоби поневолення приводять до... зникнення поневолення.

До речі, така обмеженість світосприймання зазнає абсолютизації з боку технофобів і використовується сучасним ревізіонізмом. Зокрема, Г. Лукач оголошує фетишизацію найхарактернішим ідеологічним виявом сутності капіталістичного суспільства і твердить, що, оскільки «значна частина інтелігенції відстоїть надто далеко від процесу праці, який визначає дійсну структуру й закон руху суспільства, надто вплетена у світ другорядних і третьорядних явищ суспільного виробництва то нібито внаслідок цього «ідейне викриття фетишизації робиться прямо-таки неможливим».¹⁰

Протягом досить тривалого періоду найбільш поширеним серед буржуазних соціологів критерієм визначення способу життя був кількісний критерій «за споживанням»¹¹.

Ігнорування структурної багатоманітності, наявності в ній базисних та похідних від них рівнів, наявності прямих і зворотних зв'язків між складниками способу життя, нехтування детермінованістю цих зв'язків формою власності на засоби виробництва і намагання звести їх лише до технологічних аспектів виробництва — ці та багато інших факторів зумовлюють недовговічність тих апологетичних ілюзій, в які впадає буржуазна свідомість у періоди відносної стабілізації капіталістичної економіки.

Поверхові висновки з фактів тимчасової стабілізації капіталізму спричинили поширення серед буржуазних ідеологів уявлень про початок того економічного «буму», який, нібито, здатний забезпечити «стирання» соціальних суперечностей в сучасному буржуазному суспільстві. Як відомо, саме фетишизація економічного зростання, розгляданого незалежно від соціальних відношень і водночас трактованого як визначальна умова «трансформації» цих відношень у «більш гуманні», призвела до появи концепцій У. Ростоу, Р. Арона, Д. Гелбрейта, раннього Ж. Фурастьє та ін. У кожній із названих концепцій проглядалася тенденція механічно екстраполювати економічні показники

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 285.

¹⁰ Georg Lukács. Existentialismus oder Marxismus? Berlin, 1961, s. 10.

¹¹ Подібні інтерпретації започатковано ще М. Вебером у його визначенні способу життя як різноманітних (сталих для даної групи) «принципів споживання благ». У моделі «техноструктури» Дж. Гелбрейта «суверенний споживач» реалізує свої потреби в досить однозначний спосіб — «своєю поведінкою на ринку (купуючи чи не купуючи)» (Дж. Гелбрейт. Новое индустриальное общество. М., 1969, стор. 211).

розвинутих капіталістичних країн на всі інші індекси буржуазного способу життя. Слід зазначити також, що поверховий аналіз майже не враховував неоднорідності самого економічного зростання, внаслідок чого виявилась міфом широко рекламована тенденція до «вирівнювання прибутків».

Підкреслюючи обмеженість тих уявлень про економічне зростання, які притаманні буржуазній свідомості, К. Маркс писав, що справжнє багатство — це «універсальність потреб, здібностей, засобів споживання», «абсолютне виявлення творчих обдарувань людини». Багатство ж в його «обмежено-буржуазній формі» є елементом такого способу життя, коли «всі успіхи цивілізації, або, інакше кажучи, всяке збільшення суспільних продуктивних сил — в тому вигляді, в якому вони є плодом науки, винаходів, розподілу й комбінування праці, поліпшення засобів сполучення, створення світового ринку, машин і т. д... тільки ще збільшують ту силу, яка панує над працею...»¹².

Апологією «багатства в його обмежено-буржуазній формі» і є різноманітні варіації «споживацького» тлумачення проблеми способу життя в сучасній буржуазній соціології. Нині ці тлумачення знають певних модифікацій, зокрема у напрямі введення деяких якісних індексів способу життя. Своєрідним «футурологічним ідеалом» стало поняття «якість життя». Однак при цьому використовується випробуваний апологетичний прийом: буржуазні ідеологи намагаються переконати, ніби проблема «якості життя» знайде своє повне розв'язання в «постіндустріальному» суспільстві завдяки зростанню монополістичних корпорацій (Д. Белл), які, за твердженням іншого представника «індустріалізму» — Гелбрейта нібито стають «непідвладними ринку», «незалежними від приватної власності».¹³

Безпідставність технократичних ілюзій виявилась особливо оче видною для самих буржуазних ідеологів з часу початку нової економічної кризи (1974 р.). Передумовою цієї кризи було тривале накопичення суперечностей у розвитку всієї системи державно-монополістичного капіталізму.

У зв'язку з цим слід відзначити, що зовсім несподівано для прибічників технократизму, які покладали такі великі надії на те, що економічне «просперіті» сприятиме формуванню масової вдовolenості якості буржуазного способу життя, ще в період відносно високої економічної кон'юнктури буржуазному суспільству довелося зіткнутися з низкою соціально-політичних потрясінь (таких як травневі події 1968 р. у Франції, «пекуча осінь» 1969 р. в Італії, антирасистські виступи в США й студентські протести проти війни у В'єтнамі та за реформу вищої освіти). Саме в цей час з особливою силою виявився ненауковий характер буржуазних концепцій суспільного прогресу, які відзначалися недоврахованням або ігноруванням наявності та впливу на загальну соціальну атмосферу тих індексів способу життя, які пов'язані з основною суперечністю капіталізму — між працею і капіталом, та з різноманітними — як «традиційними», так і сучасними — формами її вияву, зокрема — з розвитком нових потреб трудящих у соціальній сфері. Серед цих недоврахованих факторів слід назвати передусім такі якісні

¹² К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. 1, стор. 261.

¹³ Див.: D. Bell. The Coming of Post-Industrial Society. N. Y., 1973, p. 288—289; Д. ж. Гелбрейт. Новое индустриальное общество, стор. 203. Такі ж міркування висловлює Е. Тоффлер, обіцяючи, що «надіндустріальна революція» забезпечить не тільки високий рівень опоживання, а й необхідний «психологічний комфорт».

показники як: прагнення до соціальної рівності й гідності, необхідність реальної участі трудящих в управлінні виробництвом на всіх рівнях, необхідність у гарантіюваному забезпеченні роботи, в зміні змісту самої трудової діяльності, зокрема, в посиленні творчого характеру праці, потреби у змінах в галузі народної освіти, культури загалом, в поліпшенні стану організації міського життя, в забезпеченні особистої безпеки. Надзвичайно гостро постало питання про охорону навколишнього середовища, яке нині нерідко прирівнюється до питання про постачання продуктів харчування й одягу. Гострі соціальні проблеми виникають внаслідок намагань експлуаторських верств більш розвинутих капіталістичних країн запобігти кризовим явищам за рахунок менш розвинутих країн та країн «третього світу». Соціальна й моральна дискримінація національних меншостей, наявність національних гетто, які утворюються з численної армії іммігрантів, ще більш поглиблюючи диференціацію працівників найманої праці,— усі ці явища множать кількість «вибухонебезпечних» точок у розвинутих капіталістичних країнах.

Одним із істотних факторів буржуазного способу життя є відсутність можливостей для творчої самореалізації людської особистості. А тим часом, як відомо, різнобічний розвиток людини є конче потрібним з огляду на ті зміни у продуктивних силах суспільства, які пов'язані з науково-технічною революцією. Проте буржуазне суспільство не може забезпечити такого розвитку. Капіталізм, який за висловом В. І. Леніна «м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами» народні здібності й таланти, і на своїй державно-монополістичній стадії здійснює «придушення підприємливості, енергії, сміливого почину маси населення, гігантської більшості його»¹⁴. Марксове твердження про те, що капіталістичний поділ праці «уражає індивіда в самій його життєвій основі», вже в той історичний період, коли воно було сформульоване, фіксувало явища, які аж ніяк не зводяться лише до діяльності людини в структурі виробництва.

Зміст терміна «експлуатація» значно глибший, ніж той конкретно-історичний зміст, яким намагаються обмежити це поняття сучасні буржуазні ідеологи з метою заперечення наявності експлуатації в сучасному капіталістичному виробництві посиленням на «гуманність» новітніх засобів капіталістичної раціоналізації праці, які В. І. Ленін називав «найновішими прийомами експлуатації»^{14а}. Застосування цих засобів раціоналізації праці має своїм неодмінним наслідком її надмірну інтенсифікацію, яка нині здійснює свою руйнівну функцію у більш широкому спектрі людських здатностей, «компенсуючи» «з надлишком» зменшення безпосереднього фізичного навантаження — інтенсифікацією емоційно-рефлекторної діяльності, нервовим та розумовим виснаженням. Отже, в структурі сучасного буржуазного способу життя, праця — ця, за визначенням К. Маркса, «власна життєдіяльність робітника, прояв його власного життя», — залишається життєдіяльністю, яку він змушений продавати іншому, «щоб забезпечити собі засоби до життя». Життя в повному розумінні цього слова для робітника «починається тоді, коли ця діяльність припиняється...»¹⁵. Проте експлуатація не обов'язково має припинитися в ту мить, коли робітник зупиняє верстат чи конвейер, капітал може здійснювати експлуатацію і за межами робо-

¹⁴ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 35, стор. 189.

^{14а} В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 23, стор. 18.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 416—417.

чого дня. Зокрема, він прагне до того, «щоб робітнича маса не була господарем свого часу, а була рабом своїх потреб,— для того, щоб людські (суспільні) здібності могли вільно розвиватися в тих класах, для яких цей робітничий клас є тільки фундаментом»¹⁶. Підтвердженням цього Марксового положення є нині той цілеспрямований вплив державно-монополістичного капіталізму на наявні потреби мас та насадження нових потреб, які зазнають ретельної «селекції» на їх соціальну «безпечність» (не секрет, що капіталізм зацікавлений не у всіх формах активності трудящих)¹⁷. Буржуазному способу життя не властиве ставлення до часу як «простору людського розвитку» (Маркс), він не сягає далі «цивілізації дозвілля», яка не забезпечує змістовної самореалізації людини у позавиробничій сфері, перетворюючи дозвілля фактично у засіб розширення «часового спектру» експлуатації. Отже, незважаючи на те, що сама необхідність у реалізації вироблюваних матеріальних і духовних благ потребує принаймні більшої тривалості «часу споживання», а інтереси сукупного капіталу не обмежуються лише відновленням фізичних сил та психологічної рівноваги виробника і вимагають нині більш ретельного врахування деяких соціальних функцій людини у позавиробничий час,— буржуазний спосіб життя відзначається утилітаристським, «споживацьким» підходом до культури. У зв'язку з цим у сучасному капіталістичному суспільстві загострюється проблема розподілу не тільки матеріальних, а й духовних багатств.

Ті сурогатні форми самореалізації, що їх може запропонувати сучасній людині буржуазне суспільство, не відповідають ні можливостям, які дає бурхливий прогрес науки і техніки, ні вимогам, які висуваються змінами у продуктивних силах суспільства. Відбувається дивна метаморфоза: чим більш «винахідливими» стають законодавці нових віян споживацького спрямування (а тут справа дійшла навіть до нав'язування споживачеві штучних «потреб», скажімо, «індустрія розваг» поглинає нині близько 15% витрат американської сім'ї), і чим, здавалось би, більш «інтегрованими» в існуючу соціальну структуру стають такі споживачі, тим більш загрозливим виявляється формований на цих негожих цінностях тип людської особистості для іншої ланки суспільного відношення — виробництва: за останні роки у капіталістичних країнах, зокрема у США, спостерігається значне падіння соціального престижу трудової діяльності. Капіталізм зіткнувся з нерозв'язаною у межах буржуазного способу життя альтернативою: потреба у споживачах для зростаючого потоку продукції робить соціально значущими гедоністичні установки, однак для того, щоб здійснювати сам виробничий процес, державі потрібні самодисципліновані індивіди, які мають почуття відповідальності і навіть відданості — почуття, які надзвичайно важко формувати в умовах сурогатних форм колективності.

Красномовним свідченням неприйняття тих «життєвих стандартів», що їх намагається нав'язати трудящим сучасне буржуазне суспільство, є значне розширення вимог пролетаріату, боротьба якого нині не обмежується такими індексами способу життя, як заробітна плата, тривалість робочого дня та техніка безпеки на виробництві; пролетаріат сьогодні провадить боротьбу не просто за кращі умови купівлі-продажу

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. III, стор. 90.

¹⁷ Про це досить відверто пише Дж. Гелбрейт: Якщо сучасна економічна система «і пристосовується до запитів людини, то разом з цим... вона все більшою мірою пристосовує людину до своїх потреб... Пристосування людини до потреб сучасної економічної системи — це не буденні справи у мистецтві збувати товар. Воно зумовлене глибокими органічними потребами системи» (Дж. Гелбрейт. Новое индустриальное общество, стор. 375).

робочої сили, а вимагає таких соціальних умов, які б забезпечили розвиток робітника як особистості. І тут відзначене вище падіння престижу трудової діяльності виявляється вже зовсім не в «люмпенських» настроях, породжуваних культивуванням споживацтва, а в протесті проти нетворчого характеру праці (в 70-і рр. однією із насущних проблем розвинутих капіталістичних країн стала невдоволеність працею серед молоді та осіб з відносно високим рівнем освіти).

Нині виявились практично спростованими всі ті оптимістичні прогнози, які донедавна досить активно проголошували буржуазні ідеологи, на зразок, скажімо, «постіндустріалістського» тлумачення змін у соціально-професійній структурі осіб найманої праці під впливом науково-технічної революції (збільшення частки адміністративно-управлінського персоналу, наукових та інженерно-технічних працівників, конторських службовців), на зразок спроб створити уявлення про те, ніби дегуманізація праці у сфері матеріального виробництва «врівноважується» «особистісним» характером діяльності у невиробничій сфері. Насправді ж державно-монополістичний капітал посилює пряму та непрямую експлуатацію працівників у невиробничих сферах. Прогресуюча індустріалізація сервісу пов'язана як із посиленням цих форм експлуатації, так і з знеособленням самого процесу діяльності. Якщо в період післявоєнних криз деякі вади капіталістичного виробництва (скажімо, безробіття) певною мірою «розсмоктувалися» внаслідок переміщення безробітних до сфери сервісу, то нині таке «розсмоктування» вже неможливе, оскільки кількість безробітних серед працівників названої сфери зростає¹⁸⁻²⁰. Продовжується процес класової диференціації у середовищі інтелігенції (нині вона розпадається на групи великих і середніх власників, дрібних власників, працівників найманої праці, менеджерів, рядових інтелігентів — так званих пролетарів розумової праці — і нарешті, інтелігентів-безробітних та декласованих інтелігентів-люмпенів). Безробіття серед представників інтелігенції також посилюється²¹.

Ці та інші риси сучасної буржуазної дійсності не дістають, як уже зазначалося, адекватної інтерпретації з боку буржуазних ідеологів, зокрема, прибічників технократизму²². Спотворено тлумачать їх і технофоби. Технократичну абсолютизацію техніко-технологічних аспектів суспільного прогресу вони намагаються компенсувати тою ж таки абсолютизацією, тільки з, так би мовити, «мінусовим» акцентом: техніко-технологічні чинники, що уявляються як такі, що вбивають здатність до розвитку будь-яких соціальних груп, виголошуються якимсь безособовим першоджерелом звуження можливостей для змістової самореалізації людини в сучасному буржуазному суспільстві.

Своєрідна «взаємодоповняльність» технократизму й технофобізму простежується як під час інтерпретації механізмів буржуазного способу життя, так і в площині тих прогнозів, що їх пропонують буржуазні ідеологи. Тут справа здебільшого зводиться до рекомендацій «рефор-

¹⁸⁻²⁰ Див.: Мировая экономика и международные отношения, 1975, № 6, стор. 69.

²¹ Скажімо, у 1971 р. безробіття серед інженерів у США сягнуло за 100 тис. осіб, зростають темпи безробіття серед фізиків, хіміків, математиків, учителів.

²² Дж. Гелбрейт, зокрема, змушений визнати, що у його моделі «техноструктури» залишились нерозв'язаними такі проблеми, «як проблема особистості в індустріальній системі — системі, яка і в сфері виробництва і в сфері споживання вимагає придрушення індивідуальності». Він зазначає, що існують такі галузі життя — «галузь мистецтва, наприклад, — яким не сприяє індустріальна система», бо естетичні досягнення і критерії «недоступні їй». «Міжмовою замислюється і над тим, чи залишається освіта освітою, коли вона прикута до колісниць індустріальної системи». (Дж. Гелбрейт. Новое индустриальное общество, стор. 378—379, 403).

мувати» буржуазний спосіб життя за допомогою різноманітних варіантів «звуження» значущості «індустріальної системи» у сфері людської діяльності, яке має саме по собі сприяти збільшенню уваги «техноструктури» до формування культури людських потреб, до емоційної сфери життєдіяльності (Д. Белл, Дж. Гелбрейт, Т. Адорно, Е. Фромм)²³.

Буржуазні інтерпретації способу життя, які ґрунтуються на неприйнятті технологічно-споживацької орієнтації, залишають поза увагою непримиренні антагонізми капіталістичного способу життя. Таких інтерпретацій нині існує чимало. Так, деякі автори, докоряючи «технократам» нехтування проблемами психологічного й морально-політичного характеру, вказують на «небезпеку ідентифікації економічних показників з показниками соціального добробуту», оскільки саме економічне зростання необхідно трактувати, на їх думку, як «причину, умову і наслідок трансформації способу життя»²⁴. Один з представників «антиспоживацтва» Р. Тортра висуває тезу про те, що оскільки розширення виробництва матеріальних цінностей не може продовжуватися безмежно, «треба, щоб передові представники людства переглянули концепцію життя (*l'art de la vie*), відмовившись від переваг наддостатку матеріальних цінностей...»²⁵, «антиспоживачі» пропонують лікувати виразки «суспільства споживання» навіть через штучне уповільнення темпів економічного зростання (аж до ідеї «нульового темпу економічного зростання», висловленої Е. Кюнгом). «Суспільство благоденства» в уявленні Е. Кюнга має приділяти головну увагу таким якісним показникам способу життя, як використання вільного часу, підвищення інтересу до культури, зростання значення освіти, задоволення від праці, стабільність існування, свобода самовиявлення, об'єднання індивідів у «інтимні групи». Проте усі ці якості вважаються цілком досяжними через «перекомбінацію» вже наявних складників буржуазного способу життя. Буржуазні ідеологи досить часто вдаються з цією метою до «психологізації» поняття «спосіб життя». Визначальними індексами способу життя вони оголошують «індивідуальне сприймання життя», «відчуття вдовolenня», «відсутність негативних подразників». Розгляд цих особливостей світосприймання не виходить за межі «мікроаналізу» і не доводиться до аналізу соціально-класових контекстів людської діяльності. Значного поширення набули також різноманітні варіанти концепції «меж зростання» науково-технічного потенціалу суспільства, які є наслідком «демонізації» екологічної проблематики»^{25а}. Хибою усіх згаданих варіантів «антиспоживацтва» є вже зазначене нами вище переключення уваги з визначальних індексів способу життя (пов'язаних із формою власності на засоби виробництва) на інші показники, через що запропоновані інтерпретації способу життя не є задовільними.

Усі розглянуті буржуазні філософські і соціологічні концепції, які прямо чи опосередковано стосуються інтерпретацій капіталістичного способу життя, формуються й функціонують за умов, коли державно-монополістичний капіталізм намагається здійснювати цілеспрямований вплив на будь-які форми людської діяльності й світосприймання. Привертає увагу соціально-класова й методологічна спорідненість цих кон-

²³ Див.: Дж. Гелбрейт. Новое индустриальное общество, стор. 463.

²⁴ B. de Jouvenel. Sur la croissance economique. "Analyse et prevision", P., 1972, t. 14, № 4, p. 1168.

²⁵ R. Tortra. La veritable revolution de 20-e siecle., P., 1971, p. 100.

^{25а} Див. докладніше про це: С. И. Попов. «Качество жизни» и современная идеологическая борьба. К., 1975; А. Г. Милейковский. Научно-техническая революция и проблема «качества жизни» в развитых капиталистических странах. «Вопросы философии», 1974, № 7, К. И. Шилін, Л. М. Петров. Соціальні проблеми екології. «Філософська думка», 1975, № 5.

цепцій, яка доходить до того, що виникає питання, яким чином вона узгоджується з «плюралізмом» сучасних буржуазних філософських течій.

Зважаючи на те, що кожна філософська система асимілює характерні культурно-історичні утворення відповідної епохи, доцільно, на наш погляд, з'ясувати деякі особливості того культурно-історичного «контексту», у якому виникають і функціонують різні варіанти сучасної буржуазної філософії і який визначається буржуазним способом життя.

Нині навіть серед буржуазних ідеологів нерідко чути нарікання на те, що буржуазна культура виявилась зовсім не тією «цілісною» сферою (якою її зображували раніше), що забезпечує можливості для творчої діяльності. Формування буржуазних філософських і соціологічних концепцій здійснюється «агентами духовного виробництва», яке нині вже повною мірою зазнало на собі руйнівного впливу антагоністичного поділу праці, притаманного державно-монополістичному капіталізму. Сфера буржуазної культури виявилась наскрізь пронизаною суперечностями, які зазнають фетишистського спотворення в буржуазній свідомості.

Серед таких суперечностей буржуазної культури слід назвати ще Е. Гуссерлем зафіксований конфлікт між «природничою» та «гуманітарною» культурою (нині А. Моль обстоює твердження про нездоланність кризи гуманітарної культури в буржуазному суспільстві, а Ж. Фурастьє ще недавно намагався довести неминучість цієї кризи, протиставляючи «віджилій» «інтравертованій» гуманітарній культурі «доіндустріальних суопільств», з притаманним їй «переважанням ціннісно-емоційної спрямованості» та «культивуванням завищеної системи цінностей», — «екстравертовану» культуру індустріалізму, якій властива «позитивність» світосприймання в тому розумінні, що з нього «виштовхуються» усі «важкі» та «болісні» проблеми і взагалі відбувається «редукція» вікової культури²⁶. З названою суперечністю тісно пов'язане таке явище, як розщеплення двох нерозривних компонентів культури — науки та моральності; типове для буржуазної свідомості взагалі, воно набуло особливо потворних форм і стало особливо загрозливим в наш час, коли значно зріс масштаб тих можливостей, що їх несе з собою розвиток науки й техніки, а інституціоналізовані форми наукової праці, втративши будь-які елементи патріархальності, перетворилися на своєрідну «індустрію свідомості», де стосунки між ученим (який, до речі, нерідко перетворюється на функціонера корпорації) і його замовником — роботодавцем повністю знеособлені. В самій науці поглиблюються суперечності між «великою» наукою (наукові корпорації) та так званою малою (університетською) наукою, де наукове дослідження є лише «вторинним продуктом» процесу освіти, суперечності між «ученим» і «науковим працівником», який залучений переважно до «репродуктивної», а то й просто рутинної діяльності, конфлікт між системою освіти і тими вимогами, що їх ставить наука перед своїми кадрами, та ін. Одним із істотних факторів, які позначаються на цілісності буржуазної культури, є суперечливе поєднання фетишистського ставлення до науки (яке посилено нав'язується ідеологами технократизму) та зневір'я у її можливості (аж до намагань перекласти на науку відповідальність за кризу людини в сучасному буржуазному суспільстві).

²⁶ Мабуть, зовсім не випадково за вірець людини «екстравертованої» культури Ж. Фурастьє править горезвісний «американський тип особистості», який визначається через такі риси, як необтяженість тягарем традиційних відносин і звичаїв, діловитість, войовничий оптимізм, зневага до рефлексії, споживацька орієнтація, яка нібито забезпечує «широту» й «свободу» мислення.

Неоднозначне ставлення до науки в буржуазній свідомості, пов'язане з виявленням обмеженості її технократичної абсолютизації, призводить до заперечення будь-якої позитивної світоглядної ефективності знання і «науково-технологічної орієнтації» всієї новоевропейської культури. Переплітаючись з відчуттям ірраціональності буржуазного соціального механізму в цілому, такі настрої сприяють відродженню традиційних або виникненню «модерних» релігійних тенденцій.

Суперечливі процеси, які відбуваються в буржуазній культурі взагалі і, зокрема, в науці, значною мірою пов'язані із суперечностями в сучасній буржуазній філософії. Неоднозначне ставлення до самої ідеї суспільного прогресу, до наукового знання, відособлення й протиставлення двох нерозривних функцій філософії — логіко-методологічної (зведеної до аналізу мови науки) та світоглядної (прибічники якої схильні взагалі протиставляти філософію і науку) — все це сприяє посиленню кризи буржуазної культури.

Соціально-класова, апологетична спрямованість буржуазних філософських і соціологічних концепцій виявляється, зокрема, в тому, що вони обмежують об'єкт своєї уваги такими явищами, які мають характер «об'єктивних спотворень» та «об'єктивних видимостей», — тим що існує, так би мовити, «на поверхні» буржуазного способу життя.

При цьому спостерігається досить своєрідна тенденція, коли «зміщення акцентів» у тих буржуазних філософських і соціологічних концепціях, які безпосередньо стосуються буржуазного способу життя, позначається не тільки на розгляді усіх інших питань у межах тих самих філософських течій, а зачіпає й інші течії буржуазної філософії, поглиблюючи методологічну неспроможність пропонованих ними ідей. Особливо показовими щодо цього є сучасні буржуазні інтерпретації практики, в яких вона зводиться до тих моментів людської діяльності, які, по-перше, не є визначальними, по-друге ж, не можуть бути досягнуті у їх справжньому змісті, якщо їх ізолювати від інших. Відзначена на початку цієї статті можливість конкретизації категорії практики через дослідження індексів способу життя обертається у буржуазних філософів ідеалістичною фальсифікацією цієї категорії. У цій фальсифікації, мабуть, і полягає своєрідна «відповідність» буржуазних філософських концепцій буржуазному способу життя. Характерним свідченням саме такої відповідності є одне з визнань екзистенціаліста Ж.-П. Сартра: «Ми народилися в середовищі буржуазії... ми залишаємося буржуа за своєю культурою, оточенням, способом життя». ²⁷ Варто було б додати — «І за способом мислення», який залишається буржуазним навіть тоді, коли буржуазний філософ пропонує свої варіанти критики капіталізму; цей спосіб мислення завжди відзначається світоглядно-методологічною обмеженістю, метафізичною однобічністю.

Слід звернути особливу увагу на те, як взаємодіють такі однобічні, нерідко взаємовиключаючі філософські положення, що їх обстоюють представники різних течій у сучасній буржуазній філософії, у загальній структурі сучасної буржуазної ідеології. Показово, що «конкуренція» найрізноманітніших абсолютизацій тих або інших моментів суспільного буття чи суспільної свідомості залежить від однієї з визначальних рис соціально-політичної практики державно-монополістичного капіталізму — маніпулювання масовою свідомістю з метою її дезорієнтації, нав'язування їй різноманітних варіантів світосприймання тих, які забезпечували б «інтеграцію» індивіда у буржуазний спосіб життя.

²⁷ J.-P. Sartre. "Situation II", P., 1948, p. 298.

Ця особливість сучасного буржуазного способу життя заслуговує, на наш погляд, більш докладного аналізу.

Річ у тім, що державно-монополістичний капіталізм істотно змінив не тільки способи використання наслідків інтелектуальної праці, а й форми її організації. Одним із засобів такої зміни є культивування того світоглядного плюралізму, який видається буржуазними ідеологами за панування абсолютної «свободи думки», а насправді є формою «ненасильницького впливу» капіталістичного суспільства на масову свідомість.

Цікаві спостереження висловлюються з цього приводу в працях М. Кейзерова, присвячених критичному аналізу механізму сучасної буржуазної пропаганди. Вказуючи на те, що концептуальним вираженням внутрішнього розладу буржуазного світогляду є, зокрема, певна суперечливість доктрин, теорій і тверджень у межах самої буржуазної ідеології (таких, скажімо, як «деідеологізація — реідеологізація», «політизація — деполітизація», «критицизм — апологетика», «сцієнтизм — антисцієнтизм», «технократія — технофобія», власне всі нові форми антиномії песимізму та оптимізму), дослідник підкреслює, що висунення в буржуазній ідеології на перший план певної доктрини «зовсім не виключає, а швидше передбачає наявність парної ланки маніпулювання», бо «теза і антитеза являють собою «дві взаємодоповнюючі сторони одного пропагандистського блоку», утворюючи «єдиний маніпулятивний механізм» і «посилюючи» одне одного²⁸. Адже не випадково можна помітити дивну тотожність таких «конкуруючих» явищ у сучасній буржуазній ідеології, як технократія та технофобія; позитивістські та екзистенціалістські інтерпретації соціального прогресу, суспільних функцій науки, навіть предмета філософії; філософських течій, що є різновидами буржуазного атеїзму (на зразок «атеїстичного» екзистенціалізму) та релігійно-філософських течій; екзистенціалістського і лівоекстремістського неприйняття будь-яких форм соціального контролю і організації — та парсонівської соціології, що її домінантою є «соціальний порядок», «рівновага» та «інтеграція експектацій» діючих осіб; проповіді індивідуалізму та псевдоколективізму (так званого групізму); утопії та «антиутопії»; апології «одномірності» індивіда та протестів проти цієї одномірності.

Отже, сучасна буржуазна ідеологія, здійснюючи свої маніпулятивні функції, йде в руслі загальної дегуманізуючої спрямованості капіталістичного суспільства. Адже ставлення до людини як до об'єкта маніпуляцій — одна з провідних рис буржуазного способу життя.

* * *

Обращение к анализу понятия «образ жизни» при критике современной буржуазной идеологии продуктивно потому, что оно позволяет уяснить фетишистские механизмы буржуазного и мелкобуржуазного сознания, вскрыть те манипуляторские приемы, которые присущи современной буржуазной идеологии. Смещение акцентов с одних «индексов» образа жизни на другие, подмена определяющих признаков второстепенными — характерная особенность тех представлений о капиталистическом образе жизни, которые бытуют в буржуазном сознании.

Анализ антагонизмов, присущих современному буржуазному образу жизни, показывает масштабность Марксова определения капитализма как общества, основывающегося на специфическом разделении труда, которое поражает индивида «в самой его жизненной основе».

²⁸ Див.: Н. М. Кейзеров. Социальные противоречия капитализма и их отражение в современной буржуазной идеологии. «Вопросы философии», 1975, № 3, стор. 43.

Ревізіоністські фальсифікації марксистсько-ленінського вчення про соціальну революцію — ідейна зброя буржуазії*

В. В. ПРИМАТОВ

Основний зміст сучасної епохи становить крах капіталістичної системи і перехід до комунізму. Саме у цьому — магістральний напрям розвитку людства, що визначається успіхами і досягненнями світової системи соціалізму, міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху — цих основних революційних сил, сучасності. Ідеї соціалізму стали здобутком найширших мас трудящих, притягальною силою для усіх прогресивних, демократичних рухів.

Реакційні, імперіалістичні сили вдаються до відчайдушних спроб загальмувати прогресивний розвиток людського суспільства. Цій меті слугує й антикомунізм — ідейно-політична зброя імперіалізму у боротьбі з революційним рухом. Головним каналом проникнення антикомунізму у комуністичний і робітничий рух є різні опортуністичні течії, зокрема правий і «лівий» ревізіонізм, що їх всіляко підтримують імперіалістичні організатори ідеологічної боротьби проти соціалізму. В цих умовах особливо актуально звучать слова В. І. Леніна, що «боротьба з імперіалізмом, коли вона не зв'язана нерозривно з боротьбою проти опортунізму, є пуста і брехлива фраза»¹.

Виконуючи настанови В. І. Леніна, КПРС завжди розглядала боротьбу з різними видами опортунізму як одну з основних ділянок ідейно-теоретичної роботи. І тепер, ідучи назустріч XXV з'їздові, партія спрямовує зусилля науковців-суспільствознавців на викриття справжньої суті ревізіонізму, вважає цю боротьбу обов'язковою передумовою забезпечення єдності міжнародного і комуністичного руху, бо «ревізіонізм у теорії прокладає шлях опортуністичній практиці, яка завдає прямої шкоди антиімперіалістичній боротьбі. Адже ревізіонізм — це відступ від пролетарських класових позицій, це підміна марксизму-ленінізму різного роду буржуазними і дрібнобуржуазними концепціями старого і модерністського типу»².

Одним із напрямів опортуністичних фальсифікацій марксизму-ленінізму є ревізія марксистсько-ленінського вчення про соціальну революцію як об'єктивну закономірність переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої — зокрема, від капіталістичної до комуністичної. При цьому слід підкреслити, що ревізіоністи всіх мастей зосереджують особливу увагу на фальсифікації вkladу В. І. Леніна в розвиток ідей К. Маркса і Ф. Енгельса про соціальну революцію, на перекрученні ленінської теорії соціалістичної революції³.

Марксизм-ленінізм розглядає соціалістичну революцію як корінний переворот у системі суспільних відносин, внаслідок якого здійснюється перехід від капіталізму до соціалізму. Соціалістична революція

* Стаття друкується на допомогу слухачам системи партійної освіти.

¹ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 27, стор. 399.

² Див.: Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 59.

³ Докладніше про це див.: Ленинизм и мировой революционный процесс. М., 1970; Г. Г. Водозапов. Диалектика и революция. М., 1975.

установлює владу більшості — робітничого класу в союзі з селянством і усіма трудящими. Ця влада використовується робітничим класом для ліквідації експлуататорських економічних відносин і політичних порядків, для побудови соціалістичного суспільства.

Творчо узагальнюючи досвід класової боротьби міжнародного пролетаріату, марксистсько-ленінська теорія соціалістичної революції дає робітничому класові і його авангардові — комуністичним і робітничим партіям — могутню теоретичну зброю для завоювання політичної влади і перетворення світу на соціалістичних і комуністичних засадах.

Видатним теоретиком і вождем першої в історії переможної соціалістичної революції, що поклала початок епосі переходу людства від капіталізму до комунізму, був В. І. Ленін. Його розвиток теорії соціалістичної революції, внесок у практичне керівництво боротьбою є таким визначним, що сучасна теорія соціалістичної революції з повним правом називається ленінською. В. І. Ленін сформулював основні закономірності класової боротьби пролетаріату в епоху імперіалізму і пролетарської революції, розвинув відповідно до нових умов марксистське положення про всесвітньо-історичну місію робітничого класу⁴.

Розробка і практичне здійснення теорії соціалістичної революції відбувалося у непримиренній боротьбі з опортуністичними течіями і поглядами, які заперечували керівну роль робітничого класу та його партії, абсолютизували одні форми класової боротьби на противагу іншим. Праві ревізіоністи визнають тільки шлях мирних реформ у межах існуючого капіталістичного ладу і заперечують необхідність рішучих революційних дій. «Ліві» ж, навпаки, схиляються до авантюризму; прикриваючись демагогією і псевдоревольюційною фразою, вони заявляють, нібито революційна ситуація «існує завжди», і справа тільки за дією суб'єктивного чинника.

Соціальні джерела ревізіонізму кореняться у дрібнобуржуазному середовищі. Дрібні власники відчувають страх перед боротьбою робітничого класу. К. Маркс, характеризуючи суть ревізіонізму, писав: «Замість рішучої політичної опозиції — загальне посередництво; замість боротьби проти уряду і буржуазії — спроба умовити їх і залучити на свій бік; замість запеклого опору утискаєм зверху — смиренна покора і визнання, що кара заслужена»⁵.

У країнах, де поряд з робітничим класом є більш-менш численні шари середньої і дрібної буржуазії, де робітники, селяни, інтелігенція, службовці та інші верстви можуть зазнавати впливу буржуазної ідеології, ревізіоністські доктрини постійно перебувають у політичному й ідеологічному обігу, затримуючи становлення класової самосвідомості пролетаріату, відволікаючи його від революційної боротьби. Основні концепції ревізіоністів найміцніше поєднуються з опортуністичною політикою пристосовництва і угодовства.

Ревізіонізм виріс із опортуністичної практики соціал-демократичних партій, об'єднаних у II Інтернаціоналі, діяльність якого проходила в період відносно «мирного» розвитку капіталізму і зародження імперіалізму. Першу форму ревізіонізму В. І. Ленін пов'язував з іменем Е. Бернштейна⁶, який у 1896—1899 роках опублікував низку статей, де піддав ревізії філософські, економічні і політичні основи марксист-

⁴ Див. про це: Ленинская теория социалистической революции и современность. М., 1972; А. Ковалев. Актуальные проблемы мирового революционного процесса. М., 1973; Його ж. Содержание и закономерности мирового революционного процесса. М., 1974 та ін.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 169.

⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 17, стор. 15—21.

му. Найбільш відверта «програма» ревізії марксизму була викладена Бернштейном у праці «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії», написаній 1899 року. Критикуючи бернштейніанство, В. І. Ленін показав, що воно призводить до зради інтересів пролетаріату, проповідує ідею про усунення соціальних суперечностей, зводить революційний рух і класову боротьбу до вузького тред-юніонізму і «реалістичної» боротьби за дрібні, часткові реформи⁷.

В. І. Ленін розмежував дві основні форми ревізіонізму: ревізіонізм «справа» і ревізіонізм «зліва», або дрібнобуржуазний революціонізм. Обидві ці форми відображають хитання дрібної буржуазії, її неспроможність до послідовної боротьби проти капіталістичного ладу.

Ці основні форми опортунізму існують і у сучасних умовах. На міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій 1969 р. у Москві вони були піддані нищівній критиці тов. Л. І. Брежневим, який зазначив: «Правий опортунізм означає сповзання на ліквідаторські позиції, угодовство із соціал-демократизмом у політиці та ідеології. В соціалістичних країнах правий опортунізм доходить до заперечення керівної ролі марксистсько-ленінської партії, що може призвести до здачі завойованих соціалістичних позицій, до капітуляції перед антисоціалістичними силами.

«Ліві» опортуністи, прикриваючись ультрареволюційною фразою, штовхають маси на авантюристичні дії, а партію — на сектантський шлях, який паралізує її здатність згуртувати борців проти імперіалізму»⁸.

Праві ревізіоністи намагаються звести боротьбу за соціалізм до боротьби за реформи, що не зачіпають політичної влади буржуазії розглядають парламентську боротьбу за реформи не як один із засобів, а як головну і єдину форму боротьби за перебудову суспільства, здійснювану, згідно з концепціями ревізіоністів, у рамках капіталістичних суспільних відносин і під контролем буржуазної держави. Мирний перехід до соціалізму можливий, на думку ревізіоністів, через поступовий, мирний і «законний» натиск на буржуазний державний апарат, через використання його для здійснення соціалістичних перетворень. Отже, праві ревізіоністи намагаються підмінити диктатуру пролетаріату буржуазною демократією, подаючи останню як... знаряддя соціалістичного перетворення капіталістичного суспільства⁹.

Праві ревізіоністи взагалі знімають питання про неминучість соціалістичної революції, оголошують «нерозумним» революційний перехід до соціалізму¹⁰. На їх думку, суспільно-політичний розвиток полягає не в переході від капіталізму до соціалізму, а в переході від «сліпих механізмів індустріальної цивілізації» до «благодатної» епохи кібернетизації, яка буцімто знімає усі проблеми соціального розвитку. Гароді твердить, що сучасна науково-технічна революція «визначає не тільки технічний, але й суспільний прогрес»¹¹. Заперечуючи загальні закономірності переходу від капіталізму до соціалізму через революційну класову боротьбу, він заявляє, що капіталізм сам по собі, внаслідок свого розвитку, перетвориться на якесь «постіндустріальне суспільство», до якого прагне, за його твердженнями, і соціалістичне суспільство.

⁷ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 6, стор. 16.

⁸ Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій, стор. 59.

⁹ Див.: Современный правый ревизионизм. М., 1973, стор. 252—263.

¹⁰ Так чинить, зокрема, Р. Гароді.

¹¹ Цит. за: И. Бауэр, А. Липерт. Коварная проповедь френегата или крутой поворот Р. Гароди. М., 1973, стор. 38.

Змальовуючи перспективи суспільного розвитку у США, Гароді пише, що докорінні зміни у США відбудуться не внаслідок перемоги однієї з сторін над іншою, а через об'єднання соціальних сил, які намагаються дати системі «нову кінцеву мету». Соціалізм, за твердженням Гароді, виявляється не принципово новим суспільним ладом, а лише поновленим, поліпшеним капіталізмом, який мирно трансформується в соціалізм у ході розвитку науково-технічної революції.

Інший правий ревізіоніст Е. Фішер заявляє, що нині нема потреби замінювати високорозвинене індустріальне суспільство, де, мовляв, робітничий клас не тільки не голодує, але навіть користується сферою споживацьких послуг. В його розумінні, «сучасний робітник — це кваліфікований робітник, що завоював суспільні права, йому є що втрачати, крім своїх кайданів»¹²⁻¹³. Фішер твердить, що світова революція — це не революційна боротьба антагоністичних класів, а серія «великих і малих реформ», тому слід не боротися, а примиряти класові антагонізми, зберігаючи і «поліпшуючи» капіталістичне суспільство. «Я б взагалі не протиставляв різко реформи та революцію. Світову революцію я вважаю низкою великих і малих реформ...»¹⁴, — з усією відвертістю заявляє він. Ці одкровення теоретиків ревізіонізму давно вже взяті на озброєння буржуазними політиками. Вони втілилися в ряді заходів «соціальної благодійності», у своєрідну соціальну профілактику, яку намагається здійснювати буржуазія, щоб не допустити докорінних суспільних перетворень.

Ленінська теорія соціалістичної революції розцінює реформи як один із багатьох засобів революційної боротьби, використання якого цюльне у відповідних моментах розвитку революційного процесу. В. І. Ленін відзначав, що «революціонери ніколи не відмовляться, звичайно, від боротьби за реформи, від захоплення хоч би незначної і часткової ворожої позиції, якщо ця позиція посилить їх натиск і полегшить повну перемогу»¹⁵, що революційна партія провадить свою політику, «висуваючи лише лозунги таких реформ, які безумовно вигідні інтересам революційної боротьби, які безумовно підвищують самостійність, свідомість і бойову здатність пролетаріату... Тільки такою тактикою ми дійсно посуваємо вперед справу серйозних реформ»¹⁶.

Ревізіоністи сподіваються на те, що, завоювавши парламентську більшість, можна буде безпосередньо в умовах існування капіталізму взятися за соціалістичні перетворення, які вони, до речі сказати, тлумачать дуже звужено, лише як ряд суто юридичних акцій. При цьому вони заперечують необхідність позапарламентської широкої масової боротьби. Однак історія свідчить, що представництво робітничого класу і його революційної партії у коаліційному уряді лівих сил досить часто не створює потрібних умов для втілення у життя програми соціалістичних перетворень, бо партії дрібної, середньої і великої буржуазії в цьому разі становлять урядову більшість і використовують її для реалізації власних програм, що не виходять за межі демократичних реформ і не зачіпають основ капіталістичного суспільства. Тільки забезпечивши за собою провідну роль в коаліції демократичних лівих сил, робітничий клас і його революційна партія можуть підняти революційну боротьбу мас на новий ступінь і привести усіх трудящих до повного знищення влади капіталу, до соціалізму. Саме в такому аспекті розгля-

¹²⁻¹³ E. Fischer. *Marxismus und Ideologie*. „Weg und Ziel“, 1965, N. 5, S. 356.

¹⁴ Цит. за: „Spiegel“, 1969, N 7, S. 150.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 6, стор. 62.

¹⁶ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 13, стор. 249.

дається це питання в Основному документі міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій, де зазначається: «В ході єдиних антимонopolістичних і антиімперіалістичних дій створюються сприятливі передумови для об'єднання всіх демократичних течій у політичний союз, здатний вирішальним чином обмежити роль монополій в економіці країни, покласти край владі великого капіталу і здійснити також корінні політичні і економічні перетворення, які забезпечать найсприятливіші умови для продовження боротьби за соціалізм. Основна сила цього демократичного союзу — робітничий клас»¹⁷.

Погляди правих ревізіоністів, що абсолютизують мирне, «поступове» переростання капіталізму в соціалізм, перебувають у суперечності з ленінською теорією соціалістичної революції, згідно з якою соціалістична революція може здійснюватися як у немирній, так і в мирній формі. Успіх боротьби за владу в кожному конкретному випадку у значній мірі залежить від готовності робітничого класу і його політичної партії застосувати різні форми революційної боротьби — чи то насильницькі, чи мирні дії; від уміння, залежно від обстановки, що змінюється, швидко і рішуче переходити від однієї форми боротьби до іншої. В. І. Ленін писав, що в політиці не можна наперед точно знати, «який засіб боротьби буде при тих чи інших майбутніх умовах застосовним і вигідним для нас... Володіючи всіма засобами боротьби, ми перемаємо напевно»¹⁸.

Основоположники наукового комунізму не вважали насильницький шлях захоплення влади єдино можливим. К. Маркс, вказуючи, що в деяких країнах за певних умов «робітники можуть досягти своєї мети мирними засобами»¹⁹, водночас підкреслював, що вибір мирного чи немирного шляху революції залежить від ступеня опору буржуазії. Можливість мирного шляху завоювання влади припускав і Ф. Енгельс. При цьому класики наукового комунізму виходили з того, що мирний шлях захоплення пролетаріатом влади, який виключає громадянську війну, сприяв би збереженню продуктивних сил суспільства і полегшив побудову нового суспільства. В. І. Ленін указував на бажаність для робітничого класу мирного шляху завоювання політичної влади: «Робітничий клас волів би, звичайно, *мирно* взяти у свої руки владу...»²⁰. Але водночас ленінізм вчить, і історичний досвід підтверджує, що пануючі класи добровільно влади не уступають. Тому за умов, коли експлуататорські класи вдаються до насильства над народом, слід мати на увазі й іншу можливість — немирного переходу до соціалізму. ...

Після Лютневої революції 1917 року в Росії стало можливим здійснити соціалістичну революцію мирним шляхом. Це зумовлювалося тим, що робітничий клас, селянство та солдати, які становили рушійну силу революції, були озброєні, буржуазно-поміщицька держава — знесилена, а реальна влада була в руках Рад. Це дозволяло б Радам мирним шляхом ліквідувати двовладдя і здобути усю повноту влади. В. І. Ленін обґрунтував можливість мирного розвитку революції у своїх Квітневих тезах, вбачаючи її у зосередженні усієї повноти влади у руках Рад та перетворенні Рад з органів диктатури пролетаріату і селянства на органи диктатури пролетаріату. Більшовицька партія, керівана В. І. Ленінім, у період мирного розвитку революції здійснювала заходи, які сприяли розвитку революційної ситуації, готувала народні маси до рішучого виступу проти Тимчасового уряду, створювала ви-

¹⁷ Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій, стор. 279.

¹⁸ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 41, стор. 76.

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 151.

²⁰ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 4, стор. 253.

рішальну перевагу сил революції над контрреволюцією. Проте липневі події — розстріл Тимчасовим урядом за згодою меншовицько-есерівського Центрального Виконавчого Комітету Рад мирної демонстрації робітників і селян у Петрограді — стали переломними у розвитку революції. Можливість мирного завоювання влади пролетаріатом через Ради зникла. Долю революції мало вирішити збройне повстання.

Історія підтвердила реальність марксистсько-ленінського положення про можливість мирного завоювання влади пролетаріатом. В 1945—1948 роках у деяких європейських країнах пролетаріат на чолі з комуністичними і робітничими партіями, уміло поєднуючи революційні дії широких трудящих мас з активною парламентською діяльністю пролетарських партій, забезпечив мирне переростання демократичної революції у революцію соціалістичну.

У сучасних умовах внаслідок докорінних зрушень у співвідношенні сил на міжнародній арені на користь соціалізму, дальшого посилення антиімперіалістичної боротьби, послідовної і неухильної боротьби Радянського Союзу і інших соціалістичних країн за ліквідацію загрози світової війни, за перетворення в життя ленінських принципів мирного співіснування держав з різним соціальним ладом, створилися сприятливі умови для розвитку соціалістичної революції мирним шляхом. Це знайшло підтвердження у програмних документах комуністичних і робітничих партій. Так, у Програмі КПРС підкреслюється, що у сучасних умовах робітничий клас може «завоювати державну владу без громадянської війни й забезпечити перехід основних засобів виробництва в руки народу»²¹. Орієнтація на мирний перехід до соціалізму потребує від комуністичних і робітничих партій не меншого напруження сил, ніж збройна боротьба за владу, бо поки існує імперіалізм, існує і загроза контрреволюції, фашистського перевороту.

Нападкам праворевізіоністських фальсифікаторів піддається також положення ленінської теорії соціалістичної революції про шляхи переходу до соціалізму, про керівну роль робітничого класу в революційній боротьбі. Сучасні ревізіоністи (Р. Гароді, Е. Фішер, Ф. Марек та ін.) твердять, ніби робітничий клас інтегрується з капіталістичною системою і не є нині силою, здатною бути гегемоном в антиімперіалістичній, революційній боротьбі. Безпідставність таких тверджень очевидна, бо зміни у професійно-кваліфікаційній структурі робітничого класу, зумовлені сучасною науково-технічною революцією, жодною мірою не змінюють соціального характеру цього класу, його місця і ролі в суспільному виробництві і суспільних відносинах. Це, як і раніше, клас найманих робітників, позбавлених засобів виробництва, які живуть продажем своєї робочої сили, а тому протистоять класові капіталістів.

Науково-технічна революція сприяє деякому вирівнюванню становища певної частини інтелігенції із становищем робітничого класу. Дедалі більше наближуючись за розмірами доходу і економічним становищем до робітничого класу, зазнаючи чи не такої ж інтенсивної експлуатації, «білі комірці» все частіше беруть участь разом з робітниками у класовій боротьбі проти буржуазії, виступаючи як союзник робітничого класу. Враховуючи це, міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій 1969 року поставила завдання зміцнити союз працівників розумової і фізичної праці у боротьбі за мир, демократію і соціальний прогрес. Успіх цієї боротьби залежить від того, чи буде забезпечена авангардна роль робітничого класу, який є «головною рушійною і мобілізуючою силою революційної боротьби, всього демократич-

²¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, стор. 35.

ного антиімперіалістичного руху»²². Спроби ревізіоністів приписати інтелігенції керівну роль щодо робітничого руху²³ завдають шкоди інтересам як самої інтелігенції у її боротьбі за власні соціальні і професійні інтереси, так і інтересам усіх прогресивних сил, що борються за демократизацію суспільного життя. Заперечуючи керівну роль робітничого класу у революційній боротьбі, сучасні ревізіоністи намагаються обеззброїти його, позбавити організуючої і спрямовуючої сили, якою є марксистсько-ленінська партія.

Але історичний досвід свідчить, що без керівництва марксистсько-ленінської партії, яка організовує боротьбу робітничого класу і згуртовує широкі народні маси, неможлива перемога соціалістичної революції і побудова соціалістичного суспільства.

Сучасне буржуазне суспільство створило для захисту своїх інтересів могутню державну машину. Щоб зламати її, потрібні не окремі розрізнені дії, а об'єднана боротьба масової і організованої політичної армії революційних сил. Створити таку армію здатне тільки бойове ядро, авангард робітничого класу — його марксистсько-ленінська партія. Марксизм-ленінізм учить, що у пролетаріату нема іншого засобу боротьби за політичну владу, крім організації. Партія — це ідейно-політичний центр, колективний стратег соціалістичної революції, бойовий штаб у справі підготовки і проведення соціалістичної революції і побудові нового, соціалістичного суспільства.

Ленінська теорія соціалістичної революції зазнає нападок не тільки з боку правих, але й «лівих» ревізіоністів. На противагу правим ревізіоністам, які покладають надії на реформи і парламентські засоби боротьби, «ліві» ревізіоністи заперечують всяку можливість мирних шляхів переходу до соціалізму, проголошують насильницькі методи класової боротьби єдино прийнятними, роблять ставку на змовницьку тактику і політичний авантюризм, спекулюють на ультрареволюційній фразеології, відірваній від справжньої революційної ситуації і корінних інтересів трудящих. Заперечення всяких інших форм боротьби, окрім збройної, призводить їх до спроб досягти успіху внаслідок індивідуальних або групових дій «активних революціонерів», «героїв» до відмови від планомірної роботи з масами.

Основоположники марксизму-ленінізму неодноразово підкреслювали, що партія — це не секта змовників, що не можна починати збройну боротьбу, поки для цього не склалися об'єктивні умови, поки не виникла революційна ситуація, революційне піднесення мас. Не враховувати ролі мас у революції — означає впадати у бланкізм, який припускає, що добре озброєна група змовників може раптовим ударом захопити владу і удержувати її в своїх руках до того часу, поки вдасться втягнути народні маси в революцію і згуртувати їх навколо невеликої купки вожаків²⁵.

Марксизм-ленінізм вважає збройний шлях боротьби неминучим тоді, коли пануючий клас і реакційні кола не хочуть мирно поступитися владою пролетаріату і вдаються до насильства, коли пригноблені маси змушені відповідати силою на атаки і терор пригноблюючих класів. «Тоді робітничому класові не лишається «іншого шляху для здійснення своєї мети, крім революції»²⁶.

²² Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 275.

²³ Див. про це: Джек Уоддс. «Новые» теорії революції (Критический анализ взглядов Ф. Фанона, Р. Дебре, Г. Маркузе). М., 1975.

²⁴⁻²⁵ Критичний розгляд цих поглядів див., наприклад: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 188.

²⁶ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 4, стор. 253.

Ленінська теорія соціалістичної революції вимагає ставитися до збройного повстання, як до мистецтва. Тільки вищою мірою організований, своєчасний, масовий виступ робітничого класу і його союзників може бути успішним і переможним. В. І. Ленін застерігав, що як зволікання з початком повстання, так і передчасні виступи однаково небезпечні для революції²⁷. Зазначаючи, що соціалістична революція — це не змова, не двірцевий переворот, а боротьба широких народних мас на чолі з робітничим класом, партія більшовиків задовго до збройного повстання надавала великого значення військовій організації пролетаріату і всіх свідомих трудящих, готувала військово-бойові організації партії, збройні робітничі дружини, налагоджувала нелегальне постачання зброї, створювала бази військово-технічної підготовки. В. І. Ленін вчив, що повстання повинно спиратись на передовий клас, на революційне піднесення народу, має відбуватися у такий переломний момент історії, «коли активність передових рядів народу найбільша, коли найсильніші *хитання* в рядах ворогів і в *рядах слабих половинчатих нерішучих друзів революції*»²⁸. Для перемоги збройного повстання слід створити велику перевагу сил у вирішальному місці і у вирішальний момент, треба провадити наступальні дії і намагатися захопити супротивника зненацька. Ленінські ідеї знайшли блискуче підтвердження під час збройного повстання у жовтні 1917 року, внаслідок якого влада в Росії перейшла до рук трудящих.

Сучасні ідеологи «лівого» ревізіонізму нехтують життєво важливими умовами для початку збройної боротьби. Вони екстремістськи вважають, що якщо немає революційної ситуації, то її треба штучно створити діями революціонерів, що всі необхідні для перемоги революції умови будуть створені у самому процесі збройної революційної боротьби. Деякі представники «лівих» твердять, що нині у Латинській Америці, Азії, Африці постійно і незмінно існує революційна ситуація і тому треба діяти негайно. У деяких країнах Латинської Америки, наприклад, тривалий час поширювалися й авантюристичні ідеї «прямої дії», «стихийного повстання», «активної меншості», проповідувалися екстремістські збройні виступи і акції, що завдавали і завдають великої шкоди революційній боротьбі трудящих цих країн.

«Лівий» ревізіонізм виростає на ґрунті дрібнобуржуазної революційності, яка у сучасних умовах має вельми широку соціальну базу. Політична філософія дрібнобуржуазної революційності претендує на активне ставлення до дійсності, однак вона не рахується з реально існуючими умовами.

Ці лівацькі концепції «активної меншості», «прямих дій героїв-одинаків» та ін. кінець кінцем виходять з невір'я у революційні можливості робітничого класу і необхідність керівної ролі партії у масовій революційній боротьбі. «Ліві» ревізіоністи вважають, що екстремістські акції і «удари з-за рогу» підносять дух мас і ведуть їх на боротьбу навіть за умов спаду революційної активності мас і жорстоких репресій існуючого у тій чи іншій країні режиму. Їхні погляди фактично перегукуються з ідеями російських одзовістів, які у 1907—1910 рр. хотіли «підштовхувати» революційну боротьбу шляхом створення груп революціонерів, що провадили збройні дії і здійснювали напади на шкоду свідомій і копіткій роботі партії у масах. В. І. Ленін викривав такі непередбачені дії, відірвані від масової боротьби трудящих. Він писав:

²⁷ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 34, стор. 140, 414—415.

²⁸ Там же, стор. 229—230.

«...чим сильніша механічна сила реакції і чим більше ослаблений зв'язок з масами, тим більше висувається на чергу завдання підготовки свідомості мас (а не завдання прямої дії), тим більше висувається на чергу використання створених старою владою шляхів пропаганди і агітації (а не безпосередній натиск мас проти самої цієї старої влади)»²⁹.

Як свідчить досвід, розрізнені, одчайдушні «революційні» дії лівацьких груп завдають великої шкоди справді революційній роботі, сприяють її ізоляції від мас. Якщо окремі екстремістські акції «лівих» і мають часткові успіхи, то в кращому випадку вони породжують у мас марні сподівання нібито «купка героїв» зможе визволити їх від гноблення. Якщо ж такі акції зазнають поразки, а це неминуче без опори на широкі маси і при авантюристичному підході до оцінки конкретної обстановки і моменту для виступу, то це може спричинити переоцінку сил буржуазії, породити настрої апатії і розчарування.

Боротьба комуністів проти лівацьких елементів і груп провадиться для того, щоб залучити широкі народні маси до революційного процесу, проти безцільної розтрати сил у безперспективних авантюрах. В. І. Ленін зазначав, що «тільки масовий рух можна розглядати як справжню політичну боротьбу. Тільки в прямому, безпосередньому зв'язку з масовим рухом можуть і повинні принести користь і індивідуальні терористичні дії»³⁰.

Сучасні троцькістські угруповання проповідують теорію «експорту революції», «підштовхування» світової революції через авантюристичні виступи по-екстремістському настроєних представників молоді, інтелігенції, штовхають на нерозсудливі дії селянство. Не маючи підтримки з боку робітничого класу, троцькісти просторікують про втрату пролетаріатом революційності, його передової ролі у розвитку революційного процесу. На перше місце вони ставлять то селянство, то лівацьки настроєну частину студентства, молоді.

Троцькізм протиставляє ленінській теорії соціалістичної революції концепцію «перманентної революції», яка на ділі позбавляє міжнародний робітничий клас і його національні загони революційної перспективи. За основний зміст цієї концепції править теза, ніби у будь-якій країні революція або одразу стане пролетарською або її взагалі не буде. Троцькісти заперечують необхідність боротьби за демократію як складову частину боротьби за соціалізм, висловлюють зневіру у союз робітничого класу з селянством. В. І. Ленін різко засуджував спроби штучного підштовхування революції. «Така «теорія»,— зазначав він,— йшла б у цілковитий розрив з марксизмом, який завжди заперечував «підштовхування» революцій, що розвиваються в міру назрівання гостроти класових суперечностей, які породжують революції»³¹.

Виступаючи проти марксистсько-ленінських партій, які розробили програми створення широких демократичних союзів з урахуванням конкретних умов тієї чи іншої країни, троцькісти намагаються довести, що тільки «революційна боротьба на ліворадикальній основі» може привести до перемоги світової соціалістичної революції. Вони висувають лозунг «студентського авангардизму», приписують бунтарській молоді роль «барометра революції», розпалюють недовіру до робітничого класу, який нібито виявляє «надмірну обережність» і потребує підштовхування. У період масових виступів трудящих проти монополістичного капіталу і реакції троцькісти вносять дезорганізацію у хід класової бо-

²⁹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 19, стор. 76.

³⁰ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 49, стор. 299.

³¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 35, стор. 385.

ротьби, спрямовують частину населення проти робітничого класу, дають привід реакції розв'язувати поліцейські репресії проти трудящих³².

Розглядаючи антикомуністичні за характером твердження троцькістів щодо шляхів здійснення соціалістичної революції, доходимо висновку, що «сучасний троцькізм — це дрібнобуржуазний «лівий» екстремізм, що паразитує на зростаючих антикапіталістичних революційних настроях непролетарських верств трудящих, спроба підмінити пролетарський інтернаціоналізм космополітизмом і заперечення з цих позицій можливості переможних соціалістичних революцій у окремих країнах; песимістична зневіра у перемогу соціалізму під крикливими закликами до світової революції; це войовничий антиленінізм, що намагається вихолостити вчення Леніна і замінити його поглядами Троцького; це зловбний антикомунізм і антирадянщина, що спекулюють ідеями комунізму; це — в кінцевому підсумку, проповідь правого капітулянтства за ширмою «лівих» фраз»³³.

Як і Гароді та Фішер, так і троцькісти вимагають для партії робітничого класу «свободи фракцій та угруповань», що призвело б до організаційної роздробленості та ідейної роз'єднаності партійних рядів. З такими пропозиціями, спрямованими проти ленінських принципів партійного будівництва і партійного життя виступає і Гароді, який домагається перетворення партії у якийсь дискусійний клуб, де немає місця для єдиної революційної теорії, а гарантується свобода усіх фракцій. Він твердить, що перемога соціалізму у високорозвинутих капіталістичних країнах можлива лише тоді, коли відбудуться «докорінні» і «глибокі зміни» комуністичних партій, тобто, коли ці партії зазнають класового, політичного переродження.

Серед численних ревізійністських фальсифікацій марксистсько-ленінського вчення про соціальну революцію особливе місце посідає маоїзм, що є поєднанням різних антикомуністичних доктрин, поглядів і концепцій, відверто спрямованих проти світового революційного процесу, конгломератом поглядів, побудованих на ґрунті націоналізму та антирадянщини у ідеологічну й політичну доктрину³⁴⁻³⁵. У питанні про шляхи переходу до соціалізму маоїзм характеризується авантюристичними кампаніями, спрямованими на те, щоб «підштовхнути» історичний розвиток, принизити роль робітничого класу, поставити на перше місце селянство і «революційну» молодь. Прибічники Мао використовують троцькістську теорію «експорту революції» для виправдання курсу на розв'язування світової війни, що є нібито єдиною можливістю розв'язання проблеми революції у світовому масштабі³⁶. Обстоюючи на словах ідею «світової революції», хизуючись своєю «революційністю», маоїсти зводять наклеп на робітничий клас капіталістичних країн, комуністичні і робітничі партії, звинувачують їх у «буржуазному переродженні» і «реформізмі».

Праві опортуністи закидають КПРС та іншим марксистським партіям, ніби ті не враховують різноманітності форм переходу від капіталізму до соціалізму, нехтують національними особливостями окремих країн. Але це зовсім не відповідає дійсності. На Нараді представників комуністичних і робітничих партій 1957 р. особливо підкреслювало-

³² Див.: М. Б а с м а н о в. Антиреволюционная сущность современного троцкизма. М., 1971; А. И. С о б о л е в. Троцкизм — враг революции. М., 1973 та ін.

³³ Борьба коммунистов против идеологии троцкизма. М., 1973, стор. 68.

³⁴⁻³⁵ Див.: А. М. Р у м я н ц е в. Истоки и эволюция «идей» Мао Цзе-дуна». (Об антимарксистской сущности маоизма). М., 1973, а також: Критика теоретических основ маоизма. М., 1973.

³⁶ Див.: Критика теории и практики маоизма. М., 1973, стор. 28.

ся, що «марксизм-ленінізм вимагає творчого застосування загальних принципів соціалістичної революції і соціалістичного будівництва залежно від конкретних історичних умов кожної країни, не допускає механічного копіювання політики і тактики комуністичних партій інших країн»³⁷.

Разом з тим комуністичні партії вважають, що будь-які спроби створити «національні» моделі соціалізму означають заперечення інтернаціонального характеру соціалізму і є спробами розколу пролетаріату на окремі національні загони, що позбавляють його найбільш могутньої зброї — ідеологічної і політичної згуртованості.

За сучасних умов щонайменший відступ від марксизму-ленінізму, будь-яка спроба ревізії його корінних положень неминуче призводить до антикомунізму і антирадянщини. Між ревізіонізмом та антикомунізмом існує органічний зв'язок, їх споріднює заперечення ленінської теорії соціалістичної революції, марксистського вчення про класи і класову боротьбу, пониження ролі партії у революційній боротьбі. Вони виконують ту саму соціальну роль — захист віджилої капіталістичної системи і спрямовані проти міжнародного революційного руху, проти боротьби трудящих за мир, соціальний прогрес, за соціалізм. Тому боротьба проти правого і «лівого» ревізіонізму на сучасному етапі є складовою частиною боротьби за єдність міжнародного комуністичного і робітничого руху, демократію та соціалістичну перебудову суспільства.

* * *

Одним из направлений оппортунистических фальсификаций марксистско-ленинского учения о социальной революции как объективной закономерности перехода от одной общественно-экономической формации к другой, а именно — от капиталистической к коммунистической, является ревизионистское извращение ленинской теории социалистической революции. Ревизионисты — как правые, так и «левые» — пытаются лишить ее революционной сущности, выхолостить эту теорию, лишить рабочий класс, трудящихся теоретических ориентиров в их классовой борьбе.

Уклоняясь от строго научного анализа закономерностей развития революционного процесса, ревизионисты стремятся свести вопрос либо к реформистским взглядам, либо к анархо-левацким претензиям, к «обоснованию» экстремизма и терроризма. Игнорируя ленинское учение о задачах рабочего класса, трудящихся в общедемократической борьбе, о соотношении в целях революционного движения демократических и социалистических задач, они не оставляют попыток дезориентировать революционное движение трудящихся.

Ревизионизм вырос из оппортунизма как его новейшая модификация. Развиваясь, он отделился в относительно самостоятельное течение, разветвился на правый и «левый», эта его эволюция отражает социальное положение мелкой буржуазии, двойственность ее психологии, еще раз подчеркивает, что все разновидности ревизионизма имеют одну и ту же классовую природу.

Выполняя ленинские заветы, КПСС, братские коммунистические и рабочие партии рассматривают борьбу с ревизионизмом как одну из важнейших задач идейно-теоретической и организационно-массовой работы. Творчески обобщая опыт классовой борьбы международного рабочего класса, его боевого авангарда — коммунистических и рабочих партий, марксистско-ленинское учение о социальной революции и, в частности, ленинская теория социалистической революции, являются и в наши дни эффективным теоретическим оружием рабочего класса, всех трудящихся.

³⁷ Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961, стор. 12.

Основи марксистсько-ленінської філософії

Підручник «Основи марксистсько-ленінської філософії»¹, підготовлений авторським колективом провідних радянських філософів під редакцією акад. Ф. В. Константинова, дає теоретичні зведення новітніх досягнень нашої філософської науки. Він здобув загальне визнання та популярність як в нашій країні, так і за рубежом.

Враховуючи творчий характер марксистсько-ленінської філософії, що постійно розвивається і збагачується на основі узагальнення суспільно-історичної практики людства, рецензоване видання підручника доповнено новим матеріалом, останніми здобутками природничих та суспільних наук. І хоч структура посібника залишилась майже незмінною, його зміст якісно поліпшився.

Зберігаючи спадкоємний зв'язок з попередніми виданнями, підручник пропагує бойовничий дух комуністичної партійності, безкомпромісного обстоювання позицій творчого марксизму. Боротьба між «матеріалізмом та ідеалізмом у філософії і соціології, між комуністичною та буржуазною ідеологією, — підкреслюють автори, — є водночас боротьбою за науку, за наукову філософію» (стор. 4).

Книжка складається з вступу, трьох розділів та заключної частини.

У вступі (I—II гл.) розкривається місце філософії в системі інших наук, простежується історія зміни предмета філософії, розглядається процес виникнення марксистської філософії, основні етапи її розвитку. Визначаючи філософію як форму суспільної свідомості, враховуючи попередні дискусії про предмет діалектичного та історичного матеріалізму, в підручнику наголошується, що філософія, зокрема діалектичний та історичний матеріалізм, є «науковим світоглядом, який засновується на досягненнях сучасної науки і передової практики, постійно розвивається і збагачується разом з їх прогресом» (стор. 9).

Простежуючи генезис предмета філософії, автори визначають коло тих питань, які становлять ядро марксистсько-ленінської філософії. Серед них головна увага приділяється питанню про відношення свідомості до буття, духовного до матеріального, яке за визначенням Ф. Енгельса, є «великим, основним питанням усякої філософії».

В підручнику піддано критиці головні напрями сучасної буржуазної філософії, що заперечують наявність основного питання філософії, розкрито їх наукову неспроможність, докладно проаналізовано соціальні та гносеологічні корені ідеалізму. Досить ґрунтовно подається аналіз відмінності між діалектикою та метафізикою, простежується історія їх розвитку та конкретні історичні форми.

Узагальнюючи історичну зміну предмета філософії, автори вказують, що предметом марксистсько-ленінської філософії є найбільш загальні закони руху і розвитку природи, людського суспільства та мислення. Розкриття цих законів становить важливий зміст наукового філософського світогляду, дає загальні основи методології наукового пізнання. Принципи марксистсько-ленінської філософії є відображенням законів буття у свідомості людини. Завдяки єдності діалектики, логіки і теорії пізнання, марксистсько-ленінська філософія як світогляд і методологія допомагає виявити і збагнути закони розвитку природи і суспільства в конкретно-історичних умовах, глибше осмислити соціальне значення наукових відкриттів та їх практичне застосування, розкрити соціально-економічні передумови побудови суспільства на комуністичних засадах. Автори наголошують, що головним принципом марксистсько-ленінської філософії є революційний гуманізм, а сама вона є «вчення, що обґрунтовує шляхи революційного перетворення суспільства в інтересах всебічного, гармонійного розвитку людської особистості» (стор. 26). Пролетарська партійність марксистсько-ленінської філософії вимагає послідовної і непримиренної боротьби з ворожими соціалізму теоріями, недопустимості будь-яких компромісів в сфері ідеології. Сутність партійності філософії марксизму в тому, «щоб свідомо і цілеспрямовано служити інтересам великої справи побудови соціалізму та комунізму» (стор. 30).

Порівняно з іншими підручниками, у рецензованій книжці всебічно розглядається процес виникнення філософії марксизму, дається аналіз соціально-економічних передумов та науково-теоретичних джерел діалектичного та історичного матеріалізму. Ґрунтовно розбирається сутність революційного перевороту, здійсненого К. Марксом і Ф. Енгельсом у філософії. Докладно характеризується ленінський етап розвитку філософії марксизму.

¹ Основи марксистско-ленинской философии. М., 1975, 544 стор.

У розділі «Діалектичний матеріалізм» (III—IX гл.) послідовно розкривається система діалектичного матеріалізму, його категоріальний апарат, що характеризує розвиток процесу пізнання, матеріальну єдність світу. Широко використовуючи досягнення сучасного природознавства, автори розглядають усю сукупність питань, пов'язаних з діалектико-матеріалістичним розумінням поняття матерії та конкретними формами її існування. Це заслуговує особливої уваги, оскільки діалектико-матеріалістичне вчення про матерію є методологічним фундаментом сучасних наукових досліджень, основою цілісного наукового світогляду. Позитивним моментом підручника є те, що тут всебічно розкривається сутність лєнінського визначення поняття матерії, його наукове, методологічне і світоглядне значення в боротьбі проти ідеалізму та метафізики. Всебічно розкривається і пояснюється зміст лєнінської ідеї про невичерпність матерії. Розглянуті основні форми буття матерії, її об'єктивні властивості, що утворюють універсальний зв'язок якісно різноманітних форм руху. Розкриваючи матеріальну єдність світу, автори роблять висновок, що «у світі ніколи ніде не існувало і не буде існувати чогось, що не було б рухомою матерією, або що не було б породжене рухомою матерією» (стор. 78).

Розглядаючи свідомість як функцію вищоорганізованої матерії, автори характеризують процес еволюції форм відображення, генезис свідомості. Гносеологічний аналіз свідомості, як і інших питань, здійснюється через розкриття їх змісту у працях основоположників марксизму-лєнінізму. Автори розглядають свідомість під кутом зору конкретних законів розвитку природи, суспільства, новітніх досягнень науки. На жаль, аналіз еволюції форм відображення має дещо схематичний характер; не досить ґрунтовно висвітлюється походження життя, лишаються поза увагою ті дискусії, які відбувалися з цих питань, хоч це, на нашу думку, має важливе значення.

Центральне місце в підручнику посідає розгляд законів та категорій матеріалістичної діалектики. Діалектика, як «найбільш повне, всебічне і глибоке вчення про розвиток становить душу марксизму, його теоретичну основу» (стор. 99). Вихідним в розкритті законів та категорій діалектики є встановлення їх об'єктивного змісту, через що закони і категорії діалектики є не тільки формами розвитку матеріального світу, але й ступенями пізнання, логічними формами відображення дійсності. Автори ґрунтовно розглядають закони переходу кількісних змін в якісні, єдності і боротьби протилежностей, заперечення заперечення. Істотним є і те, що конкретний зміст законів і категорій матеріалістичної діалектики розкривається з врахуванням досвіду викладання марксизму-лєнінської філософії. Значне місце відводиться розкриттю

методологічної функції законів і категорій діалектики для наукового пізнання і розуміння суспільно-історичної практики.

В розділі, що висвітлює природу людського пізнання, дається систематичний виклад основних принципів марксистсько-лєнінської гносеології, розкривається діалектика суб'єкта та об'єкта. Сам процес пізнання розглядається як складний суперечливий рух від незнання до знання, проникнення розуму людини в сутність предметів та явищ об'єктивної дійсності. Важливим є аналіз актуальних проблем теорії пізнання, що виникають у зв'язку з сучасною науково-технічною революцією та завданнями ідеологічної боротьби проти буржуазних та ревізіоністських концепцій.

У підручнику критикуються найбільш поширені погляди сучасних противників теорії відображення. Заслуговує на увагу розкриття марксистсько-лєнінського вчення про істину, конкретний аналіз рівнів наукового пізнання, єдності історичної та логічної форм відображення людиною об'єкта, суспільно-історичного характеру пізнання, співвідношення діалектичної та формальної логіки.

Однією з актуальних проблем марксистсько-лєнінської гносеології є дослідження методів наукового пізнання. У рецензованій книжці розділ про методи наукового дослідження написаний на високому науково-теоретичному рівні. Тут розкривається сутність ідеалізації та формалізації, спостереження та експерименту, визначаються межі їх використання в процесі наукового дослідження. Автори аналізують дедуктивний та індуктивний методи, статистичний метод, методи аналогії та моделювання. Відзначимо чіткість і ясність формулювань, що особливо важливе для підручника. Розкриваючи суть згаданих методів, автори наголошують на тому, що всі вони перебувають у нерозривному зв'язку, в єдності. «Функціонування будь-якого із зазначених прийомів, методів у практиці наукового пізнання можна зрозуміти лише у зв'язку з використанням інших методів» (стор. 246).

У другому розділі рецензованої книги (X—XXI гл.) розкриваються питання матеріалістичного розуміння історії. Основою аналізу всіх проблем марксистсько-лєнінської соціології виступає принцип єдності діалектичного та історичного матеріалізму. Логіка розкриття цих проблем виступає реалізацією принципів матеріалістичної діалектики і матеріалістичного розуміння історії. Категорії і закони історичного матеріалізму висвітлюються як конкретизація законів і категорій діалектичного матеріалізму у застосуванні до суспільного життя. Автори переконливо показують принципове методологічне значення теорії історичного матеріалізму для розуміння актуальних проблем сучасної суспільної практики та завдань революційної боротьби.

Враховуючи численні дискусії минулих років, автори рецензованої книжки підкреслюють, що історичний матеріалізм «є єдиною науковою соціологічною теорією... бо тільки воно (вчення історичного матеріалізму.— *Реценз.*) дає знання дійсних законів і рушійних сил розвитку суспільства» (стор. 222). Досліджуючи об'єктивний характер законів суспільного розвитку, автори ґрунтовно розкривають роль суспільної діяльності людей в історії.

З врахуванням новітніх даних антропології, екології, демографії, історії та інших наук написаний розділ «Матеріальне виробництво — основа суспільного життя». Викривається наукова неспроможність і реакційна сутність теорій географічного детермінізму і мальтузіанства. Чітко і логічно показується структура продуктивних сил і виробничих відносин, визначальна роль закону відповідності виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил в зміні способів виробництва (стор. 268).

Важливим є поділ даної теми на дві підтеми: «Суспільно-економічна формація. Єдність і багатоманітність всесвітньо-історичного процесу» та «Історичний прогрес». Прийнята у книжці структура послідовно і, на наш погляд, правильно відображає внутрішню логіку розкриття даних тем. Розділ, присвячений марксистсько-ленінській теорії про суспільно-економічні формації, правомірно передуює аналізу соціальної структури, політичної організації, духовного життя суспільства, а розділ «Історичний прогрес» є завершальним в історичному матеріалізмі.

Автори книжки, характеризуючи теорію суспільно-економічної формації як наріжний камінь марксистської соціології, показують її методологічне значення для суспільних наук, розуміння сутності сучасного революційного процесу, розкриття реакційної суті різних опортуністських теорій. Глибоко, з врахуванням усіх чинників, які впливають на хід історичного процесу, розглядається в даному розділі загальний хід світової історії, особливості сучасної історичної епохи. Автори не ухиляються і від дискусійних питань. Це особливо видно на прикладі аналізу того способу виробництва, який К. Маркс назвав «азіатським» і щодо якого у нашій літературі ще не вироблено загальноприйнятий погляд (стор. 281).

Поєднуючи наукову критику реформістських та анархо-синдикалістських концепцій з позитивним аналізом розглядуваних питань, автори всебічно, з партійно-класових позицій розкривають основні принципи вчення марксизму-ленінізму про класову боротьбу як вирішальну силу розвитку антагоністичних суспільств, про пролетаріат як єдино послідовний революційний клас, диктатуру пролетаріату, як новий тип політичної організації суспільства, необхідний для побудови соціалізму. Всебічно висвітлюються в підручнику функції соціалістич-

ної держави. Цікавим є аналіз типів держави і відповідної їм політичної організації суспільства з різними соціально-економічними відносинами, спроба класифікувати їх, обґрунтувати необхідність виникнення міжнародних правових і політичних організацій.

Розділ, в якому подаються особливості визрівання революційних ситуацій в умовах сучасності у розвинених і слабозрозумітих капіталістичних країнах, як і розділ, присвячений розгляду суспільно-економічних формацій, слід вважати найкращим. В них органічно пов'язуються загальні закони суспільного розвитку з проблемами сьогодення, зокрема, актуальними питаннями сучасного революційного процесу. Лаконічно, але водночас з великим науковим та ідейним навантаженням подається тема «Історичні форми спільності людей: племя, народність, нація». Заслугує на увагу глибокий аналіз сутності пролетарського інтернаціоналізму та його нерозривного зв'язку з патріотизмом, розкриття реакційної спрямованості буржуазного націоналізму і космополітизму.

Значне місце у книжці посідає дослідження закономірностей духовного життя суспільства, розвитку суспільної свідомості, її структури, особливостей ідеологічної боротьби в сучасну епоху. Однак слід було б, на нашу думку, повніше схарактеризувати питання, пов'язані з розумінням повсякденної свідомості, тенденцій її зближення з науковою. Недостіть чітким є аналіз єдності психологічних та ідеологічних компонентів суспільної свідомості.

Всебічно обґрунтованим є розділ про науку, де розкриваються її сутність, як суспільно-історичного явища. Велика увага приділяється розгляду особливостей розвитку науки ХХ ст., процесу застосування науки до виробництва. Показані суперечливий характер розвитку науки в умовах капіталізму, гуманістична функція науки в соціалістичному суспільстві.

Доцільною є прийнята у книжці (на відміну від програми навчального курсу) послідовність тем: спочатку «Суспільство і особа», а потім — «Роль народних мас і особи в історії». Виділяється соціальною значущістю параграф, де розкривається історична роль вождів робітничого класу і соціалістичної революції.

Логічним завершенням книжки є розділ «Критика сучасної буржуазної філософії та соціології» (ХХІІ—ХХІІІ гл.). Він органічно впливає зі всієї структури книжки. Критика основних течій сучасної буржуазної філософії та соціології здійснюється на основі розкриття особливостей загальної кризи капіталізму. Саме сукупність суперечностей сучасного капіталістичного світу і знаходить своє відображення в буржуазній філософії та соціології.

Дотримуючись ленінської методології партійно-класового аналізу, автори дають науково обґрунтовану критику основних

течій сучасної буржуазної філософії — неопозитивізму, екзистенціалізму та неотомізму. Підкреслюється, що сучасна буржуазна філософія, будучи ідеалістичною за своїм змістом, неспроможна правильно розв'язати корінні питання суспільної практики і наукового пізнання. Розкриваються основні функції сучасної буржуазної соціології, що полягають в ідеологічному захисті капіталізму. Критично аналізуються основні напрями сучасної буржуазної соціології, який притаманні ідеалізм, заперечення закономірностей суспільного розвитку, метафізика, відмова від принципу історизму. Зі знанням справи розкриваються антинаукові погляди Р. Арона, В. Дільтея, А. Фішера, А. Тойнбі, П. Сорокіна, У. Ростоу, Т. Веблена, А. Інкелеса, Т. Парсонса, Р. Мертонса. Зазначимо, що критика сучасної буржуазної філософії та соціології дається на основі дослідження внутрішньої логіки розвитку тієї чи іншої концепції. Такий підхід посилює переконливість критики, її світоглядне та виховне значення. Цей момент особливо важливий для підручника.

Вкажемо і на деякі недоліки підручника. Перш за все це деяка неузгодженість викладу матеріалу з діючою тепер у вузах програмою з марксистсько-ленінської філософії. Не враховачі повністю також деякі

зауваження, що були зроблені під час обговорення проспекту книжки. Висвітлюючи тему «Матеріальне виробництво — основа суспільного життя», слід було б пов'язати розглядуваний матеріал із даними сучасної демографії, особливо зі вченням про дві демографічні революції, через які пройшло людство, розкрити їх зміст, специфіку вияву в конкретних історичних умовах. Останній розділ підручника повністю і дослівно перенесено з підручника видання 1971 року. Добре, що автори використовують матеріали VII Міжнародного соціологічного конгресу, але більшість праць буржуазних філософів та соціологів, які згадуються у книжці, мають уже восьмирічну давність.

Загалом слід підкреслити, що студенти вищих учбових закладів, слухачі мережі партійної та комсомольської освіти, всі, хто вивчає марксистсько-ленінську філософію, отримали цінний посібник, в якому систематизовано, на рівні досягнень сучасної марксистсько-ленінської науки та вимог педагогічної практики викладені найважливіші проблеми діалектичного та історичного матеріалізму.

О. П. ПАВЕЛКО, О. Д. ҚАРДАШ,
Н. К. КИСЕЛЬОВА, І. В. ОГОРОДНИК

Актуальні проблеми естетичної культури

Відшуміли гострі дискусії 50—60-х років з приводу природи естетичного, поволі стає анахронічною суперечка «природників» і «суспільників» навколо цього питання. Проте проблема прекрасного лишається в естетичній науці і досі найменш розв'язаною.

Особливо нагальною стає потреба у з'ясуванні цих питань за умов розвинутого соціалістичного суспільства, коли естетичне начало дедалі глибше проникає у виробництво, у всі сфери життя людини, стає одним із найефективніших засобів соціалізації особи, розвитку її творчих здібностей і соціальної активності.

Істотна модифікація структури та функцій естетичного потребує його комплексного дослідження із залученням до цього спеціалістів з різних галузей знань: соціології, психології, лінгвістики, археології, етнографії, теорії та історії культури, мистецтва та ін. Останнім часом такі дослідження провадяться досить широко. У зв'язку з цим одним із завдань марксистсько-ленінської естетики є їх філософське узагальнен-

ня. До естетичних праць, де певним чином реалізується це завдання, належить і монографія П. І. Гаврилюка «Про природу прекрасного»*.

Автор продовжує пошуки відповіді на кардинальне питання проблеми естетичного — про співвідношення в ньому суб'єктивного і об'єктивного, соціального і природного, надіндивідуального й особистісного. При цьому він виходить з основоположного принципу марксистсько-ленінської філософії про активний, творчий характер естетичного відношення людини до світу, до природної і соціальної дійсності, про єдність природного і соціального начал, яка досягається лише в історії культури. У монографії на великому фактичному і теоретичному матеріалі показано, як у процесі культурно-історичної практики реалізуються природні передумови естетичного.

* П. І. Гаврилюк. Про природу прекрасного. К., 1972, 198 стор.

Обстоюючи принцип єдності природного і соціального в естетичному, підкреслюючи, що закони природного буття відіграють визначальну роль у становленні естетичної діяльності людини, П. І. Гаврилюк наголошує на тому, що ця діяльність задана не просто природою, а природою олюдненою, окультуреною, соціалізованою. Отже, у його концепції знімається крайність не лише об'єктивістської натуралізації естетичного відношення, але і його соціологізації, коли взагалі заперечується сутнісне значення природи для естетичного. Особливо цікавим щодо цього є розгляд природних передумов естетичного. Автор констатує, що до антиентропійних механізмів, які забезпечують функціонування і розвиток світу як природної системи, що саморозвивається, дослідники залічують сьогодні ритм і симетрію, тобто те, що лежить в основі природної гармонії як об'єктивної міри краси. Однак тут же застерігає, що гармонія світу, у пошуках якої здійснено чимало великих наукових відкриттів і художніх досягнень (взяти хоча б теорію А. Ейнштейна і твори Ф. М. Достоевського), виступає всього лише об'єктивною передумовою прекрасного, його можливістю. Для того, щоб принципи гармонії природи стали естетичною цінністю, необхідне включення їх в культурно-історичну діяльність людини, внаслідок чого сам феномен гармонії набуває статусу своєрідної «парадигми» соціальної практики і суспільної свідомості.

Заслугою на увагу доведення П. І. Гаврилюком того, що сама соціальна «парадигма» гармонії являє собою досить складне концептуальне уявлення, котре функціонує на чуттєвому (емоційному) та інтуїтивному рівні пізнання в єдності їх біологічної та соціальної сторін.

Одне із важливих завдань, що стоїть перед дослідниками естетичного, полягає в тому, щоб з'ясувати характер не тільки суспільно-психологічного, соціально-культурного і особистісно-духовного, а й психофізіологічного (біологічного) рівня естетичного сприймання людиною світу. Висвітленню цього питання автор присвячує розділ «Хороші форми» та їх сприймання».

Розкриваючи природу біологічного (психологічного) рівня естетичної реакції людини, автор широко використовує дані сучасної біології, етології, психофізіології, дитячої психології, теорії інформації, технічної естетики, ергономіки, антропології, етнографії та ін. Ці дані переконливо свідчать на користь концепції, згідно з якою елементарні перцептивні установки на сприймання упорядкованих структур виникають ще на рівні антропогенезу, до появи *Homo sapiens*. Отже, йдеться про елементарне естетичне сприймання палеоантропом (неандертальцем) усталено-симетричної форми знярядь праці та трудового ритму, що позначилось на виготовленні ним більш витончених, ніж це необхідно було для задоволення його безпосередніх потреб, знярядь. Про появу елементарних

естетичних реакцій на психофізіологічному рівні свідчать і дані сучасної дитячої психології, яка останнім часом серйозно зацікавилася онтогенезом естетичної діяльності. Виходячи з усього цього, автор рецензованої праці цілком правомірно твердить про наявність біологічного, психофізіологічного рівня естетичного, який виявляється у людини у формі підсвідомих естетичних реакцій на так звані хороші форми і виражається в первинних безкорисливих настолах.

У зв'язку з тим, що у практичну діяльність людини нині широко запроваджуються досягнення таких нових наук, як ергономіка та інженерна психологія, що мають справу саме з психофізіологічними, в тому числі і елементарними естетичними реакціями в системі «людина-техніка», актуальність висвітлення біологічного, психофізіологічного рівня естетичного сприймання і естетичної діяльності не викликає сумніву. Те саме слід сказати і стосовно теорії та практики естетичного виховання, які не можуть обійтися сьогодні без належного наукового з'ясування характеру природних (біологічних) задатків щодо художнього сприймання і художньої творчості.

Приділяючи значну увагу з'ясуванню біологічних (психофізіологічних) механізмів естетичного освоєння людиною світу, П. І. Гаврилюк не абсолютизує їх, а переконливо показує, як у людському суспільстві біологічне діалектично «знімається» в соціальному, набуваючи найрізноманітніших форм особистісно-духовних, соціально-психологічних та соціально-культурних феноменів (індивідуально-естетичних установок, смаків, ціннісних орієнтацій, колективно-естетичних норм, традицій, обрядів, уявлень, ідеалів тощо). Отже, автор намагається розкрити органічний перехід із «царства» природної міри краси в «царство» її соціально-культурної міри. Шкода тільки, що цей перехід показано в основному на психологічному рівні, через що проблема інтуїтивно-пізнавального аспекту освоєння людиною гармонії світу так і лишилась у книжці П. Г. Гаврилюка лише окресленою.

Виведення проблеми естетичного за межі відношення «людина-природа» на рівень проблем культури — одне із основних достоїнств рецензованої праці. Особливо привертає увагу розділ про соціальні передумови естетичної культури, майже не досліджені в нашій літературі. Йдеться про соціально-психологічні механізми естетичної реакції, зародження і становлення яких, на думку сучасних вчених, сягає періоду формування родової общини. Щоправда, автор недостатньо використовує наявний у сучасній науці емпіричний матеріал, тому розділ «Соціальні передумови естетичної культури» хлибе на деякий схематизм. На нашу думку, потребують уточнення деякі твердження автора, зокрема, про появу ще на рівні антропоїдів окремих «культурних» «традицій» і «звичай» як нібито перших соціальних передумов людської культури (стор. 55). Загалом же автор цілком слух-

но вважає, що такі перші колективні механізми «соціального наслідування», як суспільна праця, її знаряддя, первісні тотемні танці та уявлення, перші соціальні норми поведінки є суспільними передумовами культури, зокрема і естетичної.

Поставивши перед собою за мету розкрити природу і функцію естетичного в його культурно-історичних модифікаціях, П. І. Гаврилюк вдало обирає для цього відповідний спосіб дослідження. Ним виявляється генетично-історичний підхід до розглядуваної проблеми у його міцному поєднанні з структурно-функціональним аналізом, що дає змогу показати місце і роль естетичної культури в соціальному прогресі.

Чималу увагу автор рецензованої монографії зосереджує на висвітленні специфіки традиційної культури, що відзначається в основному нормативною, соціорегулятивною спрямованістю (функція соціалізації людини, зовнішньої детермінації її практичної і духовної діяльності, поведінки тощо). На яскравому фактичному матеріалі П. І. Гаврилюк показує, як абсолютизація цієї функції в естетичній культурі доби середньовіччя і в сучасній буржуазній «масовій культурі» призводить до перетворення культури в інструмент соціальної маніпуляції і соціального контролю за масовою свідомістю. Особливо ретельно з'ясовує він становлення в класовому суспільстві професійної естетичної культури. У книжці розкривається непримиренна суперечність між традиційною (народною) і професійною естетичною культурою класово-антагоністичного суспільства, яка неминуче призводить до кризи обох згаданих форм естетичної культури. В монографії широко розкрито ті великі можливості, які забезпечує соціалістичне суспільство для всебічного розквіту як професійного мистецтва, так і художньої творчості мас.

Наголошуючи на соціально-регулятивній функції естетичної культури за умов соціалізму, що дедалі більше повертає увагу наших естетиків, П. І. Гаврилюк водно-

час застерігає від зведення соціальної функції краси до соціальної організації і регуляції. Важливого значення набуває соціально-культурна функція естетичного, що реалізує себе у всіх сферах гуманізації людського суспільства, збагачення духовного світу особи, найширшого вияву її індивідуальних нахилів і уподобань, всебічного розквіту здібностей і талантів. У класово-антагоністичному суспільстві гуманістична функція культури надто обмежена, вимушена прокладати собі дорогу через відчужений характер суспільного поділу праці, її технізацію та сцієнтизацію, мати справу з буржуазною свідомістю, яка переживає глибоку духовну кризу.

За умов соціалізму, як показано в розділі «Краса і гуманізм», відбувається подолання усіх форм відчуження, повернення людини до самої себе як людини суспільної. Чільне місце в гуманізації нашого суспільства посідає естетична культура як його специфічний творчий матеріал.

Відзначимо окремі хибі рецензованої монографії. Бажано було б чіткіше провести принцип діалектичного «зняття» біологічного в соціально-культурному. Так, кажучи про естетичні емоції, автор звертає увагу головним чином на їх психофізіологічну природу, тоді як саме тут слушно було б сказати про культуру людських емоцій почуттів. Під час розгляду естетики побуту йдеться лише про його предметну сторону, хоч не менш важливою, як відомо, є і його духовна сторона з естетикою обрядів, звичаїв тощо. У розділі про красу і гуманізм варто було б більше уваги приділити гуманізації духовного середовища, в якому живе людина, її способу життя.

Загалом книжка П. І. Гаврилюка «Про природу прекрасного» — цікаве і оригінальне дослідження актуальних проблем естетичної культури, її місця і ролі в соціальному поступі людства.

В. Ф. ПЕРЕДЕРІЙ

Показчик статей, вміщених у журналі „Філософська думка“ 1975 року

ПЕРЕДОВІ ТА РЕДАКЦІЙНІ СТАТТІ

	№	стор.
Назустріч XXV з'їзду КПРС	4	3
Підвищувати ідейно-теоретичний рівень філософських досліджень	1	3

НАЗУСТРІЧ XXV З'ІЗДУ КПРС

Р. А. Ануфрієва — Соціалістичний колективізм	6	3
В. Ф. Безпальчий — Про предмет соціології праці	6	22
В. В. Косолапов — Основні функції соціальної прогностики	6	13
В. І. Куценко — Спосіб життя як загальносоціологічна категорія	5	14
Є. І. Суїменко, О. М. Семашко — Вища школа і студентство в соціалістичному суспільстві	5	34
І. І. Чанглі — Соціологічні аспекти праці і практика комуністичного будівництва	6	24
В. І. Шинкарук — Сучасна науково-технічна революція як переворот у продуктивних силах	5	33

ДІАЛЕКТИЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ. НАУКОВИЙ КОМУНІЗМ

П. Ф. Йолон — Системно-структурний аналіз і збагачення концептуального апарата сучасної науки	6	57
М. С. Гаврилюк, Е. М. Задорожний — До питання прогнозування науки	1	35
М. О. Парнюк, І. В. Огородник — Проблема кінцевого і безкінечного в біології	5	69
М. В. Попович, П. Ф. Йолон — Взаємодія філософського і формально-логічного аналізу в науковому дослідженні	5	50
А. Т. Шумилін — Гносеологічні особливості творчості	1	26

В. Г. Буткевич — Співвідношення внутрішньої і зовнішньої політики держави	2	38
Б. А. Гаєвський, Л. А. Кулешова — Капіталістичний закон народонаселення і масове безробіття	3	45
П. М. Калениченко, Ю. Д. Прилюк — Народна влада народної революції (До 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії)	6	43
М. І. Козюбра, В. В. Оксамитний — Роль соціалістичного права у формуванні нової людини	6	32
І. Ф. Логвиненко, С. М. Пічугін — Безсмертний подвиг (До 30-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні)	2	3
О. С. Онищенко — Особливості формування науково-атеїстичного світогляду в умовах розвинутого соціалізму	2	68
Ю. Д. Прилюк — Регулятивна функція соціальної комунікації	3	35
М. М. Радічук — Моральна свідомість і моральні норми	3	54
Т. П. Руда — Розробка В. І. Леніним принципу партійності художньої літератури (До 70-річчя виходу статті «Партійна організація і партійна література»)	5	41

Характерні риси соціалістичного способу життя

В. М. Мазур — Утвердження нового побуту	4	11
М. А. Масловський — Єдність суспільних і особистих інтересів	1	9
В. Ф. Передерій — Інтернаціоналізація художньої культури	2	21
Л. В. Сохань, М. В. Кирилова — Всенародна освіта	3	3
Р. А. Ануфрієва — Соціалістичний колективізм	6	3

Проблеми взаємозв'язку науки і практики

В. П. Іванов — Досвід як форма синтезу людської діяльності	2	57
Б. Г. Кубланов — Поєднання науки з виробництвом в умовах розвинутого соціалізму	4	20
Є. П. Нікітін — Наукове пояснення і його роль у пізнанні	4	40
М. Ф. Тарасенко — Естетичний зміст предметно-практичної діяльності	4	28
О. І. Яценко — Цілепокладання як чинник науково-теоретичної і практичної діяльності	2	47

Методологічні проблеми спеціальних наук

В. Ф. Безпальчий — Про предмет соціології праці	6	22
В. В. Косолапов — Основні функції соціальної прогностики	6	13
В. С. Лук'янець — Математизація знання як теоретична процедура	3	25
В. Д. Онищенко — Методологічний статус поняття стану в спеціальних науках	3	19
О. М. Ткаченко — Особливості розвитку сучасної психологічної науки	3	11

МАТЕРІАЛИ МЕТОДОЛОГІЧНИХ СЕМІНАРІВ

В. І. Меркулов — Про конкретні моделі виявлення необхідності та випадковості	5	63
М. І. Михальченко — Місце політичної ідеології у взаємозв'язку соціального пізнання і практики	2	27
Є. Г. Федоренко — Етика і мораль у суспільному житті	1	18

НА ДОПОМОГУ СОЦІОЛОГОВІ-ПРАКТИКУ

В. І. Волович — Методика якісного аналізу документальної інформації в соціологічному дослідженні	1	56
В. І. Панюто, В. А. Піддубний, Ю. П. Сікорський — Визначення міри актуальності соціальних проблем виробничого колективу	2	109
В. Л. Оссовський — Формування соціально-професійної орієнтації молоді	3	79
В. Г. Подмарков — Соціальні резерви підвищення ефективності виробництва	4	49

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

М. О. Булатов — Суперечливий характер ідеалістичної філософії Шеллінга	3	60
І. П. Головаха, М. Л. Злотіна — Про діалектику становлення комуністичної формації (До 100-річчя твору К. Маркса «Критика Готської програми»)	2	11
А. О. Пашкова — Інтерпретація Шеллінга у вітчизняній філософії початку ХІХ ст.	3	70
Б. В. Пяковський — Розвиток матеріалістичних традицій у вітчизняній математиці	6	68
Г. М. Чабан — Ідеологія декабристів — відображення кризи кріпосницьких відносин в Росії	6	83

КРИТИКА БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

М. М. Верников, Р. І. Онуфрів — Критика філософії неопозитивізму	4	73
Т. С. Гордієнко — Викриття А. В. Луначарським класової сутності буржуазної моралі	5	87
В. Ю. Євдокименко — Ідеологічний і політичний альянс українського буржуазного націоналізму та сіонізму	1	77
В. П. Ключников — Критика В. І. Леніним махізму та її методологічне значення	2	75
О. М. Кравченко — Сучасний «нетривіальний» конвенціоналізм і його суб'єктивно-ідеалістична спрямованість	4	83
С. М. Круглов — Реакційне спрямування «нової антропології» Г. Маркузе	1	98
А. А. Лук'яничкова — Неспроможність філософських виправдань агресії і насильства	3	98
В. В. Лях, Б. А. Головкин — Критика «філософії життя» і екзистенціалізму	1	86
Б. П. Льове — Аналіз паралелізмів у «теоретичних засадах» антикомунізму (США — ФРН)	2	83

Н. П. Поліщук — Проблема особи в сучасній американській буржуазній філософії	2	100
Ф. М. Придувалов — Спотворене тлумачення соціальної активності в сучасному православ'ї	3	107
Є. М. Причепій — Обмеженість феноменалістичних трактувань світо-сприймання	4	92
В. В. Приматов — Ревізіоністська фальсифікація марксистсько-ленінського вчення про соціальну революцію	6	115
В. А. Роменець — «Аналітична психологія» та пізнавальний пре-формізм К. Г. Юнга	5	77
В. А. Стокяло — Проблеми соціального розвитку в кривому дзеркалі клерикальних «радянологів»	3	88
В. Г. Табачковський — Антагонізми капіталістичного способу життя та буржуазна свідомість	6	103
В. В. Танчер — Психопрограмування споживацтва — ідейна зброя буржуазії	1	105
Г. М. Чернявська — «Технологічний» детермінізм як засіб ідеологічного захисту капіталізму	2	91

НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ

В. Ф. Жмир — Соціальні проблеми АСУ	1	42
Н. Т. Костюк — Гегель і проблема сутності життя	4	65
В. М. Нічик, М. Д. Рогович — Про неточності у життєписах Ф. Прокоповича	2	117
Ю. П. Тенянюк — О. О. Потебня про пізнавальну функцію мистецтва	1	49
А. І. Уйомов — Семантичне визначення поняття істини в природних і формалізованих мовах	6	76

ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ ФІЛОСОФІЇ

І. Д. Ковальова — Евристична ситуація в навчальному процесі	4	56
В. С. Лутай — Метод піднесення від абстрактного до конкретного у побудові курсу діалектичного та історичного матеріалізму	1	67

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧАМ НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ

Криза світового капіталізму і революційний рух робітничого класу	6	93
--	---	----

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Проблемні огляди літератури

К. І. Шилін, Л. М. Петров — Соціальні проблеми екології	5	104
Філософські проблеми біології у працях науковців республіки (1971—1974 рр.)	3	119

По сторінках наукових журналів

Методологічні питання ботаніки в «Українському ботанічному журналі»	4	121
---	---	-----

Рецензії

А. К. Бичко — Критика буржуазних теорій маніпулювання свідомістю людини	4	125
І. В. Бичко, А. І. Клевцов — Підручник для філософів	5	111
В. Л. Василенко — Поспішна публікація	3	127
В. С. Горський — Дослідження історії філософії Нового часу	1	117
Н. П. Депенчук, М. М. Кисельов — Біологія і філософські проблеми сучасності	4	126
В. Ф. Жмир — Соціальна активність трудящих	5	124
П. Ф. Йолон — Логіко-методологічний аналіз загальної теорії систем	3	130
І. С. Корнієнко — Про суспільну природу мистецтва	1	115
О. М. Кравченко — Філософські проблеми сучасної хімії	2	132

К. І. Косуха, М. Ф. Рибачук — Ідейна криза релігії і релігійний модернізм	3	133
Б. Г. Кубланов — Про свободу творчості	3	125
Є. Є. Ледников — Проблема надійності емпіричних даних у соціальних дослідженнях	5	122
Ф. П. Медведєв, К. П. Медведєв — Мова й ідеологічна боротьба	3	124
М. І. Михальченко, Ю. Д. Дмитренко — Критичний аналіз філософії маркузеанства	5	119
В. Ф. Передерій — Актуальні проблеми естетичної культури	6	129
І. М. Попова, В. С. Панюков — Промислова соціологія і практика	1	113
Б. В. Попов — Марксистсько-ленінський принцип партійності у філософії	5	114
О. П. Павелко, О. Д. Кардаш, Н. К. Кисельова, І. В. Огородник — Основи марксистсько-ленінської філософії	6	126
Б. І. Тарельник — Демократія і дисципліна в радянському суспільстві	2	130
Н. О. Яранцева — Дослідження з проблем критики буржуазних концепцій мистецтва	5	117

Бібліографія

Міжвідомчі наукові збірники 1974 р.	5	127
Показчик статей, розміщених у журналі «Філософська думка» 1975 року	6	132
Філософська література, що вийшла в республіці 1974 року	4	129

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

В. А. Азархін — Науково-технічна революція і виховання нової людини. Круглий стіл журналів «Вопросы философии» і «Філософська думка»	4	100
І. Е. Бекешкіна, В. І. Холох — Радянський спосіб життя і сучасна ідеологічна боротьба	4	116
Г. Г. Вдовиченко — Інститутові підвищення кваліфікації — 25 років	2	128
В. І. Владимиров — Загальні збори Київського відділення Радянської соціологічної асоціації	1	125
М. В. Гончаренко — VIII Міжнародний соціологічний конгрес	1	122
М. М. Ібрагімов, Б. І. Мороз — Обговорення проблем викладання філософії	5	102
П. І. Мовчан — Зустріч з читачами	1	127
І. М. Молчанов, Л. В. Никонорова — Діалектичний і історичний матеріалізм — філософська основа комуністичного світогляду	3	113
І. І. Фурсін — Семінар з методологічних проблем творчості	5	97
Плани і перспективи нового наукового журналу	5	95
Повідомлення	1	29
Про проведення конкурсу статей з актуальних питань діалектичного та історичного матеріалізму	4	120
Теми для публікацій журналу	1	130
Наші автори	1, 5	135
	2	134
	3, 4, 6	136

Наші автори

- АНУФРІЄВА**
Рима Андріївна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КОСОЛАПОВ**
Віктор Васильович — доктор філософських наук, завідуючий сектором наукового комунізму Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС
- БЕЗПАЛЬЧИЙ**
Володимир Федорович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою марксизму-ленінізму Київського інституту театрального мистецтва
- КОЗЮБРА**
Микола Іванович — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права АН УРСР
- ОКСАМИТНИЙ**
Віталій Васильович — кандидат юридичних наук, науковий співробітник Інституту держави і права АН УРСР
- КАЛЕНИЧЕНКО**
Павло Михайлович — доктор історичних наук, професор, завідуючий відділом Інституту історії АН УРСР, головний редактор «Українського історичного журналу»
- ПРИЛЮК**
Юрій Дмитрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, завідуючий відділом журналу «Філософська думка»
- ПОЛОН**
Петро Федорович — кандидат філософських наук, заступник директора Інституту філософії АН УРСР
- ПЯСКОВСЬКИЙ**
Болеслав Віталійович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Київського інституту народного господарства
- ЧАБАН**
Ганна Михайлівна — науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів)
- УИОМОВ**
Авенір Іванович — доктор філософських наук, завідуючий відділом системного аналізу Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР
- ГАБАЧКОВСЬКИЙ**
Віталій Георгійович — кандидат філософських наук, заступник головного редактора журналу «Філософська думка», старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПРИМАТОВ**
Віктор Васильович — військовослужбовець, майор

Редакційна колегія

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), А. А. АВETИСЯН, В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, М. В. ДУЧЕНКО, М. М. ОЛЕКСЮК, Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНКАРУК.

Відповідальний секретар Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252601, Київ-1, вул. Кірова, 4, редакція журналу «Філософська думка».

Технічні редактори: О. В. Дивуля, Л. М. Кравченко,

Коректор П. О. Пляшков

БФ 02709. Здано до складання 18.IX 1975 р. Підписано до друку 25.XI 1975 р. Папір друкарський № 1, формат 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 8,5. Умовно-друк. аркушів 11,9. Обліково-вид. аркушів 12,39. Тираж 2400. Замовлення К-176. Ціна 40 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.
Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

«ФИЛОСОФСКОЯ МЫСЛЬ», № 6, 1975 г. (на украинском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции 252601, Киев-1, ул. Кирова, 4, редакция журнала «Философская думка». Издательство «Наукова думка», Киев, Репина, 3. Типография изд-ва «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. листов 8,5. Условно-печ. листов 11,9. Учетно-издат. листов 12,54. Тираж 2400. Цена 40 коп.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ, ЧИТАЙТЕ ЖУРНАЛ

«Філософська думка»

ОРГАН ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Журнал систематично висвітлює найновіші досягнення марксистсько-ленінської філософії, найважливіші здобутки природознавства та суспільствознавства, що мають світоглядне та методологічне значення, вміщує теоретичні узагальнення практики комуністичного будівництва, піддає аргументованій критиці сучасну буржуазну філософію. У ньому порушуються актуальні дискусійні питання з усіх галузей філософської науки. Враховуючи запити читачів, журнал друкує методичні розробки та пропагандистські матеріали, продовжуватиме публікацію статей для пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійної освіти з теми «Марксистсько-ленінська філософія і критика сучасних буржуазних філософських та соціологічних концепцій». У журналі систематично публікуються огляди літератури з найактуальніших філософських проблем, науково-інформаційні та реферативні матеріали, бібліографічні довідки, друкуються рецензії на філософську літературу, вміщуються рекомендації щодо напрямів і завдань філософських досліджень на Україні, висвітлюється наукове життя в республіці, в Радянському Союзі, за рубежом. Журнал «Філософська думка» розрахований на широке коло читачів: науковців, викладачів і студентів вузів, працівників партійних, радянських і громадських організацій, пропагандистів.

Періодичність журналу — 6 номерів на рік, обсяг — 12 друкованих аркушів. Передплатна ціна — 2 крб. 40 коп. на рік.

Передплату приймають всі агентства «Союздруку», відділення зв'язку, листоноші, громадські розповсюджувачі преси на підприємствах, в установах, учбових і культосвітніх закладах.

РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ
